

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola
Medievisztika Program

Kerényi Bálint

**A nyugat-szibériai őshaza és az onogur-magyar
vándorláselmélet**

Doktori (PhD) disszertáció

Témavezető:

Dr. Szántó Richárd

Szeged

2025

Nyilatkozat

Alulírott Kerényi Bálint, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, Medievalisztika Program hallgatója nyilatkozom, hogy jelen értekezés saját, önálló munkám és a benne hivatkozott szakirodalmat a szerzői jogok nemzetközi szabályainak megfelelően használtam fel.

Dunakeszi, 2025 augusztus 27.

Kerényi Bálint

Tartalom

Az értekezés célja	4
Módszertani kérdések	5
Fejezetek	15
I. Az újabb régészeti eredmények történeti értékelése	
I./1. A Szubotci-horizont jelentősége	20
I./2. A „szaltovói kultúrkör” kutatásának mai állása	24
I./3. „Ugor” nyelvű népek a steppén és M. I. Artamonov kutatásai	38
I./4. Az északi és déli őshazák feltételezésének megtévesztő dichotomiája	45
II. A nyugat-szibériai őshaza kutatástörténete	
II./1. A kutatás 1966-ig	50
II./2. A kutatás 1966-tól az 1990-es évekig	71
II./3. A kutatás irányváltozása az 1970-es és 80-as években	83
III. Az ogur/onogur-magyar vándorláselmélet	
III./1. A hiungnuk Urál vidéki megtelepedésének kérdése	105
III./2. Az ogur és ugor népnevek – A Jugria-elmélet	118
IV. A kelet-európai steppe történetére vonatkozó kérdések	
IV./1. A magyar népnév a steppéről szóló forrásokban	121
IV./2. Sarkel	127
IV./3. A kabarok szabir eredete	141
IV./4. A bolgárok hun eredete	154
Összefoglalás és további kutatási kérdések	164
Irodalomjegyzék	168

Az értekezés célja

Értekezésem célja, hogy megvizsgáljam a magyar kutatás azon őstörténeti tételét, amely tételt a mai akadémiai kutatás jó fél évszázada mint meghaladott tételt tart számon és amely tétel szakmai helyreállítása további kutatások alapját képezheti. E tétel legteljesebb formájában Németh Gyula *A honfoglaló magyarság kialakulása* című monográfiájában került kifejtésre,¹ és e tételt maga Németh Gyula vonta vissza 1966-ban.² Németh eredeti elképzelése szerint a finnugor nyelvű magyarság már az időszámításunkat követő századokban érintkezésbe került a Nyugat-Szibériában élő török nyelvű bolgár/ogur népcsoportokkal és ezekkel együtt érkezett a kelet-európai steppére az 5. században. A honfoglaló magyarság kialakulására az európai stepperégió keleti felén került volna sor, ahol a finnugor nyelvű törzsek beletartoztak a többnyire török nyelvű nomád államakulatokba. E területen az onogur-bolgárok Nagy-Bolgárországa (Magna Bulgaria) a 7. században, az ezt megdöntő Kazár Kaganátus a 7–10. században állt fenn. A Kubán folyó vidékén élő magyarság onogur, szabir és türk nevei e korszakból származnának és jeleznék, hogy mely népekkel volt szoros kapcsolatban. A magyarság a Kazár Kaganátusból vált ki a 9. század első harmadában és a Don és Dnyeper folyók között szállt meg. Az elgondolás a 20. század első felében általános szakmai elismerésnek örvendett, amit igazol, hogy az 1943-ban kiadott nagy összefoglaló mű szerzői is ezt a szemléletet képviselték.³ 1966-ban Németh mind a nyugat-szibériai magyar őshaza, mind pedig az onnan történő onogur-magyar vándorlás tételét visszavonta. Véleményem szerint az általa 1966-ban kifejtett okok nem indokolják az eredeti vándorláselmélet feladását és az máig egy szakmailag releváns tételnek tekintendő.

A nyugat-szibériai magyar őshaza tételének vizsgálata magával vonja Nyugat-Szibéria ókori és kora-középkori néptörténetének vizsgálatát. Az onogur-magyar vándorláselmélet pedig felveti annak a kérdését, hogy milyen viszony állt fenn a magyar és a különböző ogur törzscsoportok között. E kérdések tekintetében további vizsgálatok szükségesek kiváltképp a nemzetközi szakirodalom eredményeinek felhasználásával. Jelen értekezés célja tehát nem az, hogy egy adott őstörténeti narratívát bizonyítson, hanem, hogy annak szemléletét és az abból fakadó lehetséges kutatási irányok jogosságát igazolja. Az értekezésben több, a témához kapcsolódó kérdést tárgyalok; a honfoglaláskori régészeti anyaggal kapcsolatos újabb eredmények történeti értelmezésének megalapozottságát, az ugor szakszó eredetét és

¹ Németh 1930. 98–113.

² Németh 1966. 35–50.

³ Ligeti 1943. 36–70.; Halasi-Kun 1943. 71–99. Továbbá Moravcsik 1930. és Moravcsik 1934.

jelentését, illetve az ogur névvel való kapcsolatát, a magyarok steppei megtelepedésének kérdését a magyar törzsnév forrásokban való feltűnése és Sarkel erődjének építésével összefüggésben, a kazárok és kabarok szabir eredetét, valamint a bolgárok hun származását.

Módszertani kérdések

Az elmúlt fél évszázadban a magyar etnikai tudat kialakulásának rekonstrukcióját a legkidolgozottabb formában és tényleges adatokra építve Szűcs Jenő végezte el kandidátusi értekezés formájában 1970-ben.⁴ Maga az értekezés nem, annak tézisekre redukált változata viszont megjelent a Történeti Szemlében.⁵ Az értekezés csak a rendszerváltást követően jelent meg teljes formájában, 1992-ben⁶ és 1997-ben.⁷ Szűcs Jenő abból indult ki, hogy a 17–18. században kialakuló modern nemzetfogalomnak már megvoltak a középkori előzményei. Ezen előzmények Európában a 13. századtól adatolhatók és tulajdonképpen érvényesek az egész kontinensre nézve. Ezt megelőzően ugyanakkor Európa nyugati („rég”) és keleti („új”) felén eltérő dinamikájú etnikai folyamatok játszódtak le. Röviden arról van szó, hogy Európa nyugati és déli területein – az egykori Római Birodalom területén – a 4–6. században a vándorló germán törzsek megtelepedtek a latinnyelvű alapnépesség mellett és azokkal összeolvadtak. Letelepedve és átvéve a keresztény népesség vallási és jogi kultúráját a törzsi kötelékek idővel felbomlottak, ami ahhoz vezetett, hogy a vándorló germán törzsek eredeti/barbár (gentilis) etnikai tudata feloldódott és az e törzseket jelölő népnevek immár mint csak egy-egy terület nevéként maradtak használatban (Burgundia, Francia, Lombardia stb). Mire a 9–10. századra kialakultak a Karoling Birodalom egykori területén a középkori feudális nyugati államok, addigra burgundokról, frankokról, alemannokról, gótokról már nem

⁴ Vö. Róna-Tas 1996. 408–415.; Róna-Tas 1996b. 18–26., 291–298. Róna-Tas András megkülönböztet germán, szláv, török jellegű népalakulásokat, továbbá az etnikum kialakulása tekintetében alkotó (közös szemiotikai rendszer, mi-tudat, tartós önelnevezés) és alakító elemeket (közös leszármazás tudata, közös terület és politikai szervezet, közös vallás). A magyar etnikai tudat kialakulásával kapcsolatban viszont nem ad rekonstrukciót. Lásd még Tóth 2015. 15–28.

⁵ Szűcs 1971. 188–211. Hogy az értekezés miért nem jelent meg idejében, nem tudom. Zimonyi István szerint az 1970-es és 1980-as években már szabadon lehetett kutatni, írni és publikálni szakmai kérdésekben. Ld. Zimonyi 2014. 10. „A szakmailag megalapozott munka gyümölcsei az 1970-es évekre értek be, ekkor az uralkodó politikai ideológia a szaktudományos kérdésekbe már nem szólt bele, illetve a marxizmus formális elfogadása árán a kutatást alapvetően nem befolyásolta. A sort a régész Fodor István nyitotta, aki egy széles közönség számára érthetően, de magas tudományos szinten foglalta össze a korai magyar történet eredményeit. Szűcs Jenő a magyarság kialakulását meghatározó etnogenetikai teóriák korszakalkotó új elemzésével 1970-re készült el mint kandidátusi disszertációval, de kiadására csupán halála után, 1992-ben került sor.” De hogyan is lehetett volna Szűcs értekezése korszakalkotó, ha meg sem jelent, ráadásul újabb szakirodalmunkban Szűcs nézete alig érvényesül, amint az alább látható.

⁶ Szűcs 1992.

⁷ Szűcs 1997.

beszélhetünk, és még vagy 200–300 évnek kell eltelnie ahhoz, hogy az új államalakulatok népességére a (középkori) etnosz jelzőt alkalmazzák.

Európa nyugati és déli területeivel szemben a keresztény feudális világhoz keleten olyan népek csatlakoztak a 9–10. században, amelyek számára a feudalizmus területi-jogi elve és a kereszténység kultúrája ismeretlen volt. E népek feudális és keresztény államalapítását tehát nem előzte meg egy több évszázados átmeneti korszak (6–9. század), hanem e népek mondhatni egy az egyben átvették a nyugati feudális (társadalmi) és keresztény (kulturális) mintát, de úgy, hogy eredeti/barbár (gentilis) etnikai tudatuk főbb elemeit megőrizték. Szűcs Jenő fő kérdése arra irányul, hogy mi módon mutatható ki, hogy a 9. század végén hont fogláló magyarok etnikai tudattal rendelkeztek, és hogy meg lehet-e határozni, hogy ez a magyar etnikai tudat mikor alakult ki. Nyilvánvaló, hogy a kérdés vizsgálata döntő jelentőségű a magyarság honfoglalást megelőző történetének felvázolása tekintetében. Már csak azért is, mert az a kutató, aki Szűcs Jenő előtt ezzel a kérdéssel részletesebben foglalkozott Deér József volt, aki szerint a magyarságnak az Árpád-dinasztia népszervezéséig nem volt önálló etnikai tudata. E megállapítását Deér arra alapozta, hogy a nomád népek részéről a fő és egyetlen népszervezési formának a fentről jövő despotikus formát tartotta.⁸ Minthogy a honfoglaló Árpád-dinasztia a DAI tudósítása szerint közvetlenül a honfoglalást megelőzően jutott hatalomra, így a magyar nép mint olyan kialakulására se kerülhetett sor korábban. Szűcs a magyar etnikai tudat kialakulásának vizsgálatát tehát azzal kezdi, hogy cáfolja Deér álláspontját, utalva arra, hogy a magyar hagyományban nem csak a dinasztia eredethagyománya (Turul-monda) mutatható ki, hanem a Hunor-Magor monda is, ami a történeti és filológiai kutatások alapján autentikus hagyománynak tekinthető, tartalma, illetve motívumai szerint a kelet-európai steppén alakulhatott ki a 6–9. században és a közös eredet hagyománya volt. A magyarság eredetét Magorra és Hunorra, vagyis részben az onogurokra (ha nem éppen a hunokra) visszavezető monda tehát a nép eredetmondája volt, és mint ilyen az etnikai tudat adatolásának egyik meghatározó forrásaként kezelendő. Hogy a magyar etnikai tudat már jóval a honfoglalás előtt kialakult, azt további körülmények is igazolják. Egyik ilyen körülmény, hogy a magyarságnak a Volga vidékre költöző (vagy ott maradt) néprészében, amit a muszlim forrásokban baskírnak neveztek, még a 13. században is élt annak az emléke, amiként azt az őket megtaláló Julianus barát tanúsítja, hogy tőlük vándorolt el nyugat felé a magyarság főbb csoportja. Hogy mikor és hová, nem tudhatták, de az, hogy emlékükből megőrizték a magyarság főbb csoportjának elválását, és használták még a

⁸ Deér 1936. 1.

magyar nyelvet is, igazolja az elvált csoportok közös etnikai tudatát.⁹ Ugyanerre utal a DAI-ban megőrzött sabartoi asphaloi hagyomány is. A magyarságnak egy csoportja a Kaukázus felé költözött és e néprésszel a Kárpát-medencei magyarság még a honfoglalást követően is követek révén tartotta a kapcsolatot. Szűcs a kaukázusi szavárd magyarok elválását Czegléd Károlyt követve a 8. századra datálta, így a két néprész közötti összetartozástudat már ekkor megvolt. Ha az elszakadó néprészek között már ekkor, tehát a 8. században megvolt a (gentilis) nemzeti tudat kritériumai közül a kettő legfontosabb, a közös nyelv és a közös leszármazás tudata, akkor joggal feltehető, hogy az eredetmonda kialakulását (legkésőbb) az ezt az időszakot megelőző századokra tehetjük. „Azt az elképzelést, hogy a magyar népet különféle elemek etnikai konglomerátumából csak egy IX. sz. végén bekövetkezett törökös jellegű „népszervezés” hozta volna létre (Deér J.), elsődlegesen Konstantinos Porphyrogenetos 38. fejezetének egyfajta értelmezése, az itt elbeszélteknek együttesen a IX. sz. utolsó évtizedeire való kivetítése támasztotta alá, ami azonban ellentétben állt mind a mohamedán kútfők legkorábbi csoportjában tükröződő állapotokkal (870 k.), mind a régészet és nyelvtörténet ide vonható eredményeivel.”¹⁰

A honfoglaló magyar régészeti hagyatékot Szűcs Jenő a korszakban a régészek által képviselt módon a szaltovó-majaki kultúrház kötötte. Függetlenül attól, hogy ez mennyire van így, az tény, hogy a honfoglalók régészeti hagyatéka mind a törzsi, nemzetségi, mind pedig a szociális tagolódáson „átütő” homogenitást mutat, vagyis egységes, ami szintén azt igazolja, hogy az etnikai hagyományközösség kialakulása jóval megelőzte a 9. századot, amikor egyébként a magyar mint népnév a forrásokban feltűnik. A népnév 9. századi feltűnése pedig azzal áll összefüggésben, hogy ekkor telepedtek meg a magyarok Etelközben. Továbbá az a tény, hogy a magyarság a Kárpát-medence jó részét nyelvileg és etnikailag asszimilálni tudta, csak úgy magyarázható, „hogy egy szociálisan tagolt, de egyszersmind nyelvileg és hagyományaiban viszonylag homogén társadalom telepedett meg e térségben.”,¹¹ ami szintén azt igazolja, hogy a magyarság nem a 9. században alakult ki Etelközben. A DAI szóban forgó szövegrészére a későbbiekben még bővebben visszatérek; Szűcs ezzel kapcsolatban azt a véleményt tartotta megalapozottnak, miszerint nem egy lineáris politikatörténetről van szó, hanem különböző korszakokra vonatkozó hagyományelemek egymásra rétegződéséről. Ennek alapján a DAI magyarok eredetéről szóló leírása nem áll ellentétben a muszlim források 870-re vonatkozó híradásával, miszerint a magyarok független nomád népként kettős fejedelemség

⁹ Ami felé mutat az is, hogy baskír törzs és klánnevek egyeznek a magyar törzsnevekkel. Tehát a közös politikai struktúra egykori megléte is feltételezi az etnikai tudat korabeli kialakulását. Vö. Németh 1966. 35–50.

¹⁰ Szűcs 1971. 200. Deér később a DAI szó szerinti értelmezése tekintetében módosított a nézetén.

¹¹ Uo.

alatt éltek,¹² és nem áll ellentétben a magyar hagyománnyal sem, ami szerint az Árpád-ház első fejedelme valójában Álmos volt és nem Árpád, amiként egyébként az a DAI-ban olvasható; a DAI teljes leírása tehát nem közvetlenül a honfoglalást megelőző időszakra vonatkozik. Minthogy a magyarok muszlim forrásokban leírt uralmi rendszere nagyban megegyezik azzal, amit a kazárok uralmi rendszeréről is olvashatunk, továbbá a magyarok egyik fejedelme a kazár eredetű kündür címet viselte, joggal feltehető, hogy a magyarság népalakulásának utolsó fázisa a kazár kaganátushoz való tartozás időszakára esett a 7–8. században, helye pedig a kaganátus egykori területén belül, vagy annak közvetlen közelében volt. Az, hogy a magyarság egységes régészeti kultúrával rendelkezett, továbbá egységes nyelvet beszélt és közös eredethagyománya volt, feltételezi azt, hogy a nép már jó ideje, több évszázada közös uralom alatt, közös politikai struktúrában élt, hiszen ez a struktúra volt a kerete annak, hogy a közös jegyek kialakulhassanak. Szűcs szintúgy részletesen tárgyalja a középkori forrásokban szereplő *genus Hungarorum* fogalmat, amit Kálmán király törvényeiben kizárólag azon személyekre értettek, akik Magyarországon születtek és magyar származásúak voltak, megkülönböztetve őket mind azoktól, akik Magyarországon születtek, de nem voltak magyarok, mind azoktól, akik se nem Magyarországon születtek, se nem voltak magyarok.¹³ Ha így volt ez már 1100 körül, akkor ez nyilván nem a feudalizmus vagy a kereszténység hatására alakult ki, hanem a honfoglaló magyarság a nemzeti tudatot hozta magával a steppéről.

A fentebbi szempontokat jószérivel figyelmen kívül hagyva újabb kutatásunk eredményeként a következőket olvashatjuk 2015-ből, a 2012-ben megalakult Magyar Őstörténet Témacsoport kutatójának jóvoltából: „Elődeink egy csoportja – a későbbi állam vezető rétege – a 9. század elején a Dél-Urál vidékén élhetett, talán még meglehetősen szervezetlen formában. Nem tudjuk, miért és pontosan mikor költöztek el innen. A 830-as évekre utaló, s az etelközi jelenlét igazolására felhozott források nem állnak vitán felül, ezért elindulásuk akár későbbre is tehető. Annyi bizonyos, hogy 860 körül Cirill már mindenképpen magyarokkal találkozott a Krím félsziget környékén, akik 862-ben már a Frank Birodalomban portyáztak. Vonulási útjuk valószínűleg az eddig gondoltaktól északabbra, az erdős és a füves sztyeppe határán lehetett, talán a Kazár Kaganátus elkerülése végett. A Dnyepertől a Kárpátokig terjedő, Etelköznek nevezett szállásterületet a magyarok láthatólag komolyabb ellenállásba nem ütközve szereztek meg. (Kazária 9. századi nyugati

¹² Ebből kifolyólag nem lehettek a szintén kettős uralmi rendszer alatt élő kazárok alattvalója, hiszen azt nehéz lenne feltenni, hogy létezzen egy uralkodói szuverenitást kifejező kettős uralmi rend egy másikon belül; a kazárok a vazallus népek fölé egyszemélyi vezetőt neveztek ki.

¹³ Szűcs 1997. 134–136.

határait nem ismerjük.) A magyarok fennhatósági területe – és nem a szállásterülete! – akár keletebbre is kiterjedhetett a Dnyepernél. Ha a délorosz sztyeppén eltöltött idő talán rövidebb is volt, mint eddig feltételeztük – mindössze 50–60 év –, a magyarság néppé válása szempontjából rendkívül fontos időszak lehetett ez. Nem tudjuk, hogy a hét törzs tagjai mindannyian magyarul beszéltek-e, s hogy korábban milyen kötelékek fűzték őket egymáshoz. Egészen biztosan csatlakoztak újabb néprészek is a kialakuló törzsszövetséghez. Mindenesetre itt alakultak valamiféle egységgé azok a sokszínű, több irányból érkező, többféle múlttal rendelkező csoportok, amelyek azután a későbbiekben a Kárpát-medencében hont foglaltak. Etelköz tehát a magyar történelem rendkívül fontos helyszíne. Minden bizonnyal itt jött létre az a politikai egység, amely később sikeresen vészelte át területének megváltoztatását, azaz a Kárpát-medencébe való átköltözést is: valószínűleg ekkor vetették meg máig töretlenül fennálló államiségünk alapjait.”¹⁴

A Magyar Őstörténet második kötetének összefoglalásából a következőket érdemes kiemelni. A magyarság („elődeink egy csoportja”) még a 9. század elején is a Dél-Urál vidékén élt, talán még meglehetősen szervezetlen formában. Ez a csoport nem is 830 körül érkezett Etelközbe, de legkésőbb 860 körül. A magyarok a dél-orosz steppén jó ha fél évszázadot töltöttek el és itt alakult volna ki a sok különböző csoportból a magyarság. Utóbbi leírás nyilvánvalóan szemben áll Szűcs eredményeivel. A magyarság steppei megjelenését rendkívül kései időpontra helyezi,¹⁵ ebből következően a magyarság a Kazár Kaganátussal viszonylag rövid ideig érintkezett, ugyanakkor ez az érintkezés az etelközi tartózkodás idejére esett egészen a honfoglalásig.¹⁶ A DAI leírását a magyarok eredetéről tehát szó szerint értelmezi, szintén ellentétben Szűcs Jenő magyarázatával. A magyarság heterogén csoportok keveredéséből keletkezett a honfoglalás előtt, lényegében úgy, ahogyan azt egykor Deér József elgondolta, és amit Szűcs részletesen megcáfolt. Hasonló módon kései időpontra helyezi a magyarság steppei megjelenését Juhász Péter, utalva szintén az újabb régészeti eredményekre, illetve azok bizonyos történeti magyarázatára, továbbá arra, hogy amennyiben a magyarság már évszázadok óta a steppén élt volna, akkor bizonyára nyelvileg eltörökösödött volna.¹⁷

¹⁴ Magyar Őstörténet 2. 194.

¹⁵ Követve az újabb régészeti alapú értelmezéseket.

¹⁶ Szintén a DAI 38. fejezetének szó szerinti értelmezéséből következik, amit többen képviselnek, hogy a magyarság még a honfoglalás idején sem volt független a kazároktól. Ld. Czeglédy 1985. 113–128.; Zimonyi 1996b. 952–957.

¹⁷ Juhász 2020. 3.

Ezzel áttérünk egy másik módszertani kérdésre, ami az eurázsiai steppe feltételezett iráni és török korszakát érinti.¹⁸ Eszerint i. e. 8–i. sz. 4. századig a steppét Európától Kínáig döntően iráni nyelvű nomádok lakták: szkíták-szakák, szarmaták és alánok, majd a hunok megjelenésétől kezdve, az i. sz. 4–5. századtól török nyelvű nomádok (hunok, ogurok, kazárok, türkök).¹⁹ A honfoglalás előtt tehát a kelet-európai steppe döntően török nyelvű népek birtokában volt, vagyis ha a magyarság itt már „korán” (5–6. század) megjelent volna, akkor feltétlenül nyelvileg asszimilálódott volna. Ez egy téves prekoncepció, több okból is. Egyrészt azért, mert a hunok nyelvét nem ismerjük, ugyanúgy, ahogy a különböző ogur népek nyelvét sem. Ezen népek török voltára abból következtetnek, hogy nevük török alapon magyarázható.²⁰ Magyarázható, de nem bizonyított, ráadásul a törzsnévből nem lehet automatikusan következtetni a népesség nyelvére. Általánosan ismert, hogy a nomád törzsszövetségek többféle eredetű etnikai, nyelvi csoportot felvehettek. Éppen ezért jelentős, hogy a magyarság, mint nomád nép, a honfoglaláskor egységes volt, vagyis egy régóta fennálló nomád alakulatról van szó. De nomád volt, tehát a steppén élt. A steppén nem csak iráni és török nyelvű népek éltek, hanem finnugor nyelvű népek is. Ha nem így lett volna, akkor a magyarság előbb irániasodik el már a szkíta-szarmata korban –, hiszen a szkítákat és szarmatákat többnyire iráni nyelvű népeknek tartják –, minthogy eltörökösödött volna a hun korban.²¹ Szűcs egyébként erre a kérdésre is kitért, és az orkhoni feliratok alapján kimutatta, hogy egy nagyobb nomád birodalom kialakulásakor a meghódított népeket azok vezetőrétegén keresztül csatolták a birodalomhoz úgy, hogy magát a népet a saját szervezetén belül meghagyták.²² Tehát még ha fennállna is az, hogy a kelet-európai steppén csak iráni és török nyelvű törzsszövetségek voltak jelen, abból sem következik, hogy a magyarságnak ezeken belül asszimilálnia kellett volna. Továbbá az orosz kutatáson belül máig jelentős irányzat az, amely szerint az Európában megjelenő hunok és ogurok az Urál vidékén és Nyugat-Szibériában szerveződtek meg a 2–4. században finnugor és török nyelvű törzsek szövetségeiként. Ezek közé tartoztak volna a kazárok és magyarok is.²³ Már amennyiben az Európában megtelepedő törzscsoportok között jelentős volt a finnugor nyelvet beszélők

¹⁸ Vásáry 2003. 7.; Róna-Tas 1999. 191–208.

¹⁹ A korábban megjelenő szövetségek (bolgárok, ogurok, kazárok) lír-török, a később megjelenők (türkök, besenyők, oguzok) pedig köztörök nyelven beszéltek volna.

²⁰ A türkök előtti népek, törzsszövetségek nyelvéről nem maradt fenn írott forrás. Ezek egyik fő forrása a magyar nyelv. Ld. Róna-Tas-Berta 2011.

²¹ Fodor István és Veres Péter kutatásai egyaránt Délnyugat-Szibériába helyezik a magyarok ősi, vándorlás előtti szállásait, ahol az ősmagyar korban szkíták, szarmaták éltek. Ez a terület nem a steppe félperifériája volt, hanem a(z) (európai) szkíta-(és az ázsiai)szaka területek földrajzi közepe. Helyi orosz régészek innen származtatják a szibériai szkíta kincseket. Ld. Klima 2021. 213–227. (221.)

²² Szűcs 1997. 159–164., 170–185.

²³ Lásd alább.

aránya, akkor szintén nem kell számolnunk azzal, hogy a magyarságnak el kellett volna nyelvileg törökösödni.

Juhász leírásában a honfoglaló magyarság török eredetű jövevényszavainak egy jelentős részét és magát az onogur nevet is, továbbá saját eredetgyománját már a Kárpát-medencében vette volna át. Ha viszont a magyarság őstörténete során csak úgy tudta megőrizni a nyelvét, hogy földrajzilag elkülönült a steppe nomádjaitól, akkor természetesen nem beszélhetünk iráni-magyar vagy török-magyar, etnikai értelemben vett népalakulásról; a magyarság eszerint etnikai értelemben finnugor eredetű nép. Így van ez akkor is, ha úgy gondolnánk, hogy a steppe felől északi irányba kisebb-nagyobb néptöredékek húzódtak volna a magyar szállásterület közelébe, ezeket az ottani finnugor nyelvű és finnugor eredetű magyarság be tudta volna olvasztani anélkül, hogy ezt etnikai értelemben vett népalakulásnak tekintsük. Mondaná-e bárki az elmúlt évtizedek összefoglalásai alapján, hogy a magyarság etnikai eredetére nézve szkíta-ugor, vagy hun-ugor, vagy esetleg szkíta-hun-ugor nép, amely finnugor nyelven beszél? Véleményem szerint a probléma ezzel kapcsolatban az, hogy amennyiben azt állítjuk, hogy a nyelvtörténet nem egyenlő a néptörténettel, tehát a nyelv története nem fedi a nép történetét, akkor a magyarság kialakulása tekintetében történetileg meg kellene határozni, hogy hol és mikor kerülhetett volna sor olyan jellegű népalakulásra, aminek során egy jelentős nem finnugor nyelvű (feltehetően iráni vagy török nyelvű) népcsoport összeolvad a finnugor nyelvű magyarsággal úgy, hogy nyelvet cserél. Ilyen jellegű mondjuk szkíta-ugor vagy hun-ugor népalakulásról kutatásunkban nincs szó és a magyarság kialakulása tekintetében az általános elgondolás az, hogy a magyarság mindig is a feltételezett finnugor és ugor őshaza közelében élt egészen addig, amíg a 9. században el nem indult nyugati irányba. Valójában a kivételektől eltekintve a nyelvtörténeti megállapítások fedésben vannak a néptörténettel, vagyis a nyelvtörténet alapján nagy vonalakban lehet néptörténeti állításokat tenni. A magyar néptörténet esetén tehát kiemelt figyelmet kell fordítani a különböző – nem nagy számú – iráni és – jelentősebb – török, illetve mongol eredetű szavak tanúságának.

A magyarság kései (9. századi) steppei megtelepedésének alátámasztására manapság főként régészeti érveket alkalmaznak. Eszerint a honfoglaló magyarság régészeti hagyatékának előzményei nem mutathatók ki a szaltovói kultúrán belül, amely régészeti kultúra a Kazár Kaganátus területén alakult ki, így a magyarság nem élhetett a kaganátuson belül évszázadokon keresztül. Ugyanakkor koherens honfoglalás előtti magyar történet megírása pusztán a régészeti eredményekre való hivatkozással nem lehetséges, ráadásul felvetődik a kérdés: vajon adott régészeti eredményeknek nincs és nem is lehet többféle

történeti magyarázata? A magyar őstörténet interdiszciplináris kutatás, vagyis a különböző jellegű tudományágak, úgy mint a történeti nyelvészet, régészet, forráskutatás, antropológia, néprajz stb. eredményeit mind fel kell tudni használni és érvényesíteni ahhoz, hogy egységes történeti narratívát tudjunk megírni. Ilyen módon egy történeti tárgyú írásban, mint amilyen jelen értekezés is, jogosult és szükséges az, hogy a régészeti, valamint nyelvészeti tárgyú szakirodalmat felhasználjam és vizsgáljam. Ennek nem az a célja, hogy régészeti vagy nyelvészeti kérdésekben állást foglaljak, hanem az, hogy a különböző jellegű eredményeket egy egységes történeti narratíva megírása szempontjából alkalmazzam. Különböző régészek különböző módon értékelhetnek adott régészeti kultúrákat, nyelvészek egymást között vitatkoznak egy szó lehetséges eredetéről. Vagy ami egy adott szó eredete kérdésénél jóval jelentősebb kérdés, ugyanakkor véleményem szerint nincs kellően tisztázva, az ugor nyelvi korszak felbomlásának tényleges datálása, amivel kapcsolatban több véleményt olvashatunk. A fő koncepció szerint az ugor nyelvi korszak i. e. 1000 és 500 között bomlott fel ősmagyar és obi-ugor nyelvágakra. Eltekintve attól, hogy Zsirai Miklós a nyelvi elkülönülést még i. sz. 5. század környékére helyezte, a hazai és nemzetközi kutatásban egyáltalán nem olyan egyértelmű még az ugor-nyelvi korszak, mint nyelvtörténeti állapot léte vagy meghatározása sem.²⁴ Ez mindenképpen egy jelentős kérdés, aminek ugyanakkor nem csak nyelvészeti vetülete van. A magyar nevet egyeztetni szokták az obi-ugor manysi névvel. Eszerint a név eredete i. e. 1000-re menne vissza. Ugyanakkor a manysik elődei még jó ideig a délnyugat-szibériai ligetes steppevidéken éltek, amelynek emlékét a legrégebbi korokra visszanyúló néphagyományuk és egyes fennmaradt szokásaik is alátámasztanak. Hovatovább a manysiknak és magyaroknak olyan közös régészeti szokásuk is kimutatható, amely viszont csak az i. sz. 6. századtól adatolható a Urál vidékén. Ha még ezen kívül az is bizonyosságot nyerne, hogy az orosz forrásoknak az obi-ugorokra vonatkozó jugor neve és a magyarokra vonatkozó ugor neve között etimológiai kapcsolat van, akkor azt mondhatnánk: Ha az ugor nyelvi egység felbomlása kérdésében eltekintenénk a nem egységes nyelvészeti szakirodalomtól, azt kellene gondolnunk, hogy az obi-ugorok és magyarok elválására az időszámításunkat követően került sor Nyugat-Szibériában, ahonnan a későbbi obi-ugor nyelvű csoportok észak felé húzódtak, a későbbi magyar nyelvű csoportok pedig délnyugat felé.²⁵

²⁴ Vö. Holopainen 2023. 124–141. Továbbá Honti 1997.

²⁵ Érdemesnek tartom megjegyezni, bár ezt alapvetően a nyelvtörténet oldaláról lehetne vizsgálni: Vajon a manysikra alkalmazott 'vogul' névnek nincs, nem lehet-e kapcsolata az 'ogur' névvel? Ez esetben a v-s alak lenne az eredeti, amiről más nyelvben lekopott a 'v' hang. A szóvégi l-r váltakozás pedig tudtommal elég gyakori jelenség számos nyelvben. Ilyen módon a manysik (obi-„magyarok”) idegen elnevezése ('vogul') megegyezne a más forrásokban adatolható „török” 'ogur', 'ugur' alakkal. Az ugor nyelvi egység beszélőinek régészeti nyomairól: Chernetsov–Moszynska 1974. 113–137.

Mindezen szempontokat figyelembe kell venni és valamilyen módon érvényesíteni kell, és e tekintetben döntő, hogy adott régészeti vagy nyelvészeti eredmények, illetve ezek történeti értelmezései, milyen módon korrelálnak a más jellegű történeti és nyelvészeti eredményekkel.

A honfoglaló magyarság kialakulására és vándorlására vonatkozóan számos elképzelés fogalmazódott meg a modern kutatás kezdetétől. Nem arról van ugyanakkor szó, hogy ahány kutató foglalkozott e kérdésekkel, annyi elképzelés született, hiszen a kutatástörténetet áttekintve látható, hogy különböző szerzők sajátos meglátásai általában illeszkednek egy adott szemlélet alapján kidolgozott jelentősebb narratívába. Ilyen módon a kutatástörténet vizsgálatát nem csak az egyes szerzők munkáinak kronológiai alapon történő felsorolásaként és bemutatásaként végezhetjük el, hanem eltérő szemléletű narratívák történetének vizsgálataként is. E különböző tételek körül eltérő időben alkotó kutatók munkái gyűjthetők össze, vagyis a narratívák kutatástörténete esetén nem feltétlenül a kronológiai rend az elsődleges.²⁶ A magyar őstörténetre vonatkozó narratívák esetén is megfigyelhető, hogy e narratíváknak története van. Egy adott jelentősebb koncepció – megfelelő szakmai előzmények alapján – kidolgozásra kerül egy vagy több jelentős kutató részéről, amely koncepciót a korszakban mások is elfogadnak és képviselnek mint a leginkább adekvát történeti értelmezést. Ahogy a kutatás forrásanyaga bővül és ahogy a módszertan finomodik, ahogy újabb szerzők a maguk részéről kiegészítik a korábbi megállapításokat, úgy adott narratíva is módosulhat, de ha főbb vonalaiban megegyezik az eredeti koncepcióval, akkor lényegében mégis ugyanarról a narratíváról beszélünk. Ez egészen addig így van, amíg újabb eredmények nem kezdik ki véglegesen adott narratíva alapját, annak legalapvetőbb megállapításait, amire minden további következtetés épül.

A magyar őstörténet kutatása ilyen módon korszakokra osztható. Ez nem azt jelenti, hogy egy korszakban csak egy koncepció létezne, hiszen a kutatás alapja mégis az, hogy eltérő szemléletű és eltérő eredményt elérő szerzők vitatják meg az álláspontjukat. Inkább azt, hogy egy meghatározott korszakban a leginkább figyelembe vett akadémiai és egyetemi kutatók jelentős többsége mit képvisel. Ha egy adott szemléletű és megalapozottságú őstörténeti narratívát az akadémiai kutatás oldaláról senki nem képvisel, akkor az a narratíva, elvileg, meg van cáfolva. Mert különös lenne, hogy egy egyébként szakmailg érvényes és jelentős magyarázóerővel bíró tételt senki ne képviseljen a kutatás részéről. Hivatkozhatnak rá, egyes megállapításait fenntarthatják, része lehet a kutatási előzményeknek, de lényegét tekintve el van utasítva. Megközelíthetjük ezt úgy is, hogy mit tekintünk egy adott korszak

²⁶ Ennek látványos példája ahogy 1980-ban Kristó Gyula Pauler Gyulának az 1900-ban írt művére utal, mint ami szemléletében a saját munkájának előzményeül és példájául szolgál.

kutatása értelmezési keretének, paradigmájának. Feltehető, hogy egyes kutatók majdhogynem teljesen ellentétes álláspontot képviselnek egy sor őstörténeti kérdésben, bizonyos alapmegállapítások ugyanakkor még ezen igen eltérő megközelítések között is érvényesek és ezeket az egymással vitatkozó kutatók részéről senki nem kérdőjelezi meg. A mai nyelvtörténeti kutatásokon belül ilyen jellegű megállapítás, hogy török eredetű jövevényszavaink Európában kerültek a magyar nyelvbe legkorábban a 6. századtól kezdve, mert ekkortól jelennek meg török nyelvű népek Kelet-Európában. Természetesen ha a magyarság őshazáját Nyugat-Szibériába lokalizáljuk, mint alább kitérek rá, a kérdés máshogy is megközelíthető.

Utoljára a törzsnevek és népnevek közötti kapcsolat kérdését említeném meg. A kelet-európai steppéről szóló forrásokban egy sor törzs vagy törzsszövetségi nevet olvashatunk, anélkül, hogy az ezen csoportok etnikai mivoltáról vagy nyelvéről tényleges adatokkal rendelkeznenk. Ennek ellenére némely esetekben kimutatható, hogy különböző névvel jelzett törzscsoportok azonos etnikumot képviseltek, tehát egy adott etnikum több politikai szervezeten belül élt adott földrajzi területen és adott korszakban. Ezt igazolja a kutrigurok és utigurok közötti kapcsolatról szóló forrás, amelyben az utigurok vezetője több közös jegy (közös nyelv, közös szokások és viselet, azonos eredet) felsorolása alapján állítja, hogy ők a kutrigurok testvérnépe, amit egyébként a két törzscsoport közös eredetmondája is igazol.²⁷ Valójában e törzseket összefoglalóan oguroknak nevezzük, márpedig az ogur név ogor, ugur alakban is feltűnik, sőt Szimokattész éppen kortárs türk közlő alapján írja, hogy a Volga vidékén élő ogoroknak két fő nemzetségük van, avar és hun.²⁸ Ha ugyanakkor tudjuk azt, hogy azonos etnikai közösség több név alatt is szerepelhetett több politikai szervezeten belül, akkor feltehető, hogy ezen csoportoknak idővel eltérő temetkezési rítusai is kialakulhattak. Hasonló jellegű, de változó/eltérő rítusú temetkezési szokások megléte azonos etnikumon belül viszont még inkább megnehezíti azt, hogy adott régészeti kultúrákat a steppe 5. és 9. századi korszakából etnikum szerint elkülönítsünk. Hiszen az etnikai azonosítás eleve a temetkezési szokások vizsgálata alapján szokott elsősorban történni.

A fentebbi szempontok figyelembevétele alapján úgy gondolom, hogy a kutatás jelenlegi állása alapján nem lehet bizonyított őstörténeti narratívát írni, így ahogyan azt már korábban jeleztem, jelen értekezésnek nem is ez a célja. Ugyanakkor azt lehetségesnek tartom, hogy igazoljam: a jelenlegi főbb kutatási irányvonalak bővíthetők és bővítendők.

²⁷ Többek között Róna-Tas 1996b. 23.; Procopius: History of the Wars VIII. 85–97.

²⁸ Szimokattész: Világtörténelem. 2012. 245–246 (VII 13–14).

Fejezetek

Az első fejezetben az újabb régészeti eredmények történeti értékelésére kerül sor a vonatkozó régészeti szakirodalom elemzése alapján. Az elemzett régészeti szakirodalmat elsősorban Türk Attilának az őstörténeti rekonstrukciót érintő munkái teszik ki, továbbá egyéb olyan releváns régészeti szakmunkák az elmúlt évtizedekből, amelyek meghatározóak az újabb őstörténeti narratíva kidolgozásában, vagy esetleg azzal ellentétes álláspontot képviselnek. Türk Attila a Magyar Őstörténeti Témacsoport/Kutatócsoport vezetőjeként meghatározó szerepet töltött be az új koncepció kidolgozásában, nem véletlenül doktori értekezésének megvédését követően került sor az eredményeire támaszkodó ismeretterjesztő könyvsorozat kiadására is.²⁹ Eredményeire történészek és nyelvészek is előszeretettel hivatkoznak, mint természettudományos jellegű perdöntő adatokra, amelyek némely újabb forráskritikai és nyelvészeti kutatások irányát is meghatározzák.³⁰

Valójában az újabb narratíva nem minden elemében új, tekintve, hogy főbb megállapításaiban megegyezik például a Kristó Gyula vagy Tóth Sándor László által képviselt nézetekkel, miszerint a magyarság a 9. század közepe táján érkezett a Fekete-tenger északi partvidékére Magna Hungaria/Baskíria irányából, ahol azt megelőzően évszázados őshazája volt. Továbbá elfogadhatónak tartja a honfoglaló magyar hagyatéknak a kusnarenkovó-karajakupovó kultúrából való eredeztetését, amit részben Fodor István is elfogadott. Újnak elsősorban azért nevezhető, mert azt a régészeti tételt véli cáfolni, amely korábban a magyar régészeti kutatásban meghatározó volt, vagyis, hogy a honfoglaló magyarság régészeti hagyatéka jelentős kapcsolatokat mutat a szaltovó-majaki kultúrával, amiből az következne, hogy a magyarság az Etelközbe való vándorlást megelőzően a Don folyó vidékén tartózkodott, amely terület a történeti forrásokból ismert Levédiával lenne azonosítható. Ez tulajdonképpen Fodor István elmélete volt, aki szerint a magyarság 750 körül érkezett erre a területre. Türk Attila megállapításai továbbá a korábbi nyelvészeti-turkológiai eredményeket is cáfolnák, amelyek a magyar nyelvben található török eredetű jövevényszavak mennyiségére, kronológiájára és jellegére, valamint az alán/oszét eredetű szavak mennyiségére és kronológiájára hivatkozva állították, hogy a magyarság a 6–7. századtól a 9. századig a Kazár Kaganátus területén kellett, hogy éljen. Türk újabb eredményei tehát az „északi-” és „déli-őshaza” tételei közül az „északi őshaza” tételét igazolnák.

²⁹ Magyar Őstörténet 1. és 2.

³⁰ Tóth 2015. 270–274.; B. Szabó–Sudár 2019. 927–964; Sándor 2021. 77–100. 25. jegyz.; Juhász 2020. 8, 24, 30–33. Türk maga Tóth Sándor László történeti elgondolását tekintette mintának. Türk 2011. 184–195.

Az elemzés célja egyrészt a régészeti tárgyú szövegek belső koherenciájának vizsgálata, valamint a régészeti eredmények összevetése a legmegbízhatóbbnak tartott történeti és nyelvészeti adatokkal az interdiszciplinaritás jegyében. Továbbá annak vizsgálata, hogy a Türk Attila által közreadott eredmények mennyiben feleltethetők meg más régészek ezirányú kutatásainak eredményeivel. A történeti kutatás felől nézve mindenképpen érdemes áttekinteni az eltérő eredményeket és értelmezéseket felmutató régészeti szakmunkákat. Akinek nincs hozzá képzettsége, régészeti alapon nem tud ítéletet hozni, ugyanakkor az egymással szembeállítható régészeti eredmények a társtudományok eredményeivel összevethetők. Nyilván azon régészeti értelmezésnek érdemes inkább hitelt adni, amelyik a társtudományok eredményeivel jobban összeegyeztethető, amelyik azokkal kiegészülve teljesebb értékű történeti koncepció kidolgozását teszi lehetővé.

A régészeti tárgyú írások belső koherenciájának elemzése alatt tulajdonképpen az értendő, hogy a szövegek alapján kimondott következtetések valóban következnek-e abból, ami adott szövegben írva van. Hogy egy-két példával demonstráljam a dolgot, hivatkozom Türk Attila azon megállapítására miszerint az Azov-tenger és a Kubán folyó deltájának vidékén, valamint az Alsó-Volga mentén feltárt összefüggő lelethorizontot képező Szokolovszkaja Balka régészeti kultúrát a régészek többnyire a kazárok hagyatékának tekintik, ugyanakkor az ezzel a kultúrával összefüggésbe hozható, a Volga középső folyása mentén feltárt Novinki- és Uren-típusú temetkezések Türk leírása szerint a bolgárok északi irányú vándorlásának első állomásait jeleznék. Valamilyen módon mégiscsak magyarázatot igényel az, hogy hogyan lehet levezetni egy kazárnak meghatározott régészeti kultúrából a volgai bolgárok legkorábbra datált temetőit, főleg úgy, hogy történeti források alapján igazolható az, hogy a Volga mentén a 6. század második felében bolgárokkal rokon etnokultúrát képviselő ogur népcsoportok éltek, és semmi okunk nincs azt feltételezni, hogy ne ugyanezek éltek volna ott a 7. században is, mivel e területre keleti irányból nem történt újabb bevándorlás.³¹ A szövegelemzés az ilyen és ehhez hasonló inkonzisztenciákra kívánja felhívni a figyelmet, amelyek további vizsgálatot igényelnének, mielőtt végérvényesnek ható megállapításokat tenne bárki az újabb régészeti eredményeknek valamilyen módon kialakított történeti értelmezése alapján.

Az első fejezetben kitérek továbbá arra is, hogy milyen értelemben használatos az orosz régészeti szakmunkákban az „ugor” terminus, ami a magyar őstörténeti szakirodalomban egy meghatározott időben fennállt nyelvállapot neve: a nyelvészeti

³¹ Vö. Ligeti 1986. 327. (1. ábra), 341–344.

kutatások szerint a finnugor nyelvegység i. e. 3. évezred táján finn-permi és ugor nyelvágakra vált szét, amelyek közül az utóbbi i. e. 1000 és 500 között tovább vált ősmagyar és ősi obi-ugor ágra, bár megjegyzendő, hogy vannak, akik szerint ez vagy jóval korábban, vagy esetleg később is bekövetkezhetett.³² Az orosz és a magyar terminus nyilvánvalóan nem fedik egymást, ráadásul a magyar terminus nyelvi kategóriára vonatkozik, míg az orosz etnikai meghatározás. Legalább is a szerint, hogy régészeti kultúrákat kapcsolnak hozzá. Ennek a terminológiai kérdésnek a részletes tisztázására nem kerül sor se az értekezésben, se a későbbi szövegekben. Olekszij Komar könyvében erről bővebb leírást kapunk. E fejezetben csak jelzem a kérdés jelentőségét, történeti oldalról a harmadik fejezetben lesz erről bővebben szó.

Szintén még az első fejezet tartalma annak bemutatása, hogy Türk Attila milyen történeti értelmezési keretek között vizsgálja a honfoglaló leletanyagot, annak keleti kapcsolatait. Ez részben összefügg az „ugor” terminus problematikájával. Türk szerint a magyarság vándorlásának ideje és iránya meghatározásakor vagy az tehető fel, hogy a magyarság a 9. század elején vonul a Volga és Káma folyók vidékéről Etelköz területére – ez az amit ő maga is képvisel –, vagy az, hogy a magyarság a 6–8. század között telepedik meg a kaganátus területén. Ezt a két lehetőséget állítja előtérbe, jóllehet későbbi írásaiban kitér arra is, hogy véleménye szerint a honfoglaló magyarságnak nem lehet kimutatni régészeti nyomát a steppe területén az 5–7. századból, megjegyezve továbbá, hogy nincs is olyan orosz kutató, aki ezt képviselné. E kérdéskör kapcsán ki kell térnem egyrészt a ma érvényben levő vándorláselméletek rövid ismertetésére; arra, hogy az utóbbi évtizedekben a kutatáson belül valóban csak a Türk által felvetett két lehetőséget képviselték a szakemberek. A déli, kaukázusi őshaza tétele ugyanakkor eredetileg nem azt jelentette, hogy a magyarok a 6–8. század között vonultak kazár területre az Urál nyugati területeiről, hanem azt, hogy a magyarság nyugat-szibériai őshazájából az 5. században vonult a kelet-európai steppére ogur és onogur kötelékben, ami egyben azt is előfeltételezi, hogy a magyarság már korábban kapcsolatba került török nyelvű népességgel Közép-Ázsia északnyugati részein, ahol valamifajta török-„ugor” népalakulással is számolhatnánk. Ha figyelembe vesszük, hogy az orosz kutatáson belül az „ugor” terminus vonatkozhat egyrészt magyarnak meghatározott leletanyagra, vonatkozhat másrészt ténylegesen ogurnak meghatározott leletanyagra, akkor Türknek az orosz kutatók magyar hagyatékkal kapcsolatos kijelentéseire vonatkozó megállapítása már nem tűnik olyan egyértelműnek, ami mindenképpen további vizsgálatot igényel.

³² Ennek a dolgozatnak nem célja, hogy az ugor nyelvegység felbomlásának datálását vizsgálja, mindenesetre feltűnő, hogy mennyire különböző datálások fogalmazódtak meg akár csak az elmúlt fél évszázadban is.

A második fejezet részben magyar őstörténeti kutatástörténet. Szükséges összeállítani minden olyan érvet és adatot, amit a kutatás korábban felhasznált annak a tételnek a kidolgozása során, ami szerint a magyarság nyugat-szibériai őshazájából az 5. században érkezett a kelet-európai steppére az ogur/onogur vándorlás során. Erre azért van szükség, mert a régészet oldaláról tett megállapítások véleményem szerint ennek a narratívának a keretében koherensebb módon megmagyarázhatók, úgy, hogy ne kerüljenek szembe a turkológia eredményeivel. A kutatástörténetet és az érvrendszer összeállítását követi a kutatás irányváltozásairól szóló alfejezet. Ebben az 1970-es és 1980-as évek történeti szakirodalmának elemzése révén azt szándékozom kimutatni, hogy miképpen revideálták, valós szakmai alap nélkül, az addig érvényben lévő őstörténeti narratívát, ami tulajdonképpen a nyugat-szibériai magyar őshaza és az onogur-magyar vándorlás tétele, és milyen más narratívák váltak elsődlegessé helyette a magyar kutatásban, amely narratívák máig meghatározzák a magyar eredetről és honfoglalás előtti történetről való gondolkodásunkat. A fejezetben elsősorban azokat a szakmunkákat vizsgálom, amelyek általánosan hivatkozási alappá váltak a későbbi, rendszerváltás utáni kutatás számára.

A korábbi kutatás vizsgálatát követően a harmadik fejezetben szükséges feltenni a kérdést: van annak szakmai alapja az újabb – elsősorban nemzetközi – kutatások eredményei szerint, hogy „ugor”-török népalakulással számoljunk Nyugat-Szibériában az időszámításunkat követő évszázadokban – ami tulajdonképpen a magyar etnosz kialakulásához vezetett –, vagy nincsen? A magyar kutatáson belül érdekes változása figyelhető meg az álláspontoknak. Ez alatt azt értem, hogy egyes kutatók vagy azt feltételezik, hogy Nyugat-Szibéria a magyarság őshazája volt, de akkor ott török nyelvű népesség megjelenésével nemigen számolhatunk, más kutatók pedig azt, hogy török nyelvű népesség korai, 5. század előtti megtelepedésével számolhatunk ugyan Nyugat-Szibériában, de a magyarok őshazája az Uráltól nyugatra volt; a magyarok tehát akkor kerülhettek csak történeti-nyelvi kapcsolatba a törökséggel, amikor annak első törzscsoportjai megjelentek Európában, az 5–6. században. Más esetben pedig arról lenne szó, hogy Nyugat-Szibériában se korai magyar, se korai török megtelepedéssel nem számolhatnánk.³³ A fejezetben sorra veszem mindazt az újabb – történeti, nyelvészeti és régészeti – szakirodalmat, ami támogatná

³³ Vásáry 1993. 71, 81–82.: „Nyugat-Szibériában és az Urál vidékén török nyelvű népről ez időben semmit sem tudunk, nem is valószínű, hogy lehettek ott. Az első biztosan török nyelvű nép Európában a 463-as években a Volgától nyugatra megjelenő ogur-bolgár törökség. E kor előtt tehát számottevő, egyáltalán kimutatható török nyelvi hatással nem nagyon számolhatunk a magyar nyelvben. ... Túl sok a megválaszolhatatlan kérdés, túl sok az ellentmondás, úgy hogy a nyugat-szibériai magyar őshazát és az ogur vándorlásban való magyar részvétel tézisént nyugodtan törölhetjük őstörténeti hipotéziseink sorából” Vö. Vásáry 2008. 73. „Ceterum censeo Iugiam esse delendam”

azt az elgondolást, hogy az „ugor” népek őshazája az Uráltól keletre, Nyugat-Szibériában volt, ott, ahol már igen korán megtelepedtek török nyelvű, mindenesetre a steppe belső-ázsiai területei felől származó nomádok is, vagyis annak feltevése, hogy e területen magyar népalakulással számoljunk, megalapozott.

A dolgozat utolsó, negyedik fejezete további – a kelet-európai steppe kora középkori történetével és a magyarok (európai) steppei történetével kapcsolatos – részkérdések vizsgálata, amely fejezetben érintem a magyarság onogur nevének eredete kérdését, Sarkel szerepének a kérdését, a kabarok kazár, vagyis szabir eredete kérdését, továbbá a bolgár törzscsoportok hun származásának kérdését a forráskritika alkalmazásával. Ha és amennyiben M. I. Artamonovnak igaza volt abban, hogy a 4. és 5. században Európába vonuló hunok és ogurok az Urál vidékén megtelepedő hiungnuk és a terület eredeti lakosságát alkotó „ugorok” egyesüléséből származtak a 2–4. században – és az onogurok és hunok lényegében azonos etnoszt képviseltek –, továbbá ha Németh Gyulának igaza volt abban, hogy a magyarság az onogur törzsszövetség részeként érkezett a pontusi steppe keleti felére, akkor e kérdések vizsgálata nyilvánvalóan más megvilágításba kerül, mint amilyenben eddig volt magyar kutatáson belül. Ez esetben ugyanis joggal feltehető, hogy a magyarokra máig használt onogur név nem külső névátvitel eredményeként került alkalmazásra, hanem azért, mert a magyar törzsszövetséget megalapító törzscsoportok között az onoguroknak jelentős szerepe volt, vagyis a magyar-onogur azonosság mint történeti valóság, adottnak tételezhető fel. Továbbá ha igazolásra kerülne annak megállapítása, hogy a szavárd magyarok hagyománya tulajdonképpen a Kazár Kaganátusból kiváló és a magyarokhoz csatlakozó kabarok, vagyis szabirok autentikus néphagyománya volt, valamint ha igazolásra kerülne annak megállapítása, hogy a Kelet-Európában mindvégig jelentős szerepet játszó bolgár törzscsoportok az egykor Európába vonuló hunoktól származnak, akkor a magyar törzsszövetség 8–9. századi megszerveződése esetén valójában a már a 4–6. századtól a pontusi steppén tanyázó hun-bolgárok, szabirok és ogurok/onogurok újabb és tulajdonképpen utolsó megszerveződését kell feltennünk, amit e törzscsoportoknak a 9. század végi honfoglalása követ, aminek során egyesülnek a már a Kárpát-medencében élő rokon – avar/hun³⁴ és onogur-bolgár –, vagyis székely törzscsoportokkal.

³⁴ Czeglédy 1969. 84–89, 114–116.; Czeglédy 1954a. 142–151.

I. Az újabb régészeti eredmények történeti értékelése

I./1. A Szubotci-horizont jelentősége

Az elmúlt másfél évtizedben igen nagy publicitást kaptak a 2012-ben megalakult Magyar Őstörténeti Témacsoport által közreadott kiadványok. A témacsoport – 2020-tól kutatócsoportnak nevezik –, szerzői közül annak vezetője, Türk Attila régészeti tárgyú írásai a legjelentősebbek. Ezekben a szerző olyan új eredményekre jut, amelyek alapján meghatározható lenne a honfoglaló magyarság 9. századi steppei vándorlásának útvonala és kronológiája. Továbbá meghatározható lenne az is, hogy hol élt a magyarság a 9. század előtt. A szerző elméletével csatlakozik azon rekonstrukcióhoz, amely Nyugat-Szibériát jelöli meg a magyarság őshazájaként. Nézete szerint a magyarság őstörténete régészetileg az i. sz. 4–5. századig követhető vissza.³⁵

Türk Attila fő állítása, amelyet 2011-es doktori disszertációjában fejtett ki legbővebben, hogy a honfoglaló magyarság 10. századi Kárpát-medencei régészeti hagyatéka szorosabb kapcsolatot mutat a Volga és Káma folyók, valamint az Urál vidékének régészeti anyagával, mint a kelet-európai steppei területek nagy régészeti kultúrkörével, az egykori Kazár Kaganátus területén kialakult szaltovói kultúrkörrel.³⁶ Így a magyarság Etelközön megelőző szálláshelyei a 7–9. században nem lehettek a kaganátus területén, a Don és Kubán folyók mentén, hanem csakis a Volgától keletre, a Dél-Urál környékén. Ez mindenképpen egy nagy volumenű állítás, hiszen korábban mind történeti, mind nyelvészeti és régészeti oldalról is megalapozottnak tűnt az az elgondolás, ami szerint a magyarság a 6–7. századtól a kaganátuson belül élt, abból vált ki és indult nyugatnak a 9. században.³⁷ Türk elképzelésének alapja, hogy Olekszij Komart követve az etelközi magyarság régészeti hagyatékeként azonosítja a Dnyeper menti Szubotci régészeti horizontot. Ez szoros kapcsolatokat mutat mind a Kárpát-medencei, mind az Urál vidéki leletekkel, és elvileg ugyanúgy hiányzik belőle a jelentős szaltovói hatás nyoma, mint a Kárpát-medencei leletekből. E lelethorizontot a 9. század második felére datálják, így kirajzolódik egy olyan vándorlási útvonal, amely a Volga keleti oldaláról, az Urál vidékéről kiindulva jut el a ligetes steppét követve Etelközig egy egyszeri és gyors vándorlás révén a 9. század közepén.³⁸

³⁵ Türk 2021. 163–212.; Türk, 2023. 385–402.

³⁶ Türk 2011. 196–204.

³⁷ Ligeti 1986. 160–161.; Róna-Tas 1996b. 246–250.; Fodor 1975. 171–186.; Zimonyi 2014. 73–91.; Agyagási 2014. 199–204.

³⁸ Magyar őstörténet 2. 193–194.

A régészeti leletek ilyen módon történető interpretációjának megvan a következménye. Korábban a magyar nyelvet ért török és iráni hatást azzal magyarázták, hogy a magyarság a kelet-európai steppén tartózkodott huzamosabb ideig. E többnyire már a megtelepedés felé hajló évszázadok alatt kerülhetett sor oly sok jövevényszó átvételére és kerülhetett sor a török mintát követő magyar törzsszövetség megszervezésére is. Kizárva e területről a magyarságot, ha itteni jelenlétük régészetileg nem igazolható, felmerül a kérdés: élhettek-e máshol török, alán és magyar nyelvű népek együtt, vagy legalább is egymás szoros szomszédságában úgy, hogy a magyar nyelvet és kultúrát ért honfoglalás előtti török és alán hatás magyarázható legyen? És ha igen, hol és mikortól?³⁹

Türk véleménye szerint a török szavak átvételére sor kerülhetett a 8. századdal kezdődően a Volga középső folyása mentén és attól keletre. E területen déli irányból bolgár és kazár csoportok telepedtek meg. Ennél korábban, Nyugat-Szibériában is számolhatunk török nyelvű népesség megtelepedésével, amely a magyarság megszerveződésére is hatással lehetett. A 9. század középső felében pedig a kabarok is mint török nyelvű népesség csatlakoznak a magyarokhoz.⁴⁰ A magyarság vándorlás előtti őshazájának azonosításával kapcsolatban Türk több lehetőséget is felvet. Fodor István elképzelése szerint a magyarok a 6. században költöztek át az Urál keleti oldaláról a nyugati oldalra. Régészeti hagyatékuk a kusnarenkovó-karajakupovó-i kultúra, amely Baskíriában létezett a 6–10. században.⁴¹ Újabban több kritika is érte az azonosítást, és felmerült, hogy a magyarok a 9. század elején érkeztek a Volga vidékére az Uráltól délről kerülve és onnan tovább Etelközbe.⁴² Ugyanakkor mindkét elméletben közös, hogy a magyarság őshazáját az Urálontúlra és Nyugat-Szibériába helyezi. Fodor és mások az ottani szargatkai kultúrán (i. e. 4–i. sz. 4. század) belül vélték megtalálhatónak az ősmagyarság legkorábbi régészeti nyomait.⁴³ A rekonstrukció vége tehát, ami a régebbi időkre, a magyarság eredeti szállásterületére és vándorlásai kezdetére vonatkozna, bizonytalan, egymást kizáró régészeti elképzelések fogalmazódnak meg ezzel kapcsolatban.⁴⁴ Legbiztosabbnak tűnő pontja a levezetésnek a Szubotci-horizontnak az

³⁹ Vö. Zimonyi 2024. 115–131.

⁴⁰ Türk 2023. 385–402. (392–394.); Tóth, 2015. 338–341.

⁴¹ Fodor 1994. 47–65. (62–63.)

⁴² Türk 2021. 195., 198.; Matvejeva–Zelenkov–Gyóni 2022. 523–540.

⁴³ Ezt tudtommal újabban már a i. e. 7–i. sz. 6. századra datálják.

⁴⁴ Türk 2020. 92. „A honfoglalás kori hagyatékból kiinduló régészeti elemzéssel megközelítőleg a 4–6. századig tudunk visszanyúlni a korai magyar történelemben, egészen az Urálontúl és Délnyugat-Szibéria kora középkoráig. A szargatkai kultúrkört (Kr. e. 4. század–Kr. u. 4. század) végét ugyan nem keltezhetjük a 4. század második felénél későbbre, így a hagyományosan a magyarsághoz kötött kusnarenkovói kultúra 6. századi kezdete miatt jelentkező kronológiai űrt csak a késő szargatkai kerámiatradíciókat hordozó bakalszkojei kultúra közbeiktatásával oldhatjuk fel ... Több szibériai régész véleménye nyomán újabban felmerült, hogy a

etelközi magyar hagyatékkal való azonosítása. Történetileg nem okoz nehézséget, a Dnyeper vidéke a DAI szerint is része volt a honfoglalást közvetlenül megelőző magyar szállásterületnek.

A 80-as évek elején és közepén Szubotci falu határában fedeztek fel három sírt, amelyek egy család három tagját, férfit, nőt és gyermeket rejtettek. Pletnyova a temetkezés módja és a tárgyi hagyaték alapján honfoglaláskori magyarnak határozta meg a lelőhelyet, bár ő a keltező értékű tárgyak elemzése során arra a megállapításra jutott, hogy azt a honfoglalást követően ásták, a 10. század első felében.⁴⁵ A leleteket a magyarok elleni etelközi besenyő támadást követően is még szétszórtan hátramaradt magyar csoportok hagyatékának tartja. Ezen Ingul menti leletekkel közeli párhuzamot mutatnak a Középső-Volga és a Káma vidék, valamint Baskíria korabeli régészeti emlékei. Volgai Bolgárország temetőiből is jól ismertek a magyarokra utaló vonások: részleges lovastemetkezés, húsmelléklet, nyugati irányú tájolás, személyes tárgyak (ékszerek, lószerszám). A tankajevkai és bolsije tigani temetők magyar sírjaiban talált halotti maszkokkal és szemfedőkkel rokonítható az Ingul menti férfisírban kimutatott halotti lepel, amely hasonló módon volt lemezekkel kivarrrva. Azonban Baskírföld leletanyagától eltérően a temetkezések itt kurgán alá kerültek, a baskírföldi sírok pedig a sírritus tekintetében közelebb állnak a volgai bolgár sírokhoz, mint a magyarokhoz. Mindenesetre az egyértelműnek tűnik, hogy a honfoglaló magyar hagyaték és a kelet-európai steppei hagyaték között lényeges kapcsolatok mutathatók ki.

Türk a férfisírban talált vörös anyagú kerámia téves datálására hivatkozva állítja, hogy a szubotci leletek nem 10., hanem 9. századiak,⁴⁶ holott Pletnyova felsorolásában a vörös kerámia csak az egyik keltező értékű tárgy volt. Pletnyova említ továbbá babérlevél alakú nyílhegyet, hurkosfülű vaskengyelt, egyenespálcás vaszablát és ékszeregyütteseket, félholdas alakú férfi díszvereteket is. Összességében úgy látja, hogy „a legjobb és legpontosabb támpontokat a leletegyüttesek keltezéséhez és a kulturális hovatartozásuk megállapításához a sírokban talált különféle és különböző rendeltetésű (lószerszám, öv, díszítés) fémveretek szolgáltatják.”⁴⁷ Tehát nem is a vörös anyagú kerámia volt a keltezés fő támpontja. Türk ugyanakkor az újabb radiokarbon mérések eredményeit is felhasználja a sírok 9. századi keltezéséhez.⁴⁸

bakalszkojei kultúra helyett a potcsevasi és molcsanovói kultúrák hagyatékát lehetne összekapcsolni a magyarok elődeivel”

⁴⁵ Bokij–Pletnyova 1989. 86–98.

⁴⁶ Türk 2010. 196–199.; Magyar őstörténet 1. 2014. 49–50.

⁴⁷ Bokij–Pletnyova 1989. 86–98. (95.)

⁴⁸ Türk 2011. 198.

A névadó lelőhelyen túl a Szubotci-horizonthoz tartoznak még többek között a korobcsinói, a tverdohlebi, a mankelovkai és a katyerinovkai sírok a Dnyeper középső folyása mentén, valamint nyugatabbra Szlobodzeja lelőhelye a Dnyeszter mentéről.⁴⁹ A horizonthoz jelenleg mintegy tucatnyi lelőhely 120 temetkezését sorolják. A korobcsinói rablott sír leletanyagának jellegzetessége a szaltovói formát utánzó volgai bolgár kerámia megléte. A leletek és temetkezési szokások a Volga-Urál vidék és a Kárpát-medence anyagával mutatnak párhuzamot. Türk leírásában a sír a növényi motívum és a kerámialelet alapján a 9. század második felére keltezhető. A tverdohlebi szintén egy feldúlt és rosszul dokumentált sír Poltava megyéből. Jelentős részei az anyagnak a Volga–Dél-Urál térségével kapcsolatot mutató veretek és szíjvégek. A leletanyag a 9. század második feléből származik. Szintén dokumentálatlan a mankelovkai sír. Ebben elvileg Ny-K tájolású részleges lótemetkezés volt. Emellett a sír magyar voltára utal az ezüst halotti maszk. A sírban talált sisak, kard és páncéling alapján felvetődött a későbbi keltezés lehetősége is. A temetkezési szokás miatt a kutatók többsége mégis a Szubotci-horizonthoz sorolja és a 9. század második felére keltezi a sírt.⁵⁰ A Dnyeper mentén délebbre, Katyerinovka környékén szkíta-kori kurgánok betöltésében találtak egy kettős sírt. A töredékesen előkerült kerámiamelléklet Volga-vidéki bolgár eredetre vall. A szablya, az íjcsontok és a nyílhegyek jellegzetesen 10. századiak. A különböző vereteken található motívumok rokoníthatók az Urál-vidék és a Kárpát-medence honfoglaláskori anyagán találhatókkal. A radiokarbon kormeghatározás szerint mindkét temetkezés a 9. század második felére keltezhető. Szlobodzeja lelőhelye a Dnyeszter folyó mentén található. Bronzkori kurgán betöltésébe másodlagosan beásott Ny-K-i tájolású sírokról van szó. A 26 sírből számos melléklet nélküli. A temetkezési szokások közül a részleges lótemetkezés kapcsolódik a Kárpát-medencei anyaghoz. A lószerszámok közül a vaskengyel mutat hasonlóságot. Az ékszerek és díszek kidolgozása jellemző úgy a Volga-vidéken, mint a Kárpát-medencében. A szürke kerámia (korsó) itt is volgai bolgár készítmény, hasonlóan más Szubotci típusú sírokhoz. A lelőhely időrendjét a hagyományos és a radiokarbon kormeghatározás szerint is a 10. század második felére helyezték.⁵¹ Ha ezek a Szubotci-horizont legjelentősebb – és legbiztosabb – lelőhelyei, kérdés, hogy milyen értéket képvisel a többi. Ezek között is jópár rablott és dokumentálatlan, keltezése pedig többnek is bizonytalan. Leginkább a későbbi, a 10. századra való keltezés lehetősége merült fel. A 9. század második felére való keltezést több esetben radiokarbon vizsgálat igazolná.

⁴⁹ Magyar őstörténet 1, 2014. 49–64.

⁵⁰ Magyar őstörténet 1. 60.

⁵¹ Magyar őstörténet 1. 64.

Akár 9. századi etelközi honfoglalók, akár hátramaradt magyar csoportok hagyatéka a 10. századból,⁵² vagy esetleg mindkettő, az ténylegesen valószínűsíthető, hogy magyar régészeti hagyatékról van szó, amely leletanyagával a Kárpát-medencéhez és a Volga-vidékhez is kapcsolódik. Említésre került már fentebb, hogy a területen a történeti források alapján amúgy is számolnunk kell időleges magyar megtelepedéssel a 9. században. Fontos régészeti anyagról van tehát szó, aminek a jelentőségét növeli, hogy kontrollként szolgálhat a Kárpát-medencei honfoglaló magyar hagyatékek vizsgálatához. A Dnyeper vidéke ugyanis szomszédos az egykori Kazár Kaganátus nyugati határvidékével, és ha az itteni – és egyben korábbi – magyar hagyatéknak sincs kapcsolata a szaltovói anyaggal, akkor biztosra vehetjük, hogy a magyarság nem közvetlenül a Don vagy Kubán folyók vidékéről érkezett Etelközbe. Hovatovább nem csak arról van szó, hogy se a Kárpát-medencei honfoglaló, se a Dnyeper menti Szubotci hagyatéknak nincs közvetlen kapcsolata a szaltovói területekkel, hanem arról is, hogy mindkét régészeti anyag a Volga–Dél-Urál vidék lelőhelyeivel mutat rokonságot. Ha tehát azt a területet kívánnánk megjelölni, ahol a magyarság az Etelközbe való vándorlást megelőzően élt, akkor mindkét hagyatékek elemzése alapján a Volga és Dél-Urál vidékére kellene gondolnunk.

I./2. A „szaltovói kultúrkör” kutatásának mai állása

Türk Attila fő megállapítása a szaltovói kultúrkör és a honfoglaló magyar – másodrészen a szaltovói és az etelközi magyar (Szubotci) – régészeti hagyatékek közötti viszony mibenlétére vonatkozik. Megállapítása szerint ezek között olyan kevés kapcsolat mutatható ki, hogy régészeti alapon kizárható az, hogy a magyarság a szaltovói kultúrkör területén telepedett volna meg huzamosabb ideig. Ezt az eredményt Türk a doktori disszertációjában fejtette ki a legbővebben, így a következőkben ezt tekintem át, kiegészítve az azóta megjelent művek megállapításaival. *A magyar őstörténet és a szaltovói kultúrkör* címet viselő értekezés első fő fejezete (12-54. oldal) kutatástörténet, amely a helyi orosz (szovjet-orosz) kutatás idevonatkozó főbb eredményeit mutatja be.⁵³

A téma egyik legjelentősebb kutatója Szvetlana Pletnyova volt, aki az 1967. évi monográfiájában a szaltovói hagyatékokat a Kazár Kaganátus régészeti kultúrájaként határozta meg. Ennek a nézetnek az alapja részben történeti volt. A történeti források alapján nyilvánvaló, hogy az európai steppe keleti fele a 7. századtól a 10. századig a Kazár

⁵² Vö. Agyagási–Dékány 2019. 49.

⁵³ Türk 2011. 12–54.

Kaganátus uralma alatt állt. Pletnyova hét területi variánst – változatot – különített el. Ezek lennének a dagesztáni, krími, Azov-melléki, Alsó-Don menti steppei (bolgár), a Felső-Don menti ligetes-steppei (alán), valamint a dunai és volgai bolgár variánsok. Pletnyova a régészeti kultúra kezdetét a 750-es, 760-as évekre tette. A névadó szaltovó-majaki⁵⁴ lelőhelyek anyagát kaukázusi eredetű alánok hagyták hátra, akik a kazárok elleni 737. évi muszlim hadjáratot követően telepedtek meg a Felső-Don és a Donyec folyók vidékén. Pletnyova 1981-es munkájában a dunai és volgai bolgár területeket már nem tekintette a szaltovói kultúra részének, ugyanúgy, ahogy a kaukázusi alán területeket sem, viszont mint új változatot különítette el az alsó-volgai variánst.⁵⁵ A korszakban előkerülő újabb – és gyakran a korábbtól igen eltérő – leletanyag már az időrend és a földrajzi elhelyezkedés alapján is szaltovóinak minősült. Még a sokszor nagyban eltérő régészeti és antropológiai anyag is besorolhatónak tűnt a kultúrkörbe azért, hogy különböző etnikumoknak tulajdonították azokat. A mondottak szerint a szaltovói kultúrkör terminusa alatt eltérő eredetű népeknek – akik eredetileg eltérő jellegű anyagi kultúrával rendelkeztek –, a politikai, gazdasági és kulturális egység hatására a Kazár Kaganátuson belül kialakult valamifajta közös jegyekkel rendelkező anyagi kultúráját kellene értenünk, és ezt tulajdonképpen közös (egységesülő) kazár kultúráként lehetne értelmezni.⁵⁶

E nézettel szemben fejtette ki a véleményét Gennagyij Afanszjev, aki kezdetben az erdős steppei alán variáns hagyatékát dolgozta fel. Ez alapján jutott arra a következtetésre, hogy szaltovó-majaki kultúrának csak a két névadó lelőhely körébe tartozó régészeti hagyaték nevezhető, míg a többi változat ettől – és egymástól is – gyökeresen eltérő. 2001. évi dolgozatában, figyelembe véve az újabb ásatási eredményeket, igazoltan látta korábbi eredményét és a szaltovó-majaki régészeti kultúrát az észak-kaukázusi alán-ászok 2–13. századi tárgyi kultúrája leágazásának tekintette, amely a 8. század közepétől a 10. század végéig adatolható a Donyec mentén. Afanszjev kritikája hatására az orosz régészeti kutatáson

⁵⁴ Türk a disszertációban az eredeti orosz terminust (Saltovo-Maïackâ) részesíti előnyben, amelyet röviden szaltovói-kultúrának is nevez. Ez megkülönböztetendő a szélesebb értelemben vett szaltovói kultúrkör terminustól. (Türk 2011. 11–14.) Újabban viszont a szűkebb régészeti kultúra megnevezésére az ukrán változatot használja: Szaltyiv-Majaki. (Türk 2023b. 14–18.) Én az egyszerűség kedvéért a magyar szakirodalomban általánosan elterjedt szaltovó-majaki formát használom.

⁵⁵ Amennyiben a volgai bolgárok a kaganátus területéről indulva jutottak el, fokozatosan, esetleg több hullámban, a Volga-Káma vidékére a 8. századik második felétől, akkor nem kellene-e automatikusan az anyagi kultúrájukat szaltovóinak tekinteni? Ugyanúgy: Ha a kabarok mint jelentős kazár eredetű népesség csatlakoztak a magyarsághoz a 9. században, akkor nem kellene-e várnunk, hogy a honfoglaló magyar anyagban szaltovói vonásokat lehessen kimutatni?

⁵⁶ A továbbiakban láthatjuk, hogy úgy a kazárokat mint a bolgárokat azonos eredetű és nyelvű népeknek lehet tartani, amelyek ugyanakkor eltérő (törzsszövetségi) szervezet alatt jelentek meg az európai steppén, eltérő időben. Ebből viszont szükségszerűen következik egy felismerés: Azonos etnikai eredetű és nyelvű népeknek a különálló politikai szervezetek alatt (valamelyest) eltérő anyagi kultúrája és temetkezési hagyománya alakulhatott ki.

belül a szaltovói terminológiát egyre inkább már csak az erdős steppe területéről előkerült leletek kapcsán használják.⁵⁷

Az 1980–1990-es években felmerült kritikákra reagált Pletnyova az 1999-ben megjelent monográfiájában. Ebben a szerző 800 szaltovói lelőhelyről tesz említést részletesebb elemzés nélkül, és 19 olyan régészeti markert, vonást határoz meg, mint amik a szaltovói kultúra jellegzetességei lennének a különböző variánsokban. Türk rámutat a szerző munkamódszerének hibáira. Egyrészt a részletes elemzés mellőzésére, másrészt a modern módszerek (számítógépes adatbázisok, statisztikai elemzések) használatának hiányára. Ezek használata révén ugyanis már több, korábban etnomarkernek tekintett jegyről sikerült kimutatni, hogy valójában szélesebb steppei elterjedéssel bírnak, vagy nem etnikai, hanem társadalmi különbségeket tükröznek. Így a Pletnyova által említett 19 szaltovói marker többségéről is megállapítható, hogy széles körben elterjedt általánosságokon alapulnak és még ezeket sem sikerült kimutatnia valamennyi regionális variánsban. Végeredményben Türk szerint úgy tűnik, hogy a különböző variánsok közötti belső kohézió meglehetősen kérdéses.⁵⁸

A disszertáció következő két fejezete számomra kissé zavarba ejtő. Türk ezeket úgy vezeti fel,⁵⁹ hogy a legutóbbi évtizedek leletközléseit, valamint a saját maga által végzett anyaggyűjtést felhasználva tekinti át a feltételezett variánsokat először,⁶⁰ majd a kultúrának nevet adó két lelőhely jellegzetességeit annak érdekében, hogy megállapíthassa, hogy pontosan milyen régészeti hagyatékot is nevezhetünk a szaltovó-majaki régészeti kultúra terminussal.⁶¹ Zavarba ejtő, mert korábban Türk maga hangsúlyozta, hogy 1.) a régebbi és újabb orosz régészeti kutatások is egyértelműen a kaukázusi alánok Don-vidéki hagyatékaként határozták meg a szaltovó-majaki kultúrát, 2.) az újabb orosz szakirodalomban pedig már csak kifejezetten erre a leletkörre használják a szaltovói terminust. E két megállapításból viszont következik, hogy a továbbiakban már nem lehetne szó „a szaltovói kultúrkör földrajzi variánsairól”, hiszen régészeti alapon olyan egységes kazáriai szaltovói kultúrkör, aminek lehetnének földrajzi, etnokulturális változatai, nem létezik. Türk viszont mintha éppen arra vállalkozna, hogy dűlőre vigye a dolgot, mintha a dolog továbbra is

⁵⁷ Türk 2011. 47–49.

⁵⁸ Türk 2011. 49–54.

⁵⁹ Türk 2011. 54. : „Összefoglalva tehát úgy tűnik, hogy a különböző szaltovói variánsok közötti belső kohézió kérdéses, további kutatásokra és koncepciómentes elemzésekre van szükség. Ennek fényében, az alábbiakban a magyar szakirodalomban kevésbé idézett, főként az elmúlt 10 évben örvendően megszorodott, többnyire egyszerű, történeti értékelésektől mentes leletközlésekre építve, azokat saját helyszíni anyaggyűjtéssel kiegészítve tekintem át előbb a feltételezett földrajzi variánsokat, majd külön kiemelve a kultúrának nevet adó két lelőhely jellegzetességeit annak meghatározásához, hogy pontosan milyen régészeti hagyatékot is nevezhetünk a Saltovo-Maïckâ régészeti kultúra terminussal.”

⁶⁰ Türk 2011. 55–81. „A szaltovói kultúrkör feltételezett variánsai az etnikai interpretációk tükrében”

⁶¹ Türk 2011. 92–145. „A Saltovo-Maïckâ-kultúra régészeti hagyatékának elemzése (vázlat)”

kérdéses lenne a számára.⁶² És az is marad, hiszen a 92. oldallal kezdődő fejezetet úgy vezeti fel, hogy a szaltovó-majaki alán hagyatékot fogja áttekinteni annak érdekében, hogy a *jövőben* eldönthető legyen, hogy beszélhetünk-e egységes szaltovói kultúrkörrel vagy sem.⁶³

Ennek azért van jelentősége, mert a disszertáció fő témája, ahogyan a címben is jelölve van: „A magyar őstörténet és szaltovói régészeti kultúrkör”, tehát mindenképpen egyértelmű körülhatárolást igényelne az, hogy miként határozzuk meg a szaltovói régészeti kultúrkört, létezik-e vagy sem? Erre vonatkozóan viszont Türk a dolgozat későbbi fejezeteiben sem ad egyértelmű választ (annak ellenére, hogy a dolgozatnak majd a fele része a „szaltovói kultúra” bemutatására szorítkozik). Felmerül tehát a kérdés, hogy milyen alapon vethetjük össze az etelközi és a honfoglaló magyar régészeti hagyatékot a „szaltovói hagyatékkal”, ha az utóbbi esetében nincs tisztázva, hogy az csak a Donyec vidékén megtelepedő alánok 9. századi hagyatékát jelenti, vagy esetleg egy tágabb terület több régészeti leletanyagát felölelő kultúrkört? És ha a második eset áll fenn, akkor mik lennének azok a régészeti jegyek, amelyeknek jelen kéne lenniük a magyar hagyatékban, amiknek hiányára alapozza Türk a dolgozat fő konklúzióját, ami szerint a vándorló magyarság nem élhetett huzamosabb ideig „szaltovói területen”? Valójában magyar régészeti vonatkozásokról a disszertáció 146. oldaláig nincs is szó.⁶⁴

Ami a feltételezett variánsokat illeti (55-81.), a szerző elsőként a névadó lelőhelycsoport, a „szaltovói-kultúra” erdős steppei „variánsának” lelőhelyeit tekintette át nagy részletességgel.⁶⁵ Ezek a Donyec és a Don felső folyásának mentén találhatók, és amint említettük már, az alánok hagyatékának tartja a kutatás. Ezt követte az úgynevezett Zlivki horizont anyaga, amely lelőhelycsoport a Donyec és a Don folyók középső folyása mentén található a füves steppe régiójában. E lelőhelycsoportot a kutatás döntően bolgár hagyatéknak

⁶² Pedig a szöveg egésze alapján úgy tűnik, hogy alapvetően Afanszjev nézetével ért egyet. Ld. a 196. oldalon.

⁶³ Türk 2011. 91.

⁶⁴ Hasonlóan ítélte meg a szöveget Fodor István is. Fodor 2014. 55–61.: „Az előadó [Türk Attila] úgy véli: honfoglalás kori leleteinknek nincsenek szaltovói párhuzamai, mert a szaltovói kultúra nem tekinthető önálló régészeti műveltségnek, mivel azt már senki nem tekinti annak. Ez a megítélés azonban – úgy vélem – eléggé messze van az igazságtól. ... Ő egyszerűen a Pletnyova-ellenes „ifjútörökök” álláspontját tette magáévá. ... Nyilvánvaló, hogy az álláspontokat mérlegelni kell, figyelembe kell venni az emlékanyagot, ennek a mérlegelésnek azonban Türk Attila értekezésében szinte nyoma sincs.”

⁶⁵ Korábban a szövegben (14.) Türk egyértelműen úgy fogalmazott, hogy a szaltovói kultúra kifejezés a szaltovó-majaki alán kultúra szinonimájaként értelmezendő, ami az egyik (alán) variánsa lenne a szaltovói kultúrkörnek. A névhasználat következetessége a fejezet címében még érvényesül, ugyanakkor az első mondatban már nem: „A szaltovói-kultúra erdős sztyeppi variánsának területe a Severskij Donec felső folyásának medencéje” Nyilvánvaló, ha a szaltovói-kultúra egyenlő jelentésben áll a szaltovó-majaki terminussal, akkor a szaltovói-kultúrának nem lehet variánsa a szaltovó-majaki kultúra. A fogalmi zavar az egész szövegben át tart, amint alább még részletesebben kitérek rá, és Türk későbbi írásaiban is megfigyelhető. Példának okáért ld. Türk 2021. 186–187.: „... a Szubbotci-leletkör és a honfoglalás kori hagyaték egyaránt csekély kapcsolatot mutat azzal a szaltovói régészeti *kultúrkörrel*, mely a Don–Severszkij-Donyec-vidékére jellemző a 8–10. században”

tartja, amelyben előfordulnak ugyan az erdős steppére jellemző kerámiák, de a temetők anyaga, a temetkezési szokások, valamint az antropológiai anyag is azt mutatja, hogy az erdős steppeitől nagyban eltérő, önálló régészeti kultúráról van szó. Szintúgy különálló régészeti hagyatéka a Don alsó folyása és az Azovi-tenger mentén feltárt lelőhelycsoport, melyet a kutatáson belül kazár hagyatéknak tartanak számon. Ezt Szokolovszkaja Balka horizontnak nevezik és jellemző rá, hogy a kurgántemetkezéseket négyzetes vagy kör alakú árkokkal vették körül. A lelőhelycsoportot a kutatás a 8. századra datálja. A 9. századra tehát, amely a „szaltovói kultúra” klasszikus korszaka lenne, az itteni temetkezésekkel felhagynak, ugyanakkor mind északon, mind északkeleten, a Volga mentén feltűnnek ezzel a lelőhelycsoporttal rokonítható régészeti leletek, lelőhelyek.⁶⁶ A Kaszpi-tenger mellékén feltárt dagesztáni lelőhelyeket a kutatás történeti-időrendi alapon sorolta a „szaltovói kultúrába”. 1999-es monográfiájában már Pletnyova sem említette azokat „szaltovói variánsként”. A „krími variáns” esetében bizonytalan, hogy a kazárok (vagy bolgárok) mikor és milyen mértékben szállhatták meg a Krím-félsziget keleti felét. „Szaltovói” betelepülésre utalhat a 8. században a „szaltovói” jellegű kerámiának a területen való elterjedése, bár az utóbbi időben inkább a helyi lakosság kultúraváltását látják a 8–9. századi leletanyag változásában és nem számolnak különálló „krími variánssal”.⁶⁷ Utolsónak következik az „Alsó-Volga menti variáns” ismertetése. Ezzel kapcsolatban Türk elég tömören fogalmaz: „Az Alsó-Volga mentén körvonalazott szaltovói variáns tézise valójában pusztán az egykori kazár főváros, Etil feltételezett lokalizálására épül.”⁶⁸

A dolgozat következő fejezete „A Saltovo-Maâckaâ kultúra régészeti definíciója” címet viseli.⁶⁹ E fejezetben ismét egy részletesebb leírását kapjuk a Donyec felső folyása mentén feltárt lelőhelycsoportnak a temetkezések jellege alapján („A kamrasíros temetők jellemzése”, „Hamvasztásos és birituális temetők”), jóllehet a hamvasztásos temetkezések ismertetése esetén a szerző minden esetben „szaltovói kultúrkör”-ről, „szaltovói kultúráról”-ről ír. Valójában a fejezetben nem is kifejezetten a szaltovó-majaki kultúra régészeti definíciójáról van szó, hanem az arra jellemző temetkezési szokásoknak kazár területen való további előfordulásáról. Azt ezt követő „A szaltovói-kultúra temetkezéseinek antropológiai jellemzői” fejezet három oldal. Ez esetben viszont nem a tágabb értelemben vett „szaltovói-kultúrkör”-ről van szó, hanem néhány szaltovó-majaki temetkezés anyagáról. A szerző ezután hamar rátér az összefoglalásra, miszerint „A szaltovói-kultúra feltételezett földrajzi variánsait

⁶⁶ Türk 2011. 64–65., 69.

⁶⁷ Türk 2011. 72–75.

⁶⁸ Türk 2011. 79.

⁶⁹ Türk 2011. 80–88.

illetően összefoglalva úgy vélem, hogy miként tételes régészeti elemzéssel mindeddig nem támasztották alá a S. A. Pletněva által széles körben elterjedt szaltovói=kazár (és fordítva) definíciót, úgy ez egyrészt az általam áttekintett, illetve az utóbbi egy-két évtizedben feltárt leletanyag alapján egyre kevésbé tűnik valószínűnek ez a koncepció. A földrajzi variánsok közötti különbségek jóval hangsúlyosabbak és szétfeszíteni látszanak egy egységes régészeti kultúra kereteit.”⁷⁰

Bizonyos „hasonlóságok”, miként a szerző írja, viszont előfordulnak a sírkerámiák és a házikérámiák egyes típusai, illetve ezek díszítése között, valamint a telepobjektumok egyes darabjai esetén, ami ugyanakkor azért nem tekinthető relevánsnak, mert az egész steppei területen a 9. században egy jelentős letelepedési folyamat ment végbe. A hasonlóságok tehát adott földrajzi területen meglévő kulturális jelenségek (a kereskedelem és divat vagy a hasonló ipari technika révén), amik viszont nem elegendők egy régészeti kultúra körvonalazásához. Éppen emiatt, ahogy Türk írja, az orosz régészeti kutatásban már nem is használják a régészeti kultúra fogalmát, hanem általánosabb kifejezésekkel helyettesítik, úgy mint „gazdasági-kulturális típus”, „történeti-etnográfiai terület”, vagy „kulturális-történeti egység”, amely „néhány olyan műveltség együttesét jelenti, amelyeknél megfigyelhető néhány transzkulturális jegy”.⁷¹ E szaltovói területekkel szomszédos régészeti kultúrák esetén pedig, amelyeket korábban a kerámia és a verettípusok alapján szintén szaltovóinak tartott a kutatás, immár „szaltoid kultúrákról” beszélnek. A szerző azonban úgy gondolja, hogy „kiterjesztett” értelemben mégiscsak beszélhetünk szaltovói kultúrkörrel a történelmi-kronológiai keretek és néhány régészeti párhuzam alapján, mint pl. az összes említett régióban egyformán elterjedt kézzel formált fazekak és némely sírkerámiák alapján.⁷² Számomra továbbra is kérdéses, hogy ha egyszer már megtörtént a Pletnyova-féle történeti-régészeti szaltovói kultúrkör terminus dekonstrukciója, akkor miért áll ismét előttünk ugyanaz, főleg úgy, hogy a szerző maga jegyzi meg: „Jelenleg a szaltovói-kultúra teljességgel egzakt definíciója nem adható meg, elsősorban mivel a hatalmas leletanyag jelentős része – közöttük is főként a telepek anyaga – közöletlen. Ezért egyelőre érdekesebb önálló kisebb, bár rokon kultúrákról beszélni, illetve még helyesebb lelethorizontokban, illetve lelettípusokban gondolkodni.” A fejezet zárásaként Türk ismét definiálja a szaltovó-majaki kultúrát a Don-menti alánok régészeti hagyatékaként, ami eddig sem volt kérdéses, majd meghatározza a dolgozat következő nagyobb fejezetének célkitűzését: „A továbbiakban ennek a leletanyagát

⁷⁰ Türk 2011. 90.

⁷¹ Türk 2011. 90–91.

⁷² Türk 2011. 91.

tekintem át teljes részletességgel annak érdekében, hogy olyan régészeti markeret definiálhassunk, amelyek alapján pontosabb és megalapozottabb összevetéseket tehetünk annak a kérdésnek az eldöntése érdekében a jövőben, hogy a tárgyalt földrajzi variánsok mégis egy szerves kultúra specifikus részei, vagy valójában mindegyiket önálló régészeti kultúrának, leletkörnek kell tekintenünk.” Úgy látom tehát, hogy Türk továbbra sincs meggyőződve arról, hogy mit is kéne szaltovói-kultúra alatt érteni, és ezt a kérdést láthatólag a jövő kutatására bízta.⁷³

A következő fejezet tehát „A szaltovói régészeti hagyaték elemzése (vázlat)”. Korábban Türk maga írta, hogy a továbbiakban kifejezetten a szaltovó-majaki kultúra (doni alánok) leletanyagát fogja áttekinteni, itt tehát nem a szaltovói kultúrköréről van szó. Nem kérdéses, hogy a doni alánok (kaukázusi eredetű) régészeti kultúrájának vizsgálata valóban releváns a korai magyar régészeti hagyaték vizsgálatában;⁷⁴ ugyanakkor Türk a leírás során mindvégig szaltovói hagyatékról beszél annak kiterjesztett értelmében („szaltovói lovastemetkezések”, „a szaltovói kultúrkör fegyverzett kapcsolatos leletei”, „a szaltovói szablyák”, „a kazár kaganátus népeinél a harci balták”, „szaltovói láncos buzogányok”, „kazár kori kelet-európai tegezek”, „szaltovói temetők”, „a szaltovói-kultúra erdős sztyeppe variánsának ásatásai” stb).⁷⁵ A nyílhegyekkel kapcsolatban Türk említ északi szaltovói területeket, ezen belül pedig Don-vidéki alán leleteket, amelyek közül néhány előfordul a szaltovói-kultúra steppei emlékeiben is. Az ilyen és ehhez hasonló leírások olvasása során nehéz meghatározni, hogy a szaltovói-kultúra terminus mikor utal kifejezetten a szaltovó-majaki kultúrára és mikor a „kiterjesztett” értelemben vett szaltovói-kultúrkörre. Az egyes tárgytipusokhoz tartozó egyes lelőhelyek említése pedig elég ad hocnak tűnik. Ha a dolgozat tartalomjegyzéke alapján összeszámoljuk, hogy a leletanyag leírása hány oldalán mennyi tárgytipust érint, akkor azt látjuk, hogy a 98. oldaltól a 133. oldalig terjedő részben összesen 42 tárgytipusról van szó. Eszerint egy tárgytipusról átlagban kevesebb mint egy oldal leírás található, jöllehet a tényleges megoszlás elég egyenlőtlen. E leírások során nem tűnik elő az igyekezet, amiről fentebb szó volt, hogy a szerző a leletanyagot teljes részletességgel tekintené át, vagy hogy konkrét régészeti markereket határozná meg a jövőbeni összehasonlítás érdekében. A fejezetnek nincsen összefoglalása, így az olvasó az eredeti kérdésfelvetés vonatkozásában semmilyen érdemi következtetést nem olvashat. Hogy a

⁷³ Türk 2011. 91.

⁷⁴ Bár az, hogy a magyarok 750-től az alán szaltovó-majaki kultúra területén, vagy annak közvetlen közelében szálltak volna meg jó száz évre, elsősorban Fodor István elmélete volt (Fodor 1975. 171–186.) és nem feleltethető meg a déli őshaza (klasszikus) tételének. Vagyis Fodor István elméletének cáfolata nem egyenértékű a déli őshaza (klasszikus) tételének cáfolatával.

⁷⁵ Türk 2011. 92–145.

terminológiai káosz teljes legyen, Türk Attila 2023-ban megjelent monográfiájában ugyanez a fejezet „A szaltovói kultúrkör régészeti jellemzése” címet viseli. A 2011-es disszertáció fejezete lényegében szó szerint egyezik a 2023-as monográfia fejezetével.⁷⁶

A szerző új fejezetet nyit „A szaltovói és a honfoglalás kori leletanyag összefüggései” címmel. E fejezetben Türk röviden kitér a magyarországi régészeti kutatásnak a szaltovói-kérdéshez kapcsolódó problémáira. Elismeri ugyan, hogy a magyarországi és kazáriai leletanyag között van kimutatható párhuzam, különösen a telep- és kerámiaanyag vonatkozásában,⁷⁷ de felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar kutatáson belül is az egyoldalú Pletnyova-féle szaltovói/kazár-értelmezés terjedt el. A történeti források értelmezését követve a hazai régészek úgy gondolták, hogy a magyarok egykor a kaganátus népei közé tartoztak, abból váltak ki és indultak nyugat felé. A hazai kutatáson belül kevesen kérdőjelezték meg az egységes kazáriai régészeti kultúra létét az ezt ténylegesen igazoló leletanyag hiánya ellenére. Kétkedésre okot adó tényezők közül Türk négyet sorol fel. Az első kronológiai jellegű; a kazárok az írott forrásokban a 7. század közepén már szerepelnek, a nekik tulajdonított (szaltovói) anyagi kultúra ugyanakkor csak a 8. század második felétől datálható.⁷⁸ Köthető-e ténylegesen a kazárokhoz olyan anyagi műveltség, amelynek területén jelentős kazár megtelepedéssel nem számolhatunk? A harmadik „Elfogadható-e módszertanilag egy régészeti kultúra variánsának a létrehozása úgy, hogy ahhoz semmiféle régészeti leletanyagot nem kapcsolunk, már a létrehozás pillanatában sem?”. A negyedik pedig arra vonatkozik, hogy elegendőek-e olyan általános jegyek a szaltovói-kultúra (kultúrkör) meghatározására, mint a félig földbe mélyített háztípus vagy a téglából épített várak, esetleg adott antropológiai jellegzetességek? A magyar kutatásban a „szaltovói régészeti kultúra” tételének érdemi kritikája elmaradt, ami a Kárpát-medencei honfoglaló magyar hagyaték történeti-régészeti értékelésére is kihatott.

Ami a tényleges szaltovói-magyar párhuzamokat illeti, Türk többször utalt már korábban is a telep- és házrekonstrukciókra, illetve a kerámia anyag között fenálló kapcsolatokra. Ezek mellett, és az újabb kritikus értékeléseket követően is, több további

⁷⁶ Vö. Türk 2023b, 115–164. Egyébként a disszertáció monográfia formjában már megjelent 2014-ben is és e leírás ott is megtalálható „A szaltovo-majackaja kultúrkör régészeti hagyatékának jellemzése” címmel: Türk 2014. 115–166.

⁷⁷ Vö. Fodor 1994. 47–65.: „Az egyes tárgytipusok hasonlósága mellett nem kevésbé fontos, hogy a Don-vidéken találjuk Árpád-kori településeink legközelebbi párhuzamait. Nem csupán a települések szerkezete, hanem a lakóházak és gazdasági építmények formái is igen közeli és számos egyezést találunk a használati tárgyak között is. E hasonlóságok azért is lényegesek, mert azt igazolják, hogy Kazária területén, vagy szomszédságában a magyarság gazdálkodására is jellemző volt az a megtelepedési folyamat, amely az egész régióban megfigyelhető a 8–9. században.” (57.)

⁷⁸ Ez a datálás ugyebár az alánok szaltovói-majackaja kultúrájára vonatkozik.

tárgytípusnak lehet feltételezni szaltovói eredetét, párhuzamát.⁷⁹ Mindezek ismeretében a szerző kissé egyoldalúan zárja a szövegrészt: „A fentebb felsorolt kapcsolatra utaló leletek átvételének színhelye – amennyiben volt ilyen – lehetett a szaltovói területek mentén is, hiszen a szaltovói-kultúra hatása a Káma-vidéktől Közép-Ázsiáig kimutatható, sőt, helyben készült tárgymásolatai alapján számos pszeudo-szaltovói jelenséggel kell számolnunk valódi szaltovói kapcsolat helyett”.⁸⁰ Tehát bármi, ami ténylegesen szaltovói kapcsolatra utalna a honfoglaló leletanyagban, lehet vagy ténylegesen szaltovói vagy pszeudo-szaltovói jelenség is. A szerző a fejezetet a honfoglaló magyarokra jellemző temetkezési szokások ismertetésével és azok keleti párhuzamainak bemutatásával zárja.⁸¹

A halomba vagy halom alá történő temetkezések mind időben, mind térben széles körben el voltak terjedve a steppén. A különböző területek közül Türk a Volga-Dél-Urál térségét, a Szubotci-horizontot és a szaltovói-kultúrkör déli területein található Szokolovszakaja Balka-horizontot emeli ki. A padmalyos sírok esetén figyelemre méltó a Középső-Volga vidék korai bolgár, valamint a szaltovói kultúrkör területén a bolgárokhoz köthető Zlivki-horizont és a Rževka-Mandrovo típusú sírokkal való kapcsolat. „A padmalyos sírformákat a kelet-európai kutatás a szaltovói kultúrkörön belül a kazárokhoz kötött hagyaték temetkezési szokásainak egyik legmarkánsabb jeleként értékeli.”⁸² Padkás sírok gyakran előfordulnak a korai bolgár temetőekben a Volga középső folyása mentén (Bolsije Tarhani, Tankajevka), valamint „A kora-szaltovói [?] időszakban (7. század vége–8. század első fele) a Középső-Volga mentén, a samarai Volga-könyök környékén feltárt, ún. Novinki-típusú hagyatékban szintén megfigyelhető ez a sírforma, néha részleges lovas temetkezéssel együtt is.”⁸³ Megfigyelhető e szokás a Donyec völgyében, a Netajlovka-i temető 9. századi sírjai között is, valamint „A Fekete-tenger északi előterében, a Sivašovka-horizont hagyatékában is ismertek padkás sírgödrök, több esetben azokon elhelyezett részleges lovas temetkezéssel.”⁸⁴ Türk Attila szerint a honfoglaló magyar részleges lovastemetkezések „a honfoglaló magyarok műveltségének keleti gyökereit alkotják.” Ez minden bizonnyal így van, és a fejezet alapján azt is megállapíthatjuk, hogy a magyarokra jellemző temetkezési szokások mindazon népek

⁷⁹ Türk 2011. 147–155. Továbbá a hurkos végű csavart (bronz)drót leírása a 155–160. oldalon: „A tárgytypus Kárpát-medencén kívüli analógiáit keresve megállapíthatjuk, hogy a legközelebbi párhuzamát a kelet-európai ligetes sztyepp 9. századi hagyatékából ismerjük, a Saltovo-Maackaja-kultúra klasszikus leletanyagából.”

⁸⁰ Türk 2011. 154.

⁸¹ Türk 2011. 160–182.

⁸² Türk 2011. 166.

⁸³ Hogy lehetett-e korai szaltovói időszak a 7. században, arra alább még kitérek.

⁸⁴ Türk 2011. 171.

körében kimutathatók, amelyek már az 5–6. század óta a steppén tartózkodtak; itt elsősorban a bolgárokról (ogurokról) és kazárokról gondolhatunk.⁸⁵

A végkövetkeztetést külön fejezetben fogalmazza meg: „Ősmagyarok a Saltovo-Maacka kultúra területén?”⁸⁶ A fejezet címéből az következik hogy Türk a honfoglalás kori leletanyagot a Donyec vidéki alánok szaltovó-majaki kultúrájával vetette össze a dolgozatban, nem pedig a „kiterjesztett” értelemben vett szaltovói kultúrkörrel. Pedig elvileg a második esetről van szó, hiszen Türk dolgozatának fő megállapítása az, hogy a magyarok nem telepedtek meg huzamosabb ideig a Kazár Kaganátus, vagyis régészeti értelemben a „szaltovói-kultúrkör” területén.⁸⁷ Végül soron a szövegben nincs meghatározva, hogy mely régészeti markerek megléte lenne szükséges ahhoz, hogy a honfoglaló magyar és a kazáriai leletanyag(ok) között érdemi kapcsolat legyen kimutatható, vagy fordítva, mely markerek hiánya az, ami miatt a kapcsolat kizárható.⁸⁸ E tekintetben ismét utalnom kell Fodor István kritikájára, miszerint „ennek a mérlegelésnek azonban Türk Attila értekezésében szinte nyoma sincs.”, hiszen ez esetben a honfoglaló régészeti anyag egészének bemutatására és elemzésére lett volna szükség, összevetve azt a „szaltovói kultúrkör” egészével. Ez viszont a disszertációban nem történt meg.⁸⁹

Mindenesetre Türk Attila végkövetkeztetése szerint a Kárpát-medencei 10. századi leletanyag egésze nem származtatható az egykori szaltovói-kultúrkör területéről, a honfoglaló magyar leletanyag nem feleltethető meg egyik ottani leletcsoporttal sem. Szaltovói területen olyan leletcsoport sincs, ami származási kapcsolatba lenne hozható a Káma–Dél-Urál vidék területének 6–9. századi leletanyagával, vagyis az az elképzelés sem támogatható régészetileg, amit a turkológusok és egyes régészek korábban feltételeztek, ti. hogy a vándorló magyarság a 6–7., vagy 8. században érkezett volna kazár területre a Káma–Dél-Urál vidékéről.⁹⁰ A szerző véleménye szerint a honfoglaló (és etelközi) magyarság leletanyaga eredetét tekintve a Káma–Dél-Urál vidékéről származik, előzményeként pedig a baskíriai Kusnarenkovó-Karajakupovó

⁸⁵ Ld. Türk 2011. 181–182.

⁸⁶ Türk 2011. 183–184.

⁸⁷ A disszertáció címe is az, hogy „A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör”.

⁸⁸ A dolgozat egyik fő megállapítása éppen az, hogy még a korábban szaltovói „variánsoknak” meghatározott kultúrák között sincs érdemi régészeti kapcsolat. Továbbá, ahogyan azt a szerző írta „Jelenleg a szaltovói-kultúra teljességgel egzakt definíciója nem adható meg, elsősorban mivel a hatalmas leletanyag jelentős része – közöttük is főként a telepek anyaga – közöletlen.”

⁸⁹ Így az összefoglaló rész azon állítását sem tartom megalapozottnak, miszerint „A Kárpát-medence 10. századi leletanyagában – mint fentebb láttuk – jelenleg mindössze elenyésző szaltovói kapcsolat mutatkozik, mely régészetileg nem támogatja azt az elképzelést, hogy a magyar honfoglalás kori hagyatékok létrehozói, illetve azok közvetlen elődei több, mint 100–150 évet töltöttek (volna) a szaltovói területeken, mint azt korábban feltételeztük.” Türk 2011. 197.

⁹⁰ Ld. Uő. 184–191.

régészeti kultúra (6–10. század) határozható meg.⁹¹ E területről a magyarság a 9. század közepe táján vándorolt el Etelköz irányába.

Van a „szaltovói-kultúrkör” meghatározásával kapcsolatban még néhány további észrevétel, amikre véleményem szerint érdemes röviden kitérni. A kazárok régészeti hagyatékának kronológiáját illetően Olekszij Komar részéről merült fel újabban az az elképzelés, ami szerint a korábban Kovratnak és az onogur-bolgároknak tulajdonított Mala Perescsepino-i kincslelet valójában a kazárok korai, 7. századi hagyatéka lenne. Így a szaltovói kronológia kezdete, egy korai kazár időszak beiktatásával, kitolható lenne a 7. századig.⁹² A régészeti alapjai ennek az eljárásnak kevésbé tűnnek megalapozottak; egyrészt hogyan lehetne egy külön kronológiai korszakot felállítani egy kincslelet alapján, amit korábban már meggyőzően kötöttek Magna Bulgaria uralkodójához?⁹³ A történeti forrásokból kirajzolódó kép alapján, ami e népek földrajzi elhelyezkedését illeti, a kincslelet sokkal inkább a bolgárok, semmint a kazárok területén került a földre.⁹⁴ Különös is lenne, ha a szaltovói-kultúra/kultúrkör (?) kezdete ennyire nyugaton jelentkezne, amikor a forrásokból világosan kiolvasható, hogy a kazárok kelet felől törtek a bolgárok magna bulgáriai területeire, vagyis a kazárok szállásai a bolgároktól keletre voltak; a bolgárok egy jelentős része a támadást követően Aszparuch vezetésével nyugati irányba vonulva megtelepedett a Duna vidékén (679). A szaltovói-kultúrának ilyen korai feltételezését kizárja egyébként az is, véleményem szerint, hogy ha a szaltovói kultúrkört a szaltovó-majaki kultúrából vezetjük le, ahogyan az elnevezések ezt jelzik, akkor nem beszélhetünk szaltovói kultúráról korábban annál, mint amikor a kaukázusi alánok egy része megtelepedett a Donyec mentén 737 után. Ez egyébként az eredeti kronológia keltezése is, a szaltovó-majaki kultúra a 8. század második felében alakult ki.⁹⁵ Nem hiába a klasszikus szaltovói korszak a 9. század és a 10. század eleje. Más esetben azt kellene feltételeznünk, hogy a szaltovói kultúra/kultúrkör

⁹¹ Türk 2011. 202.

⁹² Magyar őstörténet 2. 52–53.; Türk 2023b. 9.: „Ilyen kérdés pl. szaltovói vonatkozásban a kazárok régészeti hagyatékának meghatározására tett újabb kísérletek, illetve az Alsó-Don menti, 8. századi leletanyag relatív időrendje. Továbbá a Kuvrat-féle bolgár birodalom régészeti hagyatéka azonosításának megkérdőjelezése, illetve a Maloje Perescsepino-i lelet korai kazár hagyatékként való meghatározása, valamint kronológiai-régészeti összekapcsolása a szaltovói kultúra időrendjének kezdetével”.

⁹³ Róna-Tas 2001. 67–87.; Gulyás, 2021. 64–74. (69.)

⁹⁴ Korábban egyébként a dagesztáni variánst kötötték a korai kazárokhöz, ahol a fővárosuk is lehetett.: „Az 1980-as években M. G. Magomedov javasolta, hogy a dagesztáni, nagyterjedésű ásatások 6–9. századi leletanyagának azon részét, amely nomád türk vonásokkal rendelkezik, kazárnak tekintsék. A legnagyobb ásatások a kazárok első fővárosával, Belendzserrel azonosított Verhnyij Csirjurt gorogyiscse közelében zajlottak.”

⁹⁵ Türk 2011. 46. „S. A. Pletnëva a régészeti leletanyagban egyértelműen mutatkozó hasonlóságok, illetve kapcsolatok alapján, valamint az írott források adatait is bevonva úgy vélte, hogy a kamrasíros temetőket létrehozó népesség a Kaukázus északi előteréből a kazár–arab háborúk miatt északra települt alán lakossághoz köthető ... Ezek átköltözése 737. évi arab hadjáratot követően került sor, így a szaltovói kultúra kezdetét a 8. század 50–60-as éveire tette.”

majdhogynem a kazár történelemmel egyidős, azon időkbe vezetne kezdete, amikor a kazárok a forrásokban egyáltalán csak megjelentek, a 7. század első felében, közepén. Eszerint a szaltovói kultúra mégiscsak „kazár állami/etnikai” kultúra lenne, ami ellen nyilvánított korábban véleményt mind Afanszjev, mind Türk Attila. Amennyiben a szaltovó-majaki kultúra a 8. században a Don folyó vidékére költöző kaukázusi alánok 9–10. századi hagyatéka, továbbá amennyiben a kazárok hagyatékeként a 8. század végére felhagyott nem szaltovói Szokolovszkaja Balka horizont van meghatározva, akkor hogyan lehetne egy egyébként 7. századi onogur-bolgárnak meghatározott lelet és leletkör alapján a szaltovói kultúra korai, 7. századi korszakáról beszélni? A „feltételezett korai kazár”=„feltételezett korai szaltovói” egyeztetés így véleményem szerint több okból sem állja meg a helyét.

A Szokolovszkaja Balka kultúra révén kapcsolódhatunk egy másik anomáliához, ami tulajdonképpen az, hogy a 9–10. századi szaltovói kultúrkörben az államalkotó kazár népesség régészeti hagyatéka ismeretlen. A kaganátus területén feltárt különböző kultúrák között, amik valamifajta régészeti egységet is képviselnének, nincs olyan, amit a kazárokhoz lehetne kötni. A kazárként meghatározott Azov-vidéki Szokolovszkaja Balka kultúra a 7. század második felében alakult ki és a 8. század végére megszűnt, egykori népessége elvándorolt a területről. Ezt bizonyítja, hogy a kultúrából eredeztethető régészeti lelőhelyek tűnnek fel a kaganátus északi és északkeleti területein, és a kultúra egyes jellemzői a honfoglaló anyagban is megtalálhatók.⁹⁶ A Szokolovszkaja Balka kultúra tehát korábbi a szaltovó-majaki kultúránál, és megszűnik mire a szaltovói kultúra kialakul a 9. században. Az orosz kutatáson belül A. A. Ivanov végezte el a kultúra elemzését és „arra a megállapításra jutott, hogy ezek a 25*35 km-es körzetekben, csoportosan elhelyezkedő, legkésőbb a 8. század végén–9. század elején megszűnő temetkezések nem tekinthetők a Saltovo-Maïackaâ-kultúra részének.”⁹⁷ Különösnek tartom, már csak módszertani alapon is, hogy az egyébként a források alapján bizonyíthatóan a kaganátus államalkotó népességének tekinthető kazárok régészeti hagyatékának a kaganátuson belüli kimutathatlansága ellenére a magyar kutatásban a vándorló magyaroknak a kaganátus területén való megtelepedését arra hivatkozva utasítják el, hogy a honfoglaló régészeti anyagban „nincs annyi” szaltovói kapcsolat. Ez esetben ugyanis még az is megalapozottabb állítás lenne, ha azt mondanánk: a kazárok nem élhettek a Kazár Kaganátusban a 9–10. században, mert nem rendelkezünk olyan régészeti lelőhelyegyüttessel, amit a kazárokhoz lehetne kötni.

⁹⁶ Türk 2011. 105., 149., 152–153., 166.

⁹⁷ Uő. 66.

A négyzetárkos kultúrához mind a temetkezési szokások, mind pedig a leletanyag tekintetében közel állnak a Volga középső folyása mentén, a szamarai Volga-könyöknél található Novinki- illetve valamivel északabbra az Uren-típusú kurgánsíros lelethorizontok. E temetők a bolgárok volgai vándorlásának első állomásait jelentenék.⁹⁸ Meg kell ugyanakkor említeni, hogy e két horizont sírjaiban a sírok tájolása eltérő irányt mutat, ami viszont egyes kutatók szerint a közös etnikai háttér meghatározása ellen szól.⁹⁹ Ráadásul ha mind a Novinki- mind az Uren-típusú temetők a Szokolovszakaja Balka horizonttal mutatnak rokonságot, amit a kutatás a kazárokhoz köt, akkor hogyan jelképezhetnék e temetők a bolgárok északi irányú vándorlásának első állomásait?

A bolgárok Zlivki-kultúrájának leírása során tér ki Türk Attila a bolgárokra jellemző gödörsíros temetőtípusok ismertetésére. Pletnyova kutatásai alapján a füves steppei „ősbolgar” gödörsíros temetőket öt lokális altípusra lehet osztani, amelyek közül a harmadik a Donyec folyó középső folyása mentén, a negyedik az erdős steppe térségben, az ötödik pedig a Donyec alsó folyása mentén mutatható ki. A szaltovói kultúrkör gödörsíros temetői közül további három típust lehet meghatározni, amelyek közül kettő szintén az erdős steppe térségében található a Donyec vidéki alánok szaltovo-majaki (kamra- és aknasíros) temetői között. Az erdős steppén található gödörsíros temetők között a legjelentősebbek a Netajlovka-i és Rzseвка–Mandrovo-i típusú temetők. A Netajlovka-i temető legfontosabb jellemzője, hogy mind temetkezési anyagában, mind temetkezési szokásaiban jelentősen eltér a környék többi temetőjétől, és figyelembe véve a padkás sírok arányát a déli Szokolovszakaja Balka horizonttal mutat rokonságot. Mivel a Szokolovszakaja Balka horizontot a kutatók a kazárok hagyatékának tekintik, felvetődött, hogy a környezetétől idegen Netajlovka-i temető is az erdős steppére, alán területre telepített kazár határvédő csoport hagyatéka lenne. A környék temetőinek használatával a 9. század közepén, második felében hagytak fel, így kronológiai alapon Olekszij Komar részéről az a magyarázat is felmerült, hogy Netajlovka lenne a kazár belháború során a kaganátusból kiváló, majd a magyarokhoz csatlakozó kabarok régészeti nyoma. A Rzseverka típusú temetkezések a szaltovói kultúra legészakibb zónájában fordulnak elő, a bennük található leletanyag a Zlivki-típusú temetőkkel mutat hasonlóságot. Eltérés ugyanakkor a lábhoz tett részleges lóbőrös temetkezések jelentős aránya, ami miatt

⁹⁸ Türk 2011. 67–68..

⁹⁹ Komar 2018. 79.: „A meridionális és a nyugat–keleti tájolás különféle világnézeti elveket tükröz a túlvilággal kapcsolatban, ezért a régészetben a két különböző tájolást alkalmazó népcsoport rokonságára vonatkozó kérdést rendkívül óvatosan kell kezelni. Egyébként a korai magyar kérdéskör kutatásában is megfigyelhető egy élénk keveredés a kusnarenkovói (a sírokat elsősorban az északnyugat–északkeleti sávban tájolták) és karajakupovói (a sírokat elsősorban az északnyugat–délnyugati sávban tájolták) kultúrák esetében ... V. A. Ivanov ezen kulturális csoportok temetkezési szokásai között egy sor további eltérést is megállapított.”

Sarapulkin a temetőt a magyarokhoz kötötte. Egyébként a Netaljovka-i temetőből szintúgy ismertek lábhoz tett részleges lovas temetkezések, de Türk szerint ez önmagában nem elegendő ahhoz, hogy a honfoglalás előtti magyarokhoz lehessen kötni.

A fentebb összefoglaltak alapján a következő megállapításokat lehet tenni. Úgy a Közép-Volga vidéki Novinki-, mint az Uren-típusú temetkezések esetén a Szokolovszkaja Balka horizonttal való kapcsolat mutatható ki. A Szokolovszkaja Balka horizont lelőhelyei az Azovi-tenger és a Kubán folyó deltájának környékén találhatóak, ahová a történeti kutatások az onogurok eredeti szállásait helyezni szokták¹⁰⁰ és ami részben a korábbi, 6–8. századi Szivasovka régészeti kultúra területén feküdt.¹⁰¹ De a Szokolovszkaja Balka horizont elterjedési területeként Türk az Alsó-Volga vidékét is megjelöli, ugyanakkor az ezzel kapcsolatot mutató északibb Novinki- és Uren-típusú temetőket már az északra vonuló bolgárok hagyatéknak tartja. A Volga folyása mellett a források szerint a 6 század végén ogur törzsek éltek¹⁰² és semmi okunk feltenni, hogy ne ott éltek volna a 7–8. században; újabb nép keletről ekkor nem érkezett. A Rzsjevka-típusú temetők a bolgárokhoz köthető Zlivki-kultúrával mutatnak hasonlóságot, ugyanakkor e temetőknek a vándorló magyarokhoz való társítása is, felvetés szintjén, megtörtént, ugyanúgy, ahogy a Szokolovszkaja Balka horizonttal kapcsolatot mutató Netjlovka-i temetőből is a magyarokra leginkább jellemző lovastemetkezések kerültek elő. Mindezek alapján felmerül a kérdés, hogy akár a Szivasovka-kultúra, akár a Szokolovszkaja Balka horizont kazárként való meghatározása kellően megalapozott-e, hiszen a kazárok eredeti szállásterületeit Dagesztán vidékén feltételezték, ami a Kaukázus keleti előterében van, a Kaszpi-tenger partján.¹⁰³ Érdeemes lenne konkretizálni, hogy e temetőkben mi az ami ténylegesen a kazárokhoz köthető, és mi az, ami a bolgárokhoz és ogurokhoz (onogurokhoz), mert azt nehéz elgondolni, hogy a kazár eredetű Szokolovszkaja Balka kultúrából le lehessen egyszerre vezetni egy kazár és egy bolgár hagyatékat is. Vagy esetleg arról van szó, hogy a Szokolovszkaja Balka kultúra valójában nem a kazárok hagyatéka. Továbbá: Türk azt állítja, hogy a honfoglaló magyar hagyatékban alig van szaltovói kapcsolat, holott a kabarok csatlakozása révén egy jelentős számú kazáriai népesség érkezett a Kárpát-medencébe a honfoglalókkal együtt. Szaltovói kapcsolatnak tehát, így vagy úgy, amúgy lennie kellene.

¹⁰⁰ Türk 2011. 66.: „Ez a lelethorizont az Alsó-Don menti füves sztyeppén, a Kubán folyó deltájában, kisebb részben a Középső- és Alsó Volga mentén jellemzőek, időrendjüket tekintve a 7. század második felétől a 8. század második feléig/9. század elejéig.” Az onogurok kubán vidéki szállásaira vonatkozóan ld. Moravcsik 1930.; Szántó 2020. 101–125.; Lezsák 2022. 135–159.

¹⁰¹ Gulyás 2021. 64–74. 3. térkép

¹⁰² Menandrosz protector töredékei 2019, 10/4. (78.); Világtörténelem 2012. 250.

¹⁰³ Türk 2011. 68.

I./3. „Ugor” nyelvű népek a steppén és M. I. Artamonov kutatásai

Kérdéseket vetnek fel a szaltovói lovastemetkezések eredetével és lehetséges etnikai összefüggéseivel kapcsolatos megállapítások közül azok, amelyekben a Türk Attila által hivatkozott szerzők „ugorok”-ról írnak.¹⁰⁴ Említi Türk R. S. Orlovot, aki „a Sivašovka-horizont tanulmányozása során a lovastemetkezések két fontosabb változatát különítette el: a részleges és a teljes ló eltemetésének szokását. Bár a Sivašovka-horizontot a bolgárok elődeihez kötötte, úgy vélte, hogy a 6–7. században a Fekete-tenger előterében a bolgárokon kívül az avarok és ugorok egy egységes kultúrközösséget alkottak, amelynek ez a temetkezési szokás szerves része volt.”¹⁰⁵ A sírokban található lókoponyák tájolása kapcsán említi Türk E. P. Kazakov véleményét, aki szerint a Volga-Káma vidék kora középkori temetőiben megfigyelt lábhoz tett részleges lovastemetkezéseknél a lókoponya nyugati tájolása ugor eredetre vallana, míg a lókoponya emberi vázzal derékszöget bezáró elhelyezése a Don- illetve középső Volga-vidéki bolgár-török népek hagyatéka lenne. A padkás sírok rövid elemzése kapcsán hivatkozik Türk O. M. Prihodnûk elképzelésére, aki szerint a Krím-félszigeten található kazár kori Kordon-Oba lelőhelyen feltárt padkás sírok esetleg egy finnugor nyelvű nép megtelepedésére utalhatnak, tekintve, hogy a Volga-Káma vidéken ismert nagy számban ez a sírtípus.¹⁰⁶

Olekszij Komar leírása szerint M. I. Artamonov 1962-es История хазар, vagyis A kazárok története c. munkájában képviselte azt a nézetet a magyarok eredetét illetően is, ami szerint az ugorok a hun korszakban tűntek fel a steppén, a görög nyelvű forrásokban ogurnak nevezett törzsek (onogurok, saragurok, kutrigurok, utigurok) között, velük tulajdonképpen azonosak voltak. Artamonov az európai hunok eredetét illetően feltételezte, egyetértve Gumilevvel, hogy azok az Urál és Nyugat-Szibéria vidéki „ugorok” és az ott keletről megtelepedő hiungnuk egyesüléséből származtak.¹⁰⁷ V. Sz. Akszjonov az ogur törzsek eredetét illetően Artamonov gondolatmenetét követve a „török-ugor” utigurok, vagyis ogurok, temetkezésekben elkülöníthető etnikumjelzőjének a lábnál elhelyezett lócsontokat tekintette, amely megfigyelését később kiegészítette azzal, hogy a sírok közül a fejnél vagy a lábnál kialakított padkapadmalyos változat szintén az ogur népek hagyatéka, hangsúlyozva, hogy a temetkezési szokások a két népesség (ti. a megtelepedő hiungnu és az uráli „ugor”) évszázados együttélésére utalnak. Akszjanov nyomán V. A. Szarapulkin is a halott lábánál

¹⁰⁴ Vö. Kerényi 2024. 137–148.

¹⁰⁵ Türk 2011. 92.

¹⁰⁶ Türk 2011. 171, 178–179.

¹⁰⁷ Komar 2018. 56, 76–78.

elhelyezett lókoponyát és végtagokat tartotta török [hun]–„ugor” jellegzetességnek, ezért ennek a temetkezési szokásnak a megjelenését a rzsevkai temetőben a Volga-vidékről érkező magyarok egy csoportjához kötötte.¹⁰⁸

Az ogur és „ugor” népek közötti azonosság tételének egyik kidolgozója és fő képviselője az orosz kutatáson belül Artamonov volt a 20. század második felében, a 60-as években, akinek a véleményét sok kutató elfogadta és ma is aktuális. „A hunok, bolgárok és más kelet-európai nomád népek összetételében az ’ugor’ népesség meglétét (sőt, dominanciáját!) M. I. Artamonov után sok történész és régész elfogadta, és a további munkákban vitán felül álló információként szerepelt.”¹⁰⁹ Komar láthatólag nem szíveleli Artamonov elképzelését és azt állítja, hogy „ez az igencsak meghatározó hipotézis azonban D. Europaeusnak csupán egy egyszerű feltevésén alapult, amely szerint az ’ogur’ népesség azonos az ’ugor’ népnévvel.”¹¹⁰ Annak ellenére tehát, hogy az orosz kutatásban meghatározóvá vált a keletről érkező hiungnuk és a nyugat-szibériai/uráli „ugorok” közötti etnogenezis tétele révén megmagyarázni a 370 környékén Európába vonuló hunok és ogurok eredetét, Türk disszertációjában nem található konkrét utalás arra vonatkozóan, hogy egy ilyen régészeti-történeti modell létezne, hanem ad hoc kerül néha említésre, hogy valamelyik kutató „ugorokat” sejt adott lelőhely egykori hátrahagyóiban, amely „ugor”-okat a magyar kutatásban vagy átírnak magyarra, vagy nem. Kérdés, hogy mi módon fogadta az orosz régészeti kutatás újabb eredményeit a magyar régészeti és történeti kutatás, milyen hazai recepciója volt az újabb modellnek?

Mire Artamonov monográfiája 1962-ben megjelent a szerző az orosz steppekutatás meghatározó régész kutatója volt, aki a megelőző harminc évben az egykori kazár területeken zajló régészeti ásatásokat vezette. 1928-tól vett részt az Alsó-Don menti ásatásokon, melyek összefoglalója csak 1935-ben jelent meg. Ebben a bal parti Cimlânsk-i erődöt azonosította Sarkellel. Az 1934–36-os expedíciókat már ő maga vezette, érdeklődése elsősorban Sarkel felé irányult. Az ekkor felgyűjtött anyag publikációjára 1940-ben került sor. Egyik megfigyelése volt, hogy az Alsó-Don mentén található egykori települések a Don mentén északabbra található szaltovó-majaki kultúrával mutatnak hasonlóságot. Ezt szaltovói kultúrhatásként értelmezte, mely a Don mentén déli irányba hatott. E déli terület a szaltovó-majaki kultúra egy időben későbbi változatát képviselné. Már ekkor kérdéses volt tehát a helyi kultúrák egymáshoz való viszonya és etnikai meghatározása. Artamonov úgy vélte,

¹⁰⁸ Komar 2018. 66.

¹⁰⁹ Komar 2018 76.

¹¹⁰ Uo.

hogy a szaltovó-majaki kultúra kaukázusi alán eredetű, míg a déli területeken kazárok és bolgárok éltek. Artamonov szerint a kazárok hun-bolgár eredetű törzsek voltak, melyek a kelet-európai steppe szkíta-szarmata őslakosságára telepedtek rá. Véleménye szerint mind a kaukázusi alán, mind a hun-bolgár kultúrában tovább éltek az őslakos szkíta-szarmata elemek, de később e terület török hatás alá került. Artamonov megfigyelése szerint az első ezredév második felében, elsősorban is a kazár korszakban, a legnagyobb jelentőségű folyamat az volt, hogy a kelet-európai steppén földműves települések jelentek meg, amelyek a nomádok egy részének letelepedéséről tanúskodnak. Ezt a gondolatmenetet folytatja aztán Artamonov tanítványa, Szvetlana Pletnyova is 1968-ban megjelent monográfiájában.¹¹¹

1954-en jelent meg D. M. Dunlop könyve,¹¹² amely tartalmazta és elemezte a kazárokról szóló történeti forrásokat. Artamonov ezzel szemben elsősorban régész szempontból vizsgálta nemcsak a kazárok történetét, hanem a kelet-európai steppe néptörténetét a hun hódítástól (4. sz.) a kunok megjelenéséig (11. sz.). Artamonov nagy hatású monográfiája, az *Istoria Hazar*, amely harminc év kutatását foglalta össze, ekkor már kész volt, de 1962-ben jelent csak meg. Türk leírása nem részletezi a könyv első fejezeteit, hanem annyit említ csak, hogy „Elképzelése szerint a 6. század végén a kazár törzsszövetség csatlakozott a Nyugati Türk Kaganátushoz, ahol a kazárokon kívül ebbe az egységbe tartoztak még a szavirok, barszilok és kisebb bolgár csoportok maradványai is, és ezt az egységet kezdték később kazároknak nevezni. Miután a 7. század közepén szétesett a Nyugati Türk Kaganátus, a kazár szövetség teljes önállóságot szerzett élén türk dinasztiával”.¹¹³ Ami a kazár hagyaték etnikai interpretációját illeti, az 1960-as évek végére Artamonov véleménye „felpuhult”. A kaganátus területén néprajzi-antropológiai változatokat különített el. A Don-Donyec vidéke szaltovói kultúrája mellett megnevezte az alsó-doni bolgár Zlivki kultúrát, az alsó-volgai és dagesztáni kazár kultúrát, az észak-kaukázusi alán kultúrát illetve a kámai és középső-volgai bolgár kultúrát. Szerinte ezen kultúrákat két etnolingvisztikai csoport hozta létre, a szarmata időkből fennmaradt iráni nyelvű alánok és a török nyelvű bolgárok és kazárok, akik a hunokkal együtt érkeztek Kelet-Európába. Türk azt írja, hogy három recenzió is megjelent róla a központi lapban, sőt külföldön is nagy visszhangja volt, amit Türk azzal vél alátámaszthatónak, hogy Artamonov archívumában a magánlevelezései között több nemzetközi kutató elismerő levele is megvan.¹¹⁴

¹¹¹ Türk 2011. 35–44.

¹¹² Dunlop 1954.

¹¹³ Türk 2011. 41–42.

¹¹⁴ Ezzel szemben Golden úgy állítja be, mintha Artamonov tévedésből keverné az „ugor” és ogur neveket. Valójában nem, Artamonov a két nevet azonosította. Golden 1980. 52. 157. jegyzet.

Komar azt írja, hogy ennek az igencsak meghatározó elméletnek az alapja pusztán csak annyi, hogy D. Europaeusnál olvasható egy megjegyzés, miszerint az ogur népesség azonos az ugor népnévvel. Ezen kívül még annyi alapja volt ennek az elméletnek, szerinte, hogy a Régmúlt idők krónikájában szerepelnek fehér ugorok és fekete ugorok, a fehér ugorokat pedig többen a saragurokkal és a fehér szavárdokkal (?) azonosították. Ez nyilvánvaló ellentmondás, hiszen Komar elismeri egyrészt, hogy Artamonov kora meghatározó régész kutatója volt, másrészt, hogy elmélete igencsak meghatározóvá vált és mai napig régészek képviselik az orosz kutatásban, ugyanakkor azt állítja, hogy ez az egész elmélet csak két – különböző módon értelmezhető – forráshelyen alapul, vagyis a dolognak semmi régészeti alapja nincsen. Mit akar ezzel végül is Komar mondani? Hogy úgy Artamonov és mindazok, akik elméletét elfogadták már fél évszázada egy olyan történeti rekonstrukciót képviselnek, aminek semmi régészeti alapja? „(„Az ’ogur (ugur) – ugor’ és a ’szavir – szavárd’ népnevek hasonlósága alapján A. H. Halikov azt feltételezte, hogy az ’ösmagyar törzsszövetség’ szerveződése már a 6. század második felében, a Türk Kaganátus fennhatósága alatt megkezdődött. Az ’ogur’ verzió egészen napjainkig megőrizte aktualitását, hiszen sok kutató vallja azt, hogy az ugorok részt vettek a hunok vándorlásában, sőt, a Krím 576–577. évi türkök általi elfoglalásában is.”¹¹⁵ Én inkább úgy látom, hogy se Türk, se Komar nem adják vissza hitelesen az orosz kutatás állását, ahogyan a magyar kutatáson belül ez az elmúlt 50 évben sem történt meg.

Artamonov 1962-es monográfiájáról megjelent egy ismertetés a Századok folyóiratban 1964-ben Bartha Antal tollából.¹¹⁶ Artamonovot idézve az 1952-es Pravda cikk érintésével kezdi, utalva arra, hogy a steppei népek és a kazárok történeti-régészeti kutatását kultúrpolitikai megfontolások is befolyásolni igyekeztek az 1950-es években. Ennek ellenére 1962-ben megjelent Artamonov marxista történeti könyve, amely párhuzamba állítható D. M. Dunlop *The History of the Jewish Khazars* c. könyvével, ami a polgári történettudomány eredményeit nyújtotta. Bartha nagy teret szentel a kazár kérdés történeti-gazdasági-társadalmi vonatkozásainak, a letelepülő nomádok osztályviszonyainak vizsgálata kérdésének. „Kiváltképp hiányoljuk a társadalmi-gazdasági viszonyoknak szentelt külön fejezetet.”. Az ismertetés szerint Artamonov műve az európai hun vándorlást megelőző időktől (i. sz. 1. század végétől) vizsgálja a steppe történetét a 12. század eseményeiig. Kazária kialakulását és fejlődését Artamonov a környező hatalmak, úgymint Bizánc, Irán, Örményország és a Kalifátus történetével párhuzamosan, mindvégig azokkal kapcsolatban vizsgálja, egyetemes

¹¹⁵ Komar 2018. 76.

¹¹⁶ Bartha 1964. 807–810.

történeti szemlélet szerint értékelve a Kaganátust, mint politikai, társadalmi, gazdasági képződményt. A kaganátus fénykora a 8–10. századra tehető. Ebben az időszakban a kaganátus politikai és gazdasági keretet biztosított a különböző nomád népek számára ahhoz, hogy fokozatosan az ekés földművelő, letelepedett életmód felé forduljanak. Bartha külön szól Artamonovnak a kazáriai szakrális kettős uralkodási rend kialakulásának feltételeiről szóló elméletéről. Eszerint a kettős fejedelemség kialakulása azzal magyarázható, hogy a zsidó hit felvételével (8–9. század fordulója) hatalmi eltolódás ment végbe a kaganátus vezetésében. A régi türk eredetű dinasztia a 8. század második felében a sorozatos politikai és katonai kudarcok hatására meggyengült és háttérbe szorult az új, zsidó vallású fejedelemmel szemben, ami a későbbiekben azt jelentette, hogy az eredeti türk kagán már csak névleges hatalommal bíró báb volt a mellette a gyakorlati ügyeket intéző zsidó bég mellett. Bartha ezzel szemben a megosztott, szakrális és gyakorlati hatalomgyakorlás formájának kialakulását nomád-törzsszövetségi alapon magyarázza, hangsúlyozva, hogy ennek ténylegesen van analógiája a törénelemben. Eszerint a szakrális fejedelem státusza a törzsszövetség politikai egységét jelentette, míg a gyakorlati ügyeket intéző fejedelem a törzsek tényleges hatalmára támaszkodva intézte a politikai ügyeket. A kettős fejedelemség intézménye tehát eredeti, belső fejlődés révén alakult ki a kazároknál mint a nomád törzsi hatalomgyakorlás szakrális legitimációja és ezt a koncepciót valósították meg a magyarok is a maguk fejedelemsége megalakításakor.

A mű foglalkozik a magyar törzsek kazáriai szerepével is, és összhangban a legtöbb kutatóval, Artamonov is úgy véli, hogy a magyar törzsek jelentős szerepet játszottak Kazária 8–9. századi történetében. A századfordulón részt vettek a zsidó hit felvétele körül kibontakozó kazár belháborúban, befogadták a belháborúból vesztesen kikerülő pogány kazár csoportokat (kabarok). Vitathatónak tartja Bartha Artamonov azon elképzelését, miszerint a magyarok a 9. századot megelőzően a Volgától keletre éltek volna, s csupán három évig, ahogyan a DAI-ban szószerint olvasható, a Kaganátus területén. „A magyar és a nemzetközi történeti valamint nyelvészeti irodalomban számontartott tények kritikai számbavétele megóvta volna a szerzőt ettől az utóbbi tévedéstől: a magyar nyelv bolgár-török eredetű gazdaság- és társadalomtörténeti szórétege bizonyítja a magyar törzsek huzamos kazáriai tartózkodását, de ezen túlmenően a magyar törzsszövetség törökös jellegű kettős fejedelmi hatalma is a huzamosabb kazár uralom léte mellett tanúskodik, az utóbbi egyébként, hasznos analógiát szolgáltatott volna a kazár kettős fejedelmi hatalom eredetének és sorsának

vizsgálatához.”¹¹⁷ Bartha szerint tehát Artamonov a magyar kutatás eredményeit nem ismerte kellőképpen. Ez azért is elgondolkodtató, mert különben Artamonov nézete az európai hunok és ogurok eredetét illetően több szempontból is kiegészíti a magyar kutatás eredményeit. Meg is jegyzi Bartha: „A magyar törzsekkel kapcsolatos fejtegetések vitatható részei azért is feltűnőek, mert a szerző általában igen részletesen foglalkozik az ugor etnikum szerepével Nyugat-Szibériában és Kelet-Európában.”¹¹⁸ Bartha nem részletezi, hogy itt pontosan miről van szó, de amit ír, az is jelentős: Nyugat-Szibériában és Kelet-Európában ugor népek szerepével kell számolni.

Erre vonatkozóan Komar korábbi állítására kell utalnom, ami szerint Artamonov úgy gondolta, hogy az Európában megjelenő hunok és ogurok etnikai összetételében meghatározó volt az „ugor” elem, maguk a hunok és ogurok is török-ugorok lettek volna. Artamonov elképzelését igazolja Zaseckaja és Bokovenko tanulmánya is 1994-ből, aminek a bevezetésében így írnak: „Thus appeared a new hypotheses on the origin of the Huns in East Europe. Gumilev considered them as a mixture of two tribes, Xiognu and Ugrs’. Artamonov (1962 p. 42) subscribes to the same view.”¹¹⁹ Vagyis az Európában megjelenő hunok a keletről, Belső-Ázsia irányából érkező és az Urál vidékén megtelepedő hiungnuk és az Urál vidékén élő „ugorok” egyesüléséből származnak, amiből következik, hogy az „ugor” etnikai és nyelvi elem Európában már a hunok megjelenésével adott. A magyarság eredetét és történetét illetően tehát fel kell tennünk egy uráli ugor-török korszakot az i. sz. 2–4. évszázadban, egy európai steppei hun és ogur korszakot (i. sz. 5–8. század) és egy honfoglalás előtti korszakot, amikor a magyarság mint újonnan szervezett törzsszövetség jelenik meg magyar név alatt a 9. században. Korábban mind Komar, mind Bartha közvetlen módon összekapcsolták a magyarság kialakulásának és történetének kérdését Artamonov hun-ogur elméletével, Artamonov ugyanakkor a magyarság 9. századi története kapcsán azzal számol, hogy a magyarok valamikor a 8–9. század fordulóján jelennek meg a Volgától nyugatra. Felmerül a kérdés, hogy Artamonov maga foglalkozott-e külön a magyar őstörténettel (a magyarság eredetével) és felvázolta-e valamilyen módon a magyarság 2–9. századi történetét, vagy arról van inkább szó, hogy Artamonov érintette egyrészt a steppe korai történetét a hunok megjelenésétől kezdve, aminek során feltett egy Urál vidéki hiungnu-„ugor” etnogenezist, másrészt részletesen megírta a Kazár Kaganátus történetét, aminek során említette a magyarság 9. századi feltűnését, ugyanakkor ő maga nem foglalkozott a

¹¹⁷ Bartha 1964. 807–810.

¹¹⁸ Uo.

¹¹⁹ Zaseckaja–Bokovenko 1994. 701–724.

magyarság kialakulásának történetével. És minthogy Artamonov elsősorban nem a magyarság történetével foglalkozott, és láthatólag nem is ismerte a magyar kutatás erre vonatkozó eredményeit, így érthetővé válik az ő történeti narratívájában az a kronológiai hiátus, ami a hunok és ogurok Urál-vidéki kialakulása (3–4. század) és a magyar népnév 9. századi feltűnése között fennáll.

Nem ír Artamonvról Bálint Csanád sem 1971-ben,¹²⁰ sem 1975-ben¹²¹ megjelent régészeti tanulmányaiban, holott ezekben még azt képviselte, hogy a honfoglaló magyarokra jellemző lábhoz tett lóbőrös lovastemetkezés ogur, onogur eredetű volt, megjegyezve hogy e nézetet osztja Dienes István is. Bálint Csanád 1971-es dolgozatában leszámolt azon feltételezéssel, hogy itt egy 9. századi szokásról lenne szó, hiszen e temetkezési szokás előzményei kimutathatók a steppén a 4–5. századtól. „Tudjuk, hogy a szaragurok, ogurok és onogurok az V. sz. közepén jelentek meg Európa határán. Az egyeztetés az onogurok mellett szól, mert ők (egy részük) költöztek a Felső-Volga mellé, és (ott) a magyarok elkeveredtek velük (Id. ‚hongrois‘ stb.)... Ha azonban bennük onogurokat, a Volga mentén pedig onogur-magyarokat láthatunk, határozottabb magyarázatot kap a magyaroknak baskír, türk megnevezése, s általában törökös megjelenése, a régészeti és embertani egyeztetések, és az, hogy éppen a Megyer kivételével valamennyi — bolgár-török eredetű! — törzsnevünk megvan Magna Hungária területén.”¹²² Továbbá „A ‚lábhoz tett lóbőrös‘ temetkezés eredete szempontjából figyelemre méltó Kazakov megállapítása, aki szerint a bolse-tarháni részleges lovastemetkezés a törökökkel elkeveredett ugor elem emlékének tartható.”¹²³ Bálint Csanád szövegéből egyértelműen kiderül, hogy a korabeli magyar régészeti kutatás nagyon is számolt valamilyen „ugor”-török, onogur-magyar etnogenezissel, sőt a magyarokra leginkább jellemző temetkezési szokással kapcsolatban az is nyilvánvaló volt, hogy steppei eredetű szokásról van szó, amely már a 4–5. századtól kimutatható a kelet-európai steppén.

1975-ben megjelent Fodor István monográfiája, amiben egyrészt tagadta, hogy a magyarságot a 7–8. század előtt jelentős török nyelvi – és kulturális hatás érte volna, sőt egyenesen azt állította, hogy „régebben” az ilyenfajta rekonstrukciók eleve dogmatikusak voltak, másrészt ezzel összefüggésben azt állította, hogy Nyugat-Szibériában a mongol hódításig nem is számolhatunk jelentősebb török megtelepedéssel, így az ottani „ugor” közösségek, ahonnan a magyarság a 6. században kivált, egészen addig meg is maradtak.¹²⁴

¹²⁰ Bálint 1971, 85–108.

¹²¹ Bálint 1975, 52–63.

¹²² Bálint 1971, 85–108. (96–97.)

¹²³ Uo.

¹²⁴ Fodor 1975. 91, 113.

Ez esetben nem csak arról van tehát szó, hogy Fodor meg sem említette Artamonov eredményét, merthogy arról nem írt, de egyenesen olyat állított, ami éppen ellenetétes azzal, mint amit Artamonov írt. Ez alapján válik érthetővé, hogy Türk, amikor kelet-európai „ugor” megtelepedést említ az orosz szakirodalom alapján, nem nagyon részletezi, hogy miről is van szó, fő mondanivalója pedig csak annyiban tér el Fodorétól, hogy tagadja, hogy a magyarok a 8. században a szaltovó-majaki kultúra területén vagy annak közelében telepedtek volna meg.¹²⁵

I./4. Az északi és déli őshazák feltételezésének megtévesztő dichotomiája

A honfoglaló magyar régészeti kultúra és a „szaltovói-kultúrkör” közötti régészeti kapcsolatok vélt hiánya önmagában nem elégséges annak meghatározásához, hogy miképpen vázoljuk fel a magyarság steppei vándorútját. Ez még akkor is így van, ha az érvelést kiegészítjük azzal a megállapítással, hogy a honfoglaló magyar és etelközi leletekkel leginkább párhuzamba állítható tárgyak a Volga és Káma vidékén kerültek elő. Türk az értekezés írása során a honfoglaló magyar leletanyag előzményeként a kusnarenkovó–karajakupovói kultúrát jelölte meg, jóllehet a honfoglaló magyar hagyaték keleti párhuzamai a legtöbb esetben egykorúak a vándorló magyarság hagyatékával, több esetben a honfoglalásnál is későbbiek, ezért kronológiai alapon nem tekinthetők előzménynek. A kusnarenkovói kultúrával való azonosítást Olekszij Komar egyenesen cáfolta, ahogyan több más régész-kutató sem tartja azt elfogadhatónak.¹²⁶ Vélhetően emiatt van az is, hogy Türk újabban a vándorló magyarok eredeti szállásterületét már nem e régészeti kultúrával hozza kapcsolatba, hanem Nyugat-Szibéria területével és egyes ottani lelőhelyekkel.¹²⁷ Eszerint a Magna Hungaria területén megtelepedő magyar csoportok a Volga környékén elszakadtak a nyugatra tartó fő népességtől és déli-délkeleti irányból érkezve telepedtek meg Baskíriában. Az egyes nyugat-szibériai lelőhelycsoportok etnikai azonosítása azonban nem egyértelmű, látható ez abból is, hogy a Türk által felvetett lehetőségek közül többnek eltérő eredeztetését olvashatjuk a szakirodalomban.¹²⁸ Az tehát, hogy Nyugat-Szibériában megtalálták volna a 9. század elején nyugatra induló magyarok 7–8. szállásterületét éppenséggel nem állítható.¹²⁹

¹²⁵ Ez a megállapítás ugyanakkor már Artamonov művében is szerepel. Artamonov művét részletesebben ismertetem később az azt igazoló további szakirodalommal együtt.

¹²⁶ Komar 2018. 202.

¹²⁷ Türk 2021. 195, 198.; Matvejeva–Zelenkov–Gyóni 2022. 523–540. (534.)

¹²⁸ „Az Urál nyugati előterének kusnarenkovói típusú temetőiben, illetve az ezekkel egykorú, 6–9. századi urálon túli és nyugat-szibériai erdős sztyeppi temetőkben megfigyelhető temetkezési szokások statisztikai elemzése szerint az említett lelőhelycsoportok jellegzetességei között szinte teljes mértékű, 90%-os tipológiai

Míg tehát Türk kizárja annak a lehetőségét, hogy a 7–8. században magyarok telepedtek meg Kazáriában, és onnan vonultak egyenesen Etelközbe, hivatkozván arra, hogy a kaganátus területén nincs olyan 8–9. századi lelőhelycsoport, amit a honfoglaló magyar anyag előzményének tekinthetnénk, ez a negatív megállapítás a Volga-Káma folyók vagy Nyugat-Szibéria vidékével kapcsolatban ugyanúgy érvényes. Meglátásom szerint jelenleg annyit lehet csak bizonyosan állítani, hogy a honfoglaló magyar hagyatéknak mind északi irányban a Volga-Káma felé, mind pedig déli irányban Kazária felé vannak korabeli régészeti kapcsolatai, amely megállapítás egyébként teljesen összhangba hozható a más jellegű – nyelvészeti és történeti – ismereteinkkel. Ez úgy is érvényes, ha egy keleti hatást is feltételezünk a szrosztki kultúra részéről. Ennek kifejtéséhez ugyanakkor felül kell vizsgálni azt az álláspontot, amire Türk is mindannyiszor utal, amely szerint a magyarságnak a 6–8. kellett volna érkeznie az Urál felől a Don vidékére akkor, ha annak korai, déli megtelepedésével számolnánk.¹³⁰ A magyar kutatáson belül ez egy másodlagos történeti koncepció, a déli megtelepedés tétele ugyanis eredetileg nem ezt jelentette.

A magyar történeti és turkológiai kutatások eredményeként a 20. század első felében fogalmazták azt a történeti-nyelvészeti tételt, ami szerint a magyarok a 463-as saragur, ogur és onogur népvándorlás során telepedtek meg a kelet-európai steppén. Az ogur-magyar vándorlás Nyugat-Szibériából indult, amely terület e népek évszázados őshazája volt az 5. századot megelőzően. Az itteni török-magyar érintkezést többféleképpen magyarázták. Zichy István és Németh Gyula szerint ez volt a helyszíne a magyarság kialakulását meghatározó népalakulási folyamatnak, Ligeti pedig azzal számolt, hogy a magyar törzsek csatlakoztak a török törzsszövetségekhez és együtt vonultak tovább.¹³¹ E tétel képviselői szerint a magyarság már legkésőbb az 5. század második fele óta a pontusi steppe lakója volt és az ogurok, onogurok neve alatt szerepelt. E szemlélet szerint a magyarok egy része a bolgárokkal együtt vonult északi irányba a Volga mentén és telepedett meg Baskíriában/Magna Hungariában.¹³² A népesség fő csoportja pedig nyugatra vonult tovább Etelköz irányába.

A volgai bolgárok északra vándorlása és a szaltovói-kultúra kialakulása között történeti összefüggés van, mégpedig az, hogy történetileg mind a kaukázusi alánok északra (a

egyezés áll fenn. Ebből arra lehet következtetni, hogy a vizsgált lelőhelyek népessége közeli rokoni kapcsolatban állt egymással. Ez tulajdonképpen két urálintúli–nyugat-szibériai ugor csoportot jelent: az imént felsorolt és ezekhez hasonló urálintúli lelőhelyek Nyugat-Szibéria kutatói szerint a mai hantik és manysik elődeihez köthetők.” Belavin–Danyics–Ivanov 2022. 541–576.

¹²⁹ „A nyugat-szibériai magyar őshaza helyének pontosabb meghatározása a Tobol–Irtis–Isim–Ob vidéken jelenleg a magyar kora történet régészeti kutatásának legnehezebb kérdése.” Türk 2021. 200.

¹³⁰ Türk 2014. 19–29. (22.)

¹³¹ Zichy 1923.; Németh 1930. 98–113; Ligeti 1943. 36–70.

¹³² Czeglédy 1943. 100–122.

Donyec vidékére) vándorlásának, mind pedig a bolgárok (déli irányból történő)¹³³ Volga menti vándorlásának ugyanaz a történeti esemény volt a kiváltó oka; a 8. század első felében a muszlim seregek átkeltek a Kaukázuson és elfoglalták a kazár területeket, szintúgy a kazár kagánt is elfogták és a muszlim hit felvételére kényszerítették.¹³⁴ A muszlim betörések és hadjáratok miatt települtek át az alánok a Don vidékére a 8. század közepén, és szintén ekkortól datálható a volgai bolgárok északi irányú vándorlása.¹³⁵ A 8. század közepén a Kazár Kaganátuson belül és annak északi határain túlnyúlva egy délről észak felé tartó népmozgás zajlott le. A szaltovói-kultúra és a feltételezett szaltovói-kultúrkör kialakulása és terjedése is csak akkortól datálható, mikortól a 8. század közepi népmozgások befejeződnek; a 8. század második felétől, végétől. A szaltovói kultúra klasszikus időszaka a 9. század, ugyanakkor ebben az időben az északi volgai bolgár néprészek jószerivel már a kazároktól különálló népességet képviselnek.

Ha a vándorló magyarok, amint azt a déli megtelepedés eredeti tétele vallja, részei voltak a kazárok kaganátusának, akkor a 8. századi északi irányú népmozgás őket is ugyanúgy érintette mint a bolgárokat és alánokat. Történetileg joggal tehető fel, hogy a magyarság a bolgárokkal párhuzamosan, velük együtt [azonosan] vonult északi irányba és telepedett meg a Volga mentén a Kámáig. E területen tartózkodott a 8. század második felétől a 9. század első harmadáig. Egy ilyen rekonstrukció minden további nélkül magyarázná a magyar régészeti hagyaték bolgár jellegét, amint azt is, hogy a magyarság az Etelközbe való vándorlást megelőzően nem élt közvetlenül a „szaltovói kultúrkör” területén. Magyarázható lenne a honfoglaló magyar hagyatékot ért keleti szrosztki hatás is a magyarsággal keletről és észak-keletről szomszédos (köztörök, poszt-türk) besenyők és kimekek révén a 8–9. század fordulóján.¹³⁶ A besenyők nyugati irányú betörései készíthették a magyarokat, akik időközben kiegészültek a kazár belháborút követően hozzájuk csatlakozó kabar (szabir) néprészekkel, arra, hogy a kazár területeket északról elhagyva a 9. század első harmadában Etelköz vidékére vonuljanak. A Volga-vidékről elvonuló magyar törzsek hátramaradt népessége északabbra húzódott közvetlen bolgár fennhatóság alá. Ezek alkották a mongol hódításig „Magna Hungaria” magyar nyelvű lakosságát.

A magyarság nem csak volgai bolgár jelleget örökölt keletről, hanem kazárt is. Erre utalnak mindenesetre a honfoglaló magyar és a kazáriai Szokolovszkaja Balka horizont

¹³³ A volgai bolgár törzsnevek között olyanokat találunk, melyek részben mint helynevek a Kaukázus keleti oldalán voltak korábban ismertek: Szuvar, Barsil, Balanjar. A népesség egy része tehát e területek felől érkezett.

¹³⁴ Golden 1980. 58–67 ; Dunlop 1954. 41–46, 49–50, 57, 80–84.

¹³⁵ Róna-Tas 1996c 11–22; Róna-Tas 1996b 182–183; Czeglédy 1976. 82–89.

¹³⁶ Komar 2018. 143–145; 176–190.

közötti régészeti kapcsolatok, amelyek színhelye Türk szerint is részben a Volga vidéken lehetett. A Szokolovszkaja Balka horizont nem volt szaltovói kultúra, eredete korábbi annál, a 8. század végére pedig, ami a szaltovói korszak kezdete, a négyzetárkos temetkezésekkel az Azov-tenger vidékén és a Kubán mentén felhagynak. A Szokolovszkaja Balka horizontot a kutatók kazárnak tekintik, megszűnését pedig kapcsolatba hozzák a kazárok zsidó hitre térésével és az ebből kibontakzó belháborúval. A horizont eszerint a kazárok belháborúja miatt szűnt meg a 8–9. század fordulóján, és az ezzel a horizonttal kapcsolatot mutató északibb lelőhelyek anyaga a kaganátusból a belháborút követően elvonulni kényszerülő kabar népesség hagyatéka lenne.¹³⁷ E hagyatéék szintén kimutatható a honfoglaló magyar anyagból.¹³⁸

Megközelíthető a dolog másfelől is. Fodor István a honfoglaló magyar hagyatéék 6–9. századi előzményeként határozta meg a kusnarenkovói és karajakupovói kultúrákat. Olekszij Komar viszont cáfolta, hogy a Szubotci horizont (etelközi magyar) régészeti anyaga az Urál-vidék „ugor” területein formálódott volna évszázadokig. A magyar és kusnarenkovói régészeti anyag közötti azonosság gondolatát több kritika is érte, és újabban már Türk sem tartja ezt kizárólagos lehetőségnek. A Káma-Urál vidéki (kusnarenkovói) őshaza alternatívája bizonyos szerzők szerint Nyugat-Szibériában keresendő, anélkül ugyan, hogy konkrét régészeti lelőhelycsoportot meg tudnának határozni. Ez esetben viszont meggondolonádó: Nincs-e a honfoglaló magyar hagyatééknak annyi bolgár és kazár, illetve részben szaltovói párhuzama (kiváltképp a telep- és házípusok, valamint a kerámia területén), ami kizárná azt, hogy a magyarság egy, az oguz eredetű szrosztki-kultúra hatása alatt álló nyugat-szibériai eredetű népességgént érkezett a Volga vidékére a 9. század első felében? Figyelembe véve a nyelvészeti kutatásoknak azon megállapításait is, amelyek az átvett magyar szóanyag esetén számolnak egy számottevő déli réteggel, és amelyek szerint a magyar szóanyag elsődleges kapcsolatban a csuvasos típusú nyelvekkel volt, amelyek bizonyíthatóan az egykori volgai bolgárokkal állottak leszármazási kapcsolatban. Ha a magyarság számottevő módon török népekkel volt kapcsolatban, akkor azok történeti, nyelvtörténeti és régészeti alapon is inkább voltak a bolgárok, onogurok és kazárok, semmint besenyők, kimekek és oguzok.

Minden további nélkül feltehető, hogy Nyugat-Szibéria a magyarság őshazája volt – annak ellenére, hogy mások a magyar nyelv és etnosz kialakulását az Uráltól nyugatra helyezik –, de ebben az esetben felmerül a kérdés, hogy mikortól számolhatunk török nyelvű népesség megtelepedésével Nyugat-Szibériában. A déli megtelepedés klasszikus tétele szerint

¹³⁷ Türk 2011. 64–65.

¹³⁸ Türk 2011. 105, 149, 152–153, 166.

a magyarság az ogurokkal és onogurokkal együtt vándorolt el Nyugat-Szibériából a pontusi steppére az 5. század második felében. E vándorláselmélet magában foglalja annak feltételezését is, hogy a magyar-török nyelvi kapcsolatok megelőzték az 5. századot, e kapcsolatok helyszíne pedig éppen az a nyugat-szibériai terület volt, ahonnan e törzsek elvonultak. A kutatáson belül még 1951-ben is támogatták, – a hozzászólások alapján – azt a kutatási irányt, amely a magyar nyelv (Urál vidéki) török kapcsolatainak legkorábbi rétegeit igyekezett feltárni.¹³⁹ 1975-ös könyvében viszont Fodor már úgy gondolta, hogy Nyugat-Szibéria csak a mongol hódítást követően került török népek hatása alá, ahogyan a magyar kutatáson belül is általánossá vált annak képviselete, hogy török népek nem éltek Nyugat-Szibériában, így magyarokkal ott nem kerülhettek kapcsolatba.¹⁴⁰ Ezzel párhuzamosan formálódott ki az a nyelvtörténeti paradigma, amely szerint a magyar nyelv török jövevényszavai a 6. és 10. század között kerülhettek a magyar nyelvbe Kelet-Európában, jóllehet e datálásra és lokalizálásra nem áll rendelkezésre közvetlen nyelvi, nyelvtörténeti adat, csupán a területre vonatkozó történeti források alapján határozták azt meg.¹⁴¹ Ugyanúgy, ahogyan arra a későbbi, módosított déli őshaza elképzelésre sincs közvetlen bizonyíték, ami szerint a magyarok a 6–7. században vonultak a Volga-Urál vidékéről kazár/szaltovói területre, a Don és Kubán vidékére és onnan vonultak később Etelközbe. E tétel alapja pusztán az, hogy kellő időkeretet biztosítsanak a török jövevényszavak átvételére, és hogy e török jövevényszavak közül több is déli földrajzi területek felől került a magyar nyelvbe. Ez azonban önmagában egy ilyen történeti narratívát nem bizonyít. Ezért hiába is keres Türk Attila olyan magyarokkal azonosítható régészeti kultúrát, amely szaltovói területen közvetlen dél-uráli eredetre vallana a 7–9. századból, ennek nincs se nyelvészeti, se történeti alapja.

A nyugat-szibériai magyar őshaza feltételezése, adott esetben tényként való kezelése magával vonja annak kutatását, hogy mi módon rekonstruáljuk török nyelvű népekenek nyugat-szibériai megtelepedését, és hogy ez mennyiben módosíthatja felfogásunkat a török-magyar nyelvi és etnikai kapcsolatok legkorábbi időszakáról. Amennyiben igaza volt az egykori magyar kutatásnak, és joggal tehető fel az, hogy a magyarság már igen korán lakója volt a kelet-európai steppének, az magyarázattal szolgálna arra az ellentmondásra, ami jelenleg a régészeti és nyelvtörténeti kutatásokat megosztja. Röviden kifejezve: A régészeti eredmények északi (volgai), a nyelvészeti eredmények déli (kazáriai) szálláshelyet feltételeznek a magyarság Etelköz előtti szállásterületeként. Ha a magyarság, ahogyan azt

¹³⁹ Bárczi 1952. 347–371; Sz. Kispál 1952. 49–64.

¹⁴⁰ Fodor 1975. 91, 113; Fodor 1980. 9–46.

¹⁴¹ Ligeti 1986. 158, 530; Róna-Tas-Berta 2011. 19–22; Agyagási 2014. 199–204; Zimonyi 2014. 73–91.

fentebb előadtam, a 8. század folyamán került a későbbi szaltovói területeken kívülre, mindvégig szoros kapcsolatban maradv a északra vonuló bolgárokkal, úgy az etelközi és Volga-Urál vidéki leletek közötti régészeti és kronológiai közelség – a 9. századi gyors és közvetlen vándorlása tétele – történetileg megokolható, ahogyan az is magyarázatot nyer, hogy miért nem tekinthető a honfoglaló magyarok anyagi kultúrája szaltovói eredetűnek. A szaltovói időszak klasszikus korszakában – 9. század – a magyarok már nem éltek a kaganátus területén, és nem is onnan érkeztek Etelközbe, ám egykor, a 8. századot megelőzően, a magyarság eredendően a steppe hun-bolgár, onogur és kazár korszakának volt a részese, amiből levezethető a magyar nyelv török (és alán) eredetű szavainak mennyisége, kronológiája és jellege, a magyar eredethagyomány és a magyarokról szóló források történeti háttere, azon belül a magyar nép onogur neve és a kazárokhoz fűződő politikai kapcsolatok.

II. A nyugat-szibériai őshaza és az onogur-magyar vándorláselmélet kutatástörténete

II./1. A kutatás 1966-ig

Nyugat-Szibéria területe már a modern magyar kutatás kezdetén, mint lehetséges őshaza, több kutató művében szerepelt,¹⁴² ahogyan azt alább bemutatom. Ugyanakkor a magyar nyelvészeti és őstörténeti szakirodalomban máig meghatározó nézet az, hogy se a finnugor, se a magyar őshaza nem lehetett az Uráltól keletre, mint azt legutóbb Kiss Jenő írta, tehát azt is érdemes megvizsgálni, hogy a kutatásban milyen ellenérveket találunk a nyugat-szibériai magyar őshazával kapcsolatban.¹⁴³

Németh Gyula 1966-os tanulmányában – amiben visszavonta korábbi tézisét, miszerint: „Minden valószínűség amellet szól, hogy a magyarság az onogur-bolgárokkal, mindenesetre a Priszkosz tudósításában szereplő bolgár népcsoporttal együtt, a négyszázhatvanas évek elején költözött nyugat-szibériai őshazájából a Kaukázus vidékére.”¹⁴⁴ – K. B. Wiklundot jelölte meg, mint aki tudományosan megalapozta a magyarság nyugat-szibériai őshazájának tézisét.¹⁴⁵ 1930-as fő művében idézi is a szerzőt, aki az 1925-ös Max Ebert-féle Reallexikon 3. kötetében¹⁴⁶ ekképpen fogalmaz Németh fordításában: „Az ősi

¹⁴² Egyik első megfogalmazásában: Reguly 1864. 325–349.

¹⁴³ Kiss 2017. 129–145.

¹⁴⁴ Németh 1930. 126.

¹⁴⁵ Németh 1966. 35–50.

¹⁴⁶ Wiklund 1925. 354–382. (377.)

szókincs azt mutatja, hogy a juh, ló és nyereg s tehát a juhtenyésztés is s a ló, mint lovaglásra használt állat, ismeretes volt már az ugor korban. Ugyanezt mondhatjuk a halászatról, amely – mint látszik – nagyon fontos és aránylag fejlett volt. Amint azután a magyarok a IX. században a történelemben megjelennek, az egykori források harcias, rabló természetű, nomád lovasnépnek rajzolják őket, mely télen szorgalmasan halászik, s bizonyos, hogy már északi őshazájukban nomád lovas néppé fejlődtek, különben – ha még idegen, török vezetés alatt is – alig teheték volna meg a hosszú utat a steppén keresztül a Kaukázusba. Ilyen életmódot nem lehet máról holnapra elsajátítani, ez feltétlenül hosszú tartózkodást tételez fel olyan steppén, melyet halban gazdag vizek szakítanak meg vagy amely ilyen vizekkel szomszédos. Ilyen vidékeket találunk a mai Kirgiz[Kazak]-steppe egész külső részén, hol a halászat – különösen az Urál völgyében és északon – főleg télen a lakosság egyik legfontosabb jövedelmi forrása. Ha az obi ugorok régi lakóhelyéből indulunk ki, melyet aránylag biztos és ismeretes pontnak tekinthetünk, akkor a magyarok őshazáját körülbelül a Tobol, Isim, Irtis és Ob mellett elterülő, vízben gazdag steppevidékekre tehetjük, nem pedig, mint ezt gyakran teszik, a déli vagy éppenséggel a középső Uralba, hol általában hiányoznak a feltételek a nomád lovasnép kialakulásához.”¹⁴⁷

De Németh Gyula ugyanúgy hivatkozott e bekezdésben Munkácsi Bernátra is, aki már 1895-ben is „az Isim, Tobol és Irtis vidékén lakott magyarféle népekről” ír, a magyarság őshazáját pedig közelebről a déli Urál két oldalára, illetve az Urál és Tobol folyók vidékére helyezte, ahol észak felől a vogulokkal, délről pedig iráni törzsekkel, alánokkal voltak határosak.¹⁴⁸ Innen a hun népvándorlás hatására vonultak volna le a Kaszpi-tenger és a Kaukázus vidékére a 4. században. A magyarság ilyen való lokalizációjának indoklását Munkácsinak egy korábbi tanulmányában találjuk.¹⁴⁹ Ebben Munkácsi Hérodotosz jyrkáit azonosítja az ugorokkal egyrészt a név hasonlósága, másrészt a néprajzi megfelelés (lovas vadászat, lótarás) alapján és helyezi lakhelyüket a középső Uráltól keletre a Tobol, Isim és Irtis folyók ligetes steppei területére, ti. az obi-ugorok történeti hazája (Jugria) az Ob felső folyása mentén későbbi fejlemény, hová e népek déli irányból vándoroltak fel. Az ősmagyarság az ugoroknak déli csoportja kellett, hogy egykor legyen, amiből következik, hogy ők még a fentebb megjelölt területtől is valamelyest délebbre élhettek. Az ugorok ősi hazája valahol az Urál hegység, Kaszpi-tenger és Aral-tó közti terület lehetett. Innen vonultak a későbbi obi-ugorok egyre északabbra, míg a magyarok délnyugati irányba. A két tanulmány

¹⁴⁷ Németh 1930. 123.

¹⁴⁸ Munkácsi 1895. 349–387. (384.)

¹⁴⁹ Munkácsi 1894. 160–180.

közi alapvető különbség nem is a lokalizáció kérdésében jelentkezik, hanem abban, hogy míg korábbi tanulmányában Munkácsi a különböző népneveket – jyrka (Hérodotosz, i. e. IV. sz.), urgoi (Strabón, i. e. 1. sz.), urog (Priszkosz, i. sz. 5. sz.), ugor (Menander, VI. sz.) és ogor (Szimokattész, VI. sz.) –, egy az egyben a magyarokra, vogulokra és osztjákokra, illetve azok elődeire vonatkoztatta, addig az egy évvel későbbi dolgozatában már úgy foglalt állást, hogy az ugor, ogur, ogor névváltozatok eredetileg az ókori törökség nyugati ágát jelölték, mely név már igen korán átkerült a földrajzi közelség révén a nyugat-ázsiai „ugor” népekre, és ennek az ogur névnek egy összetett alakjából (onogur) származik a magyarok idegenek által használt neve is.

A 19. század második fele magyar őshazakutatásának rövid összefoglalását találjuk Munkácsi 1905-ben megjelent tanulmányában,¹⁵⁰ amelyben a szerző a finnugor nyelvekben található ősi kaukázusi és árja(-szanszkrit) elemek alapján revizionálni kívánta a finnugorok és magyarok ősi szállásairól kialakított korábbi nézeteket, ti. hogy „a magyarokat mindig északi eredetű népnek tartották”. Véleménye szerint a finnugorság ősi területei jóval délebbre helyezendők, a Kaukázus északi előteréig elnyúlva. Az átvett árja szavak közül hivatkozik azokra, amelyek átvételére életföldrajzi alapon a finnugorok északi, erdős területein nehezen kerülhetett volna sor, másrészt a kaukázusi eredetű szavak kapcsán arra, hogy e nyelvi hatás/kapcsolat történeti alapon sem érvényesülhetett északon, ahová rendesen a finnugorok évezredes szállásait tenni szokták, hiszen a különböző kaukázusi nyelvek egykori területeit nincs alapunk a tajga szomszédságába helyezni. Egyébként feltehetően Munkácsi ezen munkája is hatással lehetett Nagy Gézára, aki 1909-ben megjelent akadémiai székfoglaló értekezésében¹⁵¹ a finnugorság déli eredetéről szóló nézetet oly módon terjesztette ki, hogy már az egykori szkíták nyelvét is, legalább is részben, finnugornak határozta meg, amely eszerint az ősi nyugat-turáni népek eredeti nyelve lett volna, és amely az ősidők során fokozatosan hatolt északi irányba. E nyelv és népesség északi, periferiális maradványai lennének tehát a finnugor nyelvű csoportok, míg a magyarság az, amely bár szintén Nyugat-Szibériáig húzódott fel, de leginkább megőrizte a szkítákra jellemző eredeti kultúráját.

Elsőként hivatkozik Munkácsi Kuun Géza „Relationum Hungarorum cum Oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima” című kétkötetes művére,¹⁵² melyben a szerző a magyarokat az Altaj vidéki ujguroknak egy nyugati irányba elszakadt ágával azonosítja, kiknek eredeti nyelve török lett volna. A magyarok ujgur eredetének emléke és

¹⁵⁰ Munkácsi 1905. 65–87.

¹⁵¹ Nagy 1909.

¹⁵² Kuun 1892.

bizonyítéka lenne a magyarokra idegenek által használt onogur népnév, amely a keleten maradt ujugrok egy csoportjának on-ujgur (tíz ujugur) nevével lenne azonos. Ezek egy része az i. sz. első században vándorolt volna az Irtis folyó vidékére, ahol halászattal és vadászattal is foglalkozott. E területen (Jugriában) ugor népek, a mai osztjákok és vogulok ősei éltek, s a két népcsoport (ujgurok és ugorok) keveredéséből alakult volna ki a magyarság, illetve e keveredésből lehet magyarázni a magyar nyelv finnugor karakterét. Innen a magyarok 558. táján vonultak tovább Baskíriába, ahol korábban az avarok éltek. Itt és ekkor alapult meg a középkori forrásokból ismert Magna Hungaria. A besenyők Volga-Urál környéki megjelenése és becsapásai következtében aztán az itteni népesség jó része a 8. század végén elvándorolni kényszerült a Volga alsó folyásán átkelve Alánia felé, majd a 9. század közepén a Don folyón átkelve telepedtek meg Levédiában. Hasonló módon, a magyarokat keleti török eredetű népként jellemzi Marczali Henrik A magyar nemzet története című milleneumi összefoglalás magyar őstörténetéről szóló könyvében.¹⁵³ Marczali szerint a magyarok első európai megtelepedési területe a Kaszpi-tenger és az Urál hegység között volt. E terület, a Volga és Urál folyók felső folyásának vidéke ősidőktől fogva finnugor nyelvű törzsek területe volt, s e törzsek finnugor nyelve adta a honfoglaló magyarság nyelvének alapját úgy, hogy a török eredetű pásztor-nomád magyarság hosszú időn keresztül uralkodott e finnugor, jobban mondva ugor törzsek fölött. A magyarság, mint ugor-török nép indult meg tovább nyugatnak 700 körül és telepedett meg a kazárok szomszédságában a Dontól keletre, a Fekete-tenger mentén, Levédiában. Itt aztán újból jelentős ugor nyelvi hatás érte a magyarságot a kazárok részéről, amely nép Marczali szerint ugor eredetű és nyelvű lett volna. Fentebb röviden vázolt elképzelések alapján a magyarság eredetét tekintve török volt, amely török népesség keletről jöve az Urál vidékén és Nyugat-Szibériában, ugorok lakta területen telepedett meg, amely terület ugor népességét megszervezte. E hosszantartó ugor-török együttélés következtében a magyarság a nagyszámú helyi népesség ugor nyelvét átvette.

Munkácsi következőleg Pauler Gyula 1900-ban megjelent könyvét ismertette röviden, amiben a szerző a fentiekhez képest eltérő módon határozta meg a magyarság őshazáját.¹⁵⁴ Eszerint a magyarság azonos a muszlim forrásokban szereplő baskírokkal, őshazája pedig azon a területen volt, amelyet e népről később Baskíriának neveztek el a mai ufai és orenburgi kormányzóság területén. A magyarok csak a 9. században, annak első felében, a 30-as évek tájékán indultak meg délnyugatnak és a Don és Dnyeper folyók közti területen szálltak meg. Míg az őshazában maradt baskír-magyarok ősi baskír nevüket megtartották, de nyelvileg

¹⁵³ Marczali 1895. 7–15.

¹⁵⁴ Pauler 1900. 9–20.

idővel eltörökösödtek, addig a vándorló magyarok, jóllehet a megyer törzs után új népnevet (magyar) vettek fel, ősi finnugor nyelvüket megtartották. A magyarok finnugor rokonai voltak e területeken Pauler szerint a bolgárok – kiknek őshazája a magyar őshazától nyugatra, az egykori volgai Bolgárország területén feküdt, honnan korábban dél felé terjeszkedtek –, és a kazárok, kik Pauler szerint szintén finn eredetű nép voltak. A magyarság török eredetű jövevényszavait a kazároktól elszakadt kabaroktól vette át, akik jóllehet, mint láttuk, finnugor nyelvűek voltak, de korábban jelentős török hatás érte őket. A kazárok a megszálló magyarokkal szemben védekezni kényszerültek: visszahúzódtak a Don folyó mögé és megépítették Sarkel erődjét (841).

A külföldi kutatásból Munkácsi Joseph Marquartot idézi, mint aki a magyarságnak északi eredetét vallotta. Marquart a Streifzügében¹⁵⁵ a magyarok ősi hazáját a középkori Jugria déli területein határozta meg az Isim folyó mellékén és a Baraba pusztaságon. Munkácsi a finnugor nyelvek árja (iráni és szankszrit) és kaukázusi elemeinek meghatározása révén a magyarok északi származtatását nem fogadta el, de ugyanúgy azt sem, hogy a magyarság eredetileg ne finnugor nyelvű nép lett volna. Véleménye szerint a magyar nyelv török jövevényszavai az onogurok révén kerültek a magyar nyelvbe, amely török népességgel a magyarság az 5. század közepétől érintkezett a Kaukázus északi előterében. Ekkorra természetesen a finnugor nyelvű népek zöme már jó ideje északon telepedett meg, bár eredetileg ezek is innen származtak volna.¹⁵⁶

Kuun Géza és Marczali Henrik szövegével közel egyidőben jelent meg Thúry Józseftől *A magyarok eredete, őshazája és vándorlása* című tanulmány.¹⁵⁷ Hármójuk közül talán Thúry szövege a legjelentősebb, egyrészt mert Kuun szövegével szemben magyarul van, Marczali összefoglalásánál pedig kidolgozottabb. Thúry József is nagyban hangsúlyozza, hogy a kortárs szerzők a honfoglalókat török népnek tartották és nevezték. Hogy itt nem egyszerű tipizálásról lenne szó, azt igazolná, hogy mind Bölcs Leó, mind Bíborbanszületett Konstantin császárok személyesen ismertek magyarokat; magyarok álltak a görög császárok zsoldjában, testőrségében, magyar főurak jelentek meg a bizánci udvarban. Úgyisint a magyarok között megforduló muszlim kereskedők és utazók is török népnek tartották a magyarokat. Thúry egész tanulmányát a forráskritika módszertana alapján dolgozta ki és eszerint, ahogy írja, a honfoglaló magyarságot származása szerint török eredetű népnek kell tartanunk. A forráselemzést követve jut Thúry a következő megállapításra, ami szerint a

¹⁵⁵ Marquart 1903. 54–56.

¹⁵⁶ Munkácsi 1905. 65–87.

¹⁵⁷ Thúry 1896. 677–692, 778–803, 880–917.

magyarok a török népek közül az onogurokkal azonosítandók. Így nevezték a magyarokat a bizánci szerzők megjelenésüktől kezdve, a 9. század első felétől, és e név terjedt el szláv közvetítéssel szerte Európában a magyarság megjelölésére. Márpedig az onogur név használata az 5. századtól kezdve a 9. századig folytonos,¹⁵⁸ miképpen az 5. század végén feltűnő bolgár népnévzet is eredeti értelmében használatos még a 9–10. században is, úgy a volgai bolgárok, mint a Kazár Kaganátus szétesését követően feltűnő fekete bolgárok nevéként. A magyarság ősi hazája tehát ott volt, ahonnan kiindulva telepedtek meg az onogur, saragur és ogur törzsek a Fekete-tenger mellékén 460 körül. Thúry szerint a Priszkosz rétor által fenntartott népvándorlásban résztvevő népek elhelyezkedése a következő volt. Az akatzirok/kazárok örmény és görög források szerint már a 3. század elejétől kezdve a Kaspi-tenger nyugati és az Alsó-Volga partja mentén éltek. Priszkosz leírása szerint a saragurok elsőként e népet győzték le, amellyel szövetségben később perzsa területek ellen vonultak. Az onogurokat elűző szabirok az avaroktól keletre, Nyugat-Szibériában az Urál folyóig terjedő területen éltek volna, így az onogur/magyar törzsek elhelyezkedése az Urál folyó és a Volga keleti partvidéke között terülhetett el az 5. századot megelőzően. Ám a terület az onoguroknak nem ősi hazája volt, hiszen az onogur nép Belső-Ázsiából eredeztethető. Ennek igazolására Thúry mongol kori muszlim és kínai forrásokat idéz, amik kivonat formájában megőrizték az ujgurok eredetéről/történetéről szóló és maguktól az ujguroktól származtatható írások tartalmát. Ezen források az ujgurok nevét ujgur, igur és ugur alakban őrizték meg és ennek a népnek egy nyugatra vándorolt részét on-ujgurnak, onugurnak vagy onigurnak hívták. Az ujgurok őshazája a Karakorum, a Thien-San, a Tangnu-Ola és az Altaí hegységek között volt és innen vonultak el az Irtis folyó mellékre nyugati irányban az i. sz. első század végén. A kínai források az ujgurokat hunoknak nevezik, így Thúry az onogurok elvándorlását a belső-ázsiai hun birodalom (kínaiak által előidézett) bukásával hozza összefüggésbe. Az Irtis vidékéről a hunok/onujgurok/magyarok nyugati irányban terjeszkedtek, Európa határán a 2–3. században tűnnek fel. Thúry a hunok/magyarok ugor eredetű nyelvét a népnek többévszázados nyugat-szibériai tartózkodásával magyarázza, ahol összeolvadtak a helyi finnugor nyelvű néppel.

¹⁵⁸ Thúry 1896. 787.: „Ha pedig a IX. századból visszafelé megyünk régebbi időkre, a Georgius Monachusnál és Leo Grammaticusnál előforduló ungroi (ó-szláv ongr) nevet az V., VI. és VII. századbeli bizánci íróknál a teljesebb, illetve eredeti alakjában találjuk meg: onogur, unugur, unnugur és hunugur; sőt ez a név innen a VIII. századon keresztül leír két latin írónál, onogor alakban Georgius Monachus és Hinkmar koráig, úgy hogy minden kétséget kizárólag kiderül az Atelkuzuban és Pannóniában ismert ungrok, ungarok azonossága a Volga alsó folyásánál lakott s onnan több állomáson keresztül nyugatra költözött unugurokkal vagy onogurokkal, a nélkül, hogy a történelemben megszakítást találnánk akár az időre, akár a helyre vonatkozólag.”

Budenz József¹⁵⁹ és Munkácsi Bernát kutatásait követően Gombocz Zoltán jelentette meg a korszak turkológiai ismereteinek összefoglalását német nyelvű, *Die Bulgarisch-Türkischen Lehnwörter in der Ungarischen Sprache* c. könyvében.¹⁶⁰ A magyar őshazára, illetve az onnan történő elvándorlás idejére és irányára vonatkozóan Gombocz Pauler Gyula fentebb említett munkájára hivatkozik, állítván, hogy a magyarok a 9. század elején vagy a 8. század végén telepedtek meg a Fekete-tenger vidékén. Nyelvészeti szempontból ugyanakkor kizárja, hogy a magyar nyelv őtörök elemei a kazároktól vagy a kabaroktól származnának, így egyetlen átadó népként szerinte a volgai bolgárok jöhetnek szóba.¹⁶¹ A magyar és a csuvasos-török nyelv közötti kapcsolatok kezdete eszerint akkorra tehető, midőn a bolgárok megtelepedtek a Volga középső szakaszán, időszámításunk után 600 körül, vége pedig, mikor a magyarok dél-délnyugat felé vonulnak el, vagyis 800 körül. A magyar őshaza tehát ott volt, annak a területnek a szomszédságában, ahol a bolgárok megtelepedtek. További kutatásai során Gombocz jelentősen módosította fenti tézisé, mondván, hogy a török-magyar érintkezést jóval korábban és délibb területekre kell helyezni. Azon érvek, melyek erre készítették, a következők. A volgai bolgár nyelv a magyaron kívül a környező finnugor népek (mordvinok és cseremiszek) nyelvére is jelentős hatással volt, ám míg e finnugor nyelvek csuvasos-török jövevényszavai egy, a maihoz közelebb álló csuvas nyelv emlékét őrzik, addig a magyar nyelv elemei egy őstörök, jóval korábbról származó hangalakot tükröznek. Ezen érvet egészíti ki azon növényföldrajzi alapú megfigyelés, miszerint a magyar nyelv csuvasos elemeinek egy jó része olyan földrajzi területre mutat, ami a bolgárok későbbi, volgai területénél délebbre kellett hogy legyen. Harmadrészt hivatkozik Gombocz a magyar nyelv oszét elemeire, amelyek szintén korai kölcsönzésről vallanak a 4–6. századból. Mindezen érvek együttesen azok, amelyek miatt Gombocz a bolgár-magyar érintkezést a Fekete-tenger keleti partvidékére és a Kaukázustól északra elterülő pusztákra helyezte át, idejét pedig a 4–6. századra tette. Később aztán az ugor őshaza helyét illetően Gombocz nyelvészeti (paleontológiai) alapon elfogadta Zichy István azon tételét, miszerint az ugorok legkeletibb finnugor nyelvű néprésként már igen korán átkerültek az Urál szibériai oldalára, a Tobol és Isim folyók vidékére, ahol az időszámításunk szerinti első századokban török nyelvű népekkel kerültek kapcsolatba. Ez a terület és időszak a magyar-török érintkezés első állomása, második pedig a Kaukázus északi előterében volt az első évezred második felében.¹⁶²

¹⁵⁹ Budenz 1871. 67–134.

¹⁶⁰ Gombocz 1912. 203–208.

¹⁶¹ A kazárokat köztörök nyelvű népnek tartotta.

¹⁶² Gombocz 1921. 15–21; Gombocz 1925. 369–374.

Zichy István a magyar és obi-ugor, illetve finnugor nyelvek állat- és növényneveire alapozva kívánta meghatározni, hogy hol lehetett az általa magyar-ugoroknak nevezett ugorok ősi területe. Hivatkozik Köppen azon állítására, mely később a magyar nyelvtörténetben igen nagy jelentőségre tesz szert, ti. hogy Szibériában a 18. századig nem volt honos se a méh, se a méz, így finnugorok, akiknek a nyelvéből az erre vonatkozó szók kimutathatók, nem élhettek az Uráltól keletre. Zichy több adatot hoz fel arra vonatkozóan, hogy Köppen állítása nem kizárólagos, sőt bizonyos növény- és állatnevek éppen Nyugat-Szibéria területe felé mutatnak.¹⁶³ Ezt egészíti ki a korszakban a (keleti) finnugorokkal azonosított ananyinói régészeti kultúra (i. e. 600–200 sz.) elterjedésének mikéntje is. Eszerint a csontos gorodiscsék kultúrája mélyen átnyúlt az Urál keleti oldalára. Mindezek alapján Zichy megalapozottnak tartja azon felvetést, hogy Nyugat-Szibériában jelentős finnugor/ugor nyelvű népességgel kell számolni. Zichy ezután keleti, kínai forrásokra hivatkozva állítja, hogy mind az i. e. 1., mind az i. sz. 1. században több hullámban hun néptörzsek szálltak meg Nyugat-Szibériában. Erre, illetve az ezt követő korra teszi Zichy István a magyarság kialakulását, mely az ugor és hun elemek összeolvadásán alapult (bolgár törökök).¹⁶⁴ Zichy a későbbiekben még annyival toldotta meg elméletét, hogy az ősi északi régészeti kultúrák elterjedése alapján az Urál hegységet nem tekinthetjük választóvonalnak, így a korai ogur-török megtelepedés Nyugat-Szibéria irányából egészen a Káma-menti területig elérhetett, a magyar-török népalakulás tehát ott is megtörténhetett.¹⁶⁵

Ezen előzmények után jelent meg Németh Gyulától *A honfoglaló magyarság kialakulása* című monográfia 1930-ban.¹⁶⁶ Németh az ogur/bolgár-törökök őshazájának lokalizációja kapcsán elsőként arra hivatkozik, hogy a szabirok Kelet-Turkesztánból való elűzetésük után Nyugat-Szibériában, az Irtis-vidéken telepedtek meg, márpedig a szabiروknak ez a megtelepedése volt az oka annak, hogy az onogurok, ogurok és saragurok innen elvonultak. Vagyis Nyugat-Szibéria az ogurok ősi földje volt. Hivatkozik továbbá arra, hogy az Urál folyónak a második században Ptolemaiosnál bolgár-török hangalakú neve van. Zsirai Miklós tanulmányára¹⁶⁷ hivatkozva állítja, hogy az orosz és muszlim történeti hagyományban fennmaradt (J)ugria földrajzi név, mely a (j)ugoroknak nevezett obi-ugorok ősi hazáját jelzi az Urál vidékén, a török onogur névből származik. Kínai források adatait is felhasználva Németh a török népek nyugat-szibériai megtelepedését, vagy legalábbis a időhatárát annak, mikortól

¹⁶³ Zichy 1923. 33–40.

¹⁶⁴ Uő. 41–47.

¹⁶⁵ Zichy 1939. 39–56.

¹⁶⁶ Németh 1930. 111–120.

¹⁶⁷ Zsirai 1930.

az ottani jelenlétük igazolható, i. e. 2–3. századra tette. Ezt igazolná a szamojéd nyelv bolgár-török jövevényszórétege is, ami akkor kerülhetett csak a szamojéd nyelvbe, mikor azok mai lakehlyeiknél jóval délebbre éltek. A finnugor őshazáról szólva Németh azon általánosan elfogadott lokalizálásból indult ki, ami szerint az valahol Közép-Oroszország keleti területein, a Volga középső folyásának vidékén, vagy attól némileg keletebbre, az Urál hegység két oldalán lehetett. Még inkább bizonyosabbnak tűnik, hogy az ugorok a finnugorság keleti ága volt s a finnugor nyelvegységből legkorábban váltak ki keleti irányba. A fentiekből következik, hogy a kelet felé terjeszkedő ugorság, azon belül is a későbbi magyarság Nyugat-Szibériában érintkezésbe került a bolgár törökséggel, amely az Urál folyótól keletre tanyázott. Ez lenne a magyar-török nyelvi és etnikai érintkezés kezdete, bár Németh nem osztotta Zichy azon elképzelését, miszerint az ugorok kezdetleges zsákmányoló társadalmi és gazdasági szinten állottak volna, hanem a két népesség hasonló fejlettségét feltételezte, vagy legalább is azt, hogy a magyarok lovas, lótarató félnomád nép voltak. Nyugat-Szibériából a magyarság a Priskosz rétor tudósításában szereplő onogur, ugor és saragur népek kötelékében a 463-as évek táján vonult a Fekete-tenger és a Kaukázus térségébe. Az Európába való vándorlás előtti török-magyar együttélés kezdetét Németh az időszámításunk utáni első századokra datálta, bár nem tartotta lehetetlennek, hogy az csak az 5. században kezdődött.¹⁶⁸

Zsirai Miklós 1930-ban jelentette meg Jugria című tanulmányát, amelyben azt a kérdést vizsgálta, hogy a középkori orosz és muszlim forrásokban Ugra, Jugra, Jura, Jugria és Juharia alakban felbukkanó földrajzi és népnév, ami tágabban véve az Urál vidékét és az „ugor” népeket jelöli, milyen etimológiával fejthető meg, miképpen vonatkozik az obi-ugor népekre és hogy milyen kapcsolatban áll, már ha áll, az obi-ugorokhoz nyelvileg legközelebb álló magyarság onogur nevével. Korábban Magyarországon Munkácsi Bernát vizsgálta a kérdést behatóbban,¹⁶⁹ Zsirai is nagy mértékben támaszkodik művére. A Jugria-kérdés azért is elsődleges, mert a középkortól kezdve éppen a nyelvi és népnévi hasonlóság miatt a magyarok egyik őshazájaként szerepelt Jugria területe.¹⁷⁰ Zsirai áttekinti a kérdés nemzetközi szakirodalmát és ismerteti a forrásokat, amelyekben a név szerepel. Jugria területét a legkorábbi orosz és muszlim források alapján az Uráltól nyugatra kellene lokalizálnunk, ám miképpen azt Zsirai is hangsúlyozza, e korban (10–11. sz) még maga az Urál volt az ismert

¹⁶⁸ Németh, 1930. 121–126. Ami elég ellentmondásos. Korábban azt írta, hogy „Szervezet tekintetében legfontosabb volt valószínűleg az uráli [török] hatás, műveltségi tekintetben mindenesetre fontos a kaukázusi.”

¹⁶⁹ Munkácsi, 1895. 171–191. Vö. Gombocz, 1923. 171–191.

¹⁷⁰ „Az újabb nyelvészeti terminológia a vogult-osztjákat-magyart ugor néven foglalja össze, nyelvcsaládunkat pedig a két szélső ágról finnugornak szokás hívni. Az ugor szónak ilyen összefoglaló értelemben való használata szintén azon a föltevésen alapszik, hogy a 'vogul-osztják' jelentésű régi Ugra, Jugria egy töről sarjadt az ungri, Hungaria névvel.” Zsirai 1930. 4–5.

területek határa. Nem dönthető el, hogy Jugria valódi területe kiterjedt-e az Uráltól keletre is, amiképpen az a későbbi forrásokból egyértelműen kimutatható.¹⁷¹ Az mindenestre bizonyos, hogy az obi-ugorok mai északi, Ob menti területe nem őshazája a népnek. A jugor, mint népnév a vogulokra és osztjákokra egyaránt értendő, az obi-ugorságnak ősi neve volt. A korszak kutatásában általános nézet volt, hogy az orosz jugra alak a zürjén jögra átvétele, hiszen az oroszok a zürjének révén ismerkedtek meg az Urál vidékével és annak lakosságával. Ez esetben nehéz lenne a magyarok onogur és az obi-ugorok jugra neve között bármi kapcsolatot feltenni, az előbbi feltehetőleg egy török eredetű név, az utóbbi finnugor. Zsirai név- és nyelvtörténeti érveket hoz fel a zürjén-orosz átvétel ellen. Ilyen érv többek között, hogy az orosz alak elsődlegesen ugra formában jelenik meg, a szó eleji j-sedés orosz fejlemény. Ha az orosz nyelv egy eredeti zürjén jögrából származna, akkor a szóeleji j is ugyanúgy megmaradt volna, így az ugra alak magyarázat nélkül állna. Hasonlóan problémás, hogy a jögra név a zürjénben egyáltalán nem használatos, ráadásul esetleges finn-permi eredetére nincs magyarázat. Így Zsirai megalapozottnak tartja feltenni, hogy a zürjén alak az átvétel oroszból, és nem fordítva, sőt, hogy a név eredetileg nem is Északkelet-Európában került az obi-ugorságra, hanem Nyugat-Szibériában. A név eredetének felderítése végett tehát érdemes számba venni, hogy milyen ismert népek laktak e területen a 10. századot megelőzően, amely népek valamelyikének neve mint nép, vagy területnév a helyi ugorságra átruházódhatott. Zsirai az onogurokra gondol, és le is vezeti nyelvi alapon, hogy a on(o)gur szóból az oroszban kialakulhatott a (j)ugra alak. Korábban Munkácsi úgy vélekedett, hogy a magyarok ungri neve az onogurból származik, míg az obi-ugorok jugor neve az ogurból, tehát az onogur utótagjából. Zsirai szerint ennek feltevésére nincsen szükség.

A 19. század vége és a 20. század első fele történeti kutatásának nagy összegzéseként került megírásra a Hóman Bálint és Szekfű Gyula szerkesztette Magyar Történet, amelynek a magyar őstörténetről is szóló első kötetét Hóman Bálint írta.¹⁷² Ebben az ugorok és magyarok őshazájáról a következők olvashatók. A finnugor nyelvű népek keleti, ugor ágának őshazája a Bjelaja és Káma folyók vidékén terült el. E terület i. e. 7–2. századi régészeti kultúrája az ananyinói műveltség volt, amely kelet felé az Urálon át kiterjedt Nyugat-Szibériáig. A nyugat-szibériai területek műveltsége nem tartozhat a későbbi obi-ugorokhoz, akik csak a 13. század után vonultak el ősi földjeikről az Észak-Urálon át kelet felé mai lakhelyeikig, hanem e kultúra hordozói az előmagyarok voltak. A magyaroknak az Uráltól keletre, egészen a Tobol folyóig való költözése i. e. 1000 és 500 között zajlott le. E területen a magyarság az ogur-

¹⁷¹ E tekintetben (is) egyébként Reguly könyvét érdemes fellapozni a korábban hivatkozott részekben.

¹⁷² Magyar történet I. 1935. 19–32.

törökök szomszédságába került (kínai forrásokban a prémkereskedelemtől híres tielők/tinglingek, akik az Irtis és Isim folyók vidékén éltek, északnyugat felé a Tobol folyóig és az Urál hegységig). Az előmagyarság kultúrájának olyan mérvű átalakulása és fejlődése, amely egyetlen más finnugor eredetű népnél sem figyelhető meg, a magyar és ogur-török népelemek fokozatos egyesülésére utal. A magyar nyelvre gyakorolt török hatás tekintetében Hóman két réteget különböztet meg. A korai réteg itt, az Uráltól keletre került a magyar nyelvbe az időszámításunk utáni első századokban. E korszakban alakult ki a magyar népnév is a finnugor eredetű mans- alapszó és a török eredetű –eri összetételként. A későbbi korszak a Kaukázus és a Don közötti hazában az 5–6. századra tehető, mely időszak alatt eleink onogur név alatt szerepeltek.¹⁷³

Hasonlóan nagy összegző kiadványként jelent meg 1939 és 1942 között a Domanovszky Sándor szerkesztette Magyar művelődéstörténet, melynek első kötete szólt a magyarság ősműveltségéről. A magyarság a nomád kultúrközösségben című fejezetet Deér József jegyezte.¹⁷⁴ Deér a finnugor nyelvű népek elhelyezkedése alapján az ősmagyarság területét a Volga és Urál-hegység között élő (obi-)ugoroktól keletre, az Urál keleti előterébe és Nyugat-Szibériába helyezte. E lokalizáció alapja részben nyelvészeti, azon alapulva hogy miképpen rekonstruáljuk térben a finnugor alapnyelv szétválását, figyelembe véve a finnugor nyelvű népek mai elhelyezkedését is, részben pedig régészeti; az ananyinói és pjánobori, ugornak tekintett régészeti kultúrák az Urálon át egészen Nyugat-Szibériáig húzódtak. A nomád magyarok ősműveltsége ugyanakkor nem eredeztethető azon halász-vadász, gyűjtögető, zsákmányoló műveltségből, amely az erdőlakó finnugor nyelvű népek mindegyikére még az elmúlt századokig is részben jellemző volt. Deér nagy hangsúlyt fektet annak bemutatására, hogy milyen jelentős szerepe van a földrajzi környezetnek a gazdaság és így a társadalom fejlődésére (vagy stagnálására, esetleg hanyatlására), s ennek keretében mélyrehatóan vizsgálja, hogy miképpen alakul (ki) a nomád pásztortársadalom, amely a magyarságra jellemző volt. Deér ugyanakkor arra is kitér, hogy a nyelvészeti anyag alapján az ellentét nem is feltétlenül a magyarság és a többi finnugor nyelvű nép között áll fenn, hanem a finnugorság két ága, a nyugati finnségi és a keleti ugor ág között, hiszen a közös ugor szókincs egy jó része éppen a lótarással kapcsolatos. Az ugor és magyar őshaza is ott kereshető csak, ahol ez a többi finnugor néptől eltérő lovas, lovasnomád életmód kialakulhatott. Ily módon határozza meg lehetséges magyar őshazákként a Tobol, Isim és Irtis

¹⁷³ „A történeti magyar nép születési helye a nyugatszibériai erdőrégió és az eurázsiai steppe határvidéke. Benne az uráli és altáji népcsaládnak egy-egy ága, a finnugorság keleti s a törökség nyugati ágáról szakadt előmagyarok és onogurok egyesültek új, tartós vérközösségben.” Uo. 32.

¹⁷⁴ Deér 1939. 21–90.

által átszelt nyugat-szibériai pusztaságot vagy a délorosz steppének az erdőrégióval határos keleti területét (Volga-Káma vidék). E területek valamelyikén érintkezett a magyarság egy bolgár-török népeséggel (onogurokkal), amely érintkezés egyben népalakulást is jelentett, és így vonult el az onogur magyarság az 5. század hatvanas éveiben a Kaukázus északi előterébe, a Fekete-tenger vidékére.

A nyugat-szibériai török-magyar érintkezés, adott esetben keveredés és nyelvcsere feltételezése tekintetében Ligeti Lajos az 1943-as Magyar őstörténet kiadványban szkeptikusabb volt Zichy Istvánnál, vagy akár Hómannál. Ligeti elfogadta ugyan, hogy valamilyen nyelvi kapcsolat az Urál keleti oldalán magyarok és törökök között kialakulhatott (ősi ugor, illetve Urál környéki átvételnek tekintette török eredetű ló, nyereg, nyár, nyak, hód, hattyú szavainkat), de a magyar nyelvre gyakorolt török nyelvi hatás döntő részét az európai steppeterületre lokalizálta, míg azt időben az első évezred második felére tette.¹⁷⁵ Véleménye szerint a magyarság a Krisztus születése körüli időkben, átkelven az Urál keleti oldalára, elhagyta az erdőrégiót és az új ligetes-steppei földrajzi viszonyokhoz alkalmazkodva fokozatosan lovas-vadász néppé fejlődött. Szállásterülete az Isim és Tobol folyók környékén lehetett. Aztán amikor az 5. században keletről megindult az első jelentős török népvándorlás Európa felé, a magyarság egyenrangú félként csatlakozott az új hazát kereső ogur/bolgár törzsekhez.

A magyarság ősi nyugat-szibériai megtelepedése ellen foglalt állást Bárczi Géza, aki a Magyar Őstörténet kiadványról írott kritikájában több érvet is felhozott e tétel ellen.¹⁷⁶ Elsőként azt, hogy ezen tételt véleménye szerint komolyan csak régészeti eredmények támogatják, már ha az ananyinói és pjánobori kultúrákat finnugorok hagyatékának tartjuk. Bárczi erősen hangsúlyozza, hogy a régészeti kultúrákat nem lehet etnikumhoz kötni, tehát az is előfordulhat, hogy más etnikumú vagy nyelvű népesség az eredeti, finnugoroknak tulajdonított régészeti kultúrát átvette volna. Emiatt Bárczi a régészeti eredményeket nem tartja perdöntőnek ilyen kérdésekben. Már csak azért sem, írja, mert a nyelvészeti eredmények kifejezetten ellene mondanak annak, hogy Nyugat-Szibériában finnugorok valaha is megtelepedtek volna. Nyelvészeti eredmények alatt Bárczi elsősorban Köppen azon megállapítását érti, ami szerint ha a méz és méh szavak ősi finnugor örökségként maradtak meg a mai nyelvekben (köztük a magyarban is), akkor az Uráltól keletre eső vidéket ki kell zárni a finnugor és ugor őshazák lehetséges területei közül, hiszen ott a méh előfordulása

¹⁷⁵ Ligeti 1943. 36–70.

¹⁷⁶ Bárczi 1943. 281–294.

kései, 18. századi fejlemény, azelőtt ott ismeretlen volt.¹⁷⁷ Hasonló módon negatív előjellel hivatkozott Bárczi a magyar-permi érintkezések történeti magyarázatára. A magyar és permi nyelvek között meglévő nyelvtani és szókincsbeli egyezések kialakulására már a magyar nyelv különálló léte során került sor. Bárczi nem tartja elképzelhetőnek, hogy a magyarság, miután már egyszer átkerült volna az Urál keleti oldalára, később közeli érintkezésbe kerülhetett volna a permi nyelvekkel. Ehelyett sokkal valószínűbbnek tartja, hogy a magyarság, mint az elszakadó ugorság nyugati ága, mindvégig a permiek szomszédságában élt, s a nyelvi egyezések is ezen évezredes szomszédság meglétéből magyarázhatók. Bárczi véleménye szerint a magyarság majd csak a többi ugor néprész északi irányú elválása után válik a finnugor nyelvű népek legkeletibb képviselőjévé, de akkor sem távolodik el az Urál hegységtől keleti irányban, hanem az uráli átjáró környékén marad a keleti és nyugati lejtők között ide-oda vándorolva. A feltételelesen legkorábbinak tekinthető, Urál környéki török szóátvételekkel kapcsolatban, melyekre Zsirai és Ligeti is utalt, Bárczi rendkívül szkeptikus volt.

Bárczinál hevesebben, a korszak meghatározó kutatóit „törökösködéssel” és „neovámbéryzmussal” vádolva ellenezte az ugorság és magyarság őshazájának Nyugat-Szibériába való helyezését Moór Elemér, aki 1943-as kötetében a következő ellenérvekre hivatkozott.¹⁷⁸ Növény- és állatföldrajzi alapon e terület kizárható, hiszen Nyugat-Szibériában nem nő szilfa, és nem él sem sün se méh, így méz sincs, márpedig mindeme szavak a magyar nyelvben finnugor eredetűek és megvannak a többi finnugor nyelvben is, kivéve az obi-ugor nyelveket. Az obi ugor nyelvekben azért nincsenek meg e szavak, mert az e nyelveket beszélő népek a második évezred első felében kénytelenek voltak az Urál északkeleti oldalára húzódni, és azóta e szavak, minthogy nem voltak használatban, nyelvükből kikoptak. Ha a magyarság már időszámításunk kezdete körül az Urál keleti oldalán, Nyugat-Szibériában élt volna, lehetetlen feltenni, hogy e szavak a magyar nyelvben fennmaradtak volna. Hivatkozik Moór az Ebert-féle Reallexikonra is, amiből korábban Németh Gyula a Wiklund-féle szöveghelyet idézte. Felhívja a figyelmet arra, hogy mindazon környezeti feltételek, melyeket Wiklund a nomád magyarság életmódja szerint szükségesnek tart, a Káma alsó folyása és a Volga középső folyása mentén is megtalálhatók, tehát ez önmagában az őshaza megítélése szempontjából nem perdöntő, ráadásul se Németh, se Zichy ugyane finnugorokról szóló szócikknek a régészeti részét már nem idézték, amiben Tallgren a közép-oroszországi finnugoroknak tulajdonítható régészeti kultúrák közül a pjánoborit egy az egyben az ősi

¹⁷⁷ Ez, mint fentebb említettem, Köppen elmélete volt a 19. századból.

¹⁷⁸ Moór 1943.

magyarok régészeti hagyatékának tekintette, márpedig a pjánobori régészeti kultúra a Káma melléke körül található. Korai török-magyar érintkezésről, ami tulajdonképpen a nyugat-szibériai magyar őshaza esetén fennállhatna, már csak azért sem lehet szó, mert mint könyvének korábbi fejezetében kifejtette, a Priszkosz réternál fennmaradt történet az onogurok, ogurok és saragurok vándorlásáról, illetve ennek okáról, a szabirok támadásáról nem lokalizálható Nyugat-Szibériába: e népek a Volga középső és alsó folyása mentén éltek, és még csak törökök sem voltak.¹⁷⁹ Moór a magyar nyelv török jövevényszavainak kronológiai meghatározása alapján nem látja a nyelvészeti hátterét annak, hogy akár az ugorok, akár a magyarok törökök révén váltak volna lovas néppé. Ugyanakkor ő maga is egyfajta népkeveredés révén vázolja fel azt, hogy miképpen váltak az északi ugor nyelvű csoportok lovassá. Több obi-ugorokkal közös szavunk is kaukázusi nyelvek szavaival rokonítható (mint pl maga a ló szó is), ami szerint a Káma mellékén egy délről a Volga mentén északra költöző szkíta nép(rész) szállt meg. és ez az exogámia szokása következtében idővel nyelvileg beolvadt a helyi népességbe. A magyarságnak így anyanyelve valóban az ugor (finnugor) nyelv lenne, atyai nyelvének maradványai pedig a magyar nyelv szokatlanul jelentős arányú ismeretlen eredetű szavai között keresendők, és ezek egy része kaukázusi eredetű.¹⁸⁰

Láthattuk fentebb, hogy több szerző a magyarok és onogurok között szoros kapcsolatot vagy éppen azonosságot feltételezett Nyugat-Szibériában vagy legalább az 5. századtól kezdve a Kubán vidékén, a Kaukázus előterében. E tételnek fontos pillére, hogy a magyarokra az onogurok nevét alkalmazzák idegen népek. Ám az onogur névnek nemcsak idegen alkalmazása terjedt el, a név megtalálható a középkori magyar hagyomány autentikus elemei között is. Györffy György a középkori gesta- és krónikairódművet tanulmányozva rekonstruálta a XI. századi magyar ősgeszta tartalmát, annak főbb motívumait.¹⁸¹ Ezek lennének a magyarok vándorlására vonatkozóan: 1. Menrót, mint ősapa, akinek kazár népe volt. Fiai voltak Hunor és Magor, más fiai Perzsia tartományát lakták. 2. A szarvasüldözés motívuma. 3. Nőrablás. 4. Szkítiába való kiköltözés, Szkítia leírása 5. Hét vezér választása Ungaria Maiorban és elvándorlás. Györffy a magyarok és onogurok ősi kapcsolatát a magyar hagyomány Hunor és Magor testvérpárjában is megerősítve látja, hiszen a korszak hasonló kultúrájú népei esetében a testvérpárok megnevezése mindig létező népek neveire megy vissza, és történetileg igazolhatóan ilyen esetekben valóban több nép együttes szerepléséről van szó (Uar és Chunni, Kutrigur és Utigur, Bulgarosz, Khazarig és (W/P)ugur). Ha tehát a

¹⁷⁹ Uő. 29–38.

¹⁸⁰ Uő. 67–83. Ld. még Moór 1933; Moór 1939.

¹⁸¹ Györffy 1948. 27–38.

magyar hagyományban testvérpárról van szó, akkor ténylegesen több (rokon) nép/törzs történetéről van szó. Györffy Hunor nevét az onogur névvel azonosítja, ami a nyelvfejlődés alapján is igazolhatónak tűnik. A magyar hagyomány Zuard neve a VII. Konstantinnál is szereplő savartoi (szabir) névvel lenne azonos, amely nép egy része valóban Perzsia határán, a Kaukázusban telepedett meg. Györffy a magyar hagyomány ilyen való rekonstruálása alapján felteszi, hogy e hagyomány történetileg Kovrat (Menrot) onogur-bolgár birodalma illetve annak felbomlása koráig nyúlik vissza, amit az onogur-magyarok Kazár Kaganátushoz való tartozásának időszaka követ.

Egyébként, hogy Györffy miként is gondolkozott később a magyar őstörténet és őshaza főbb kérdéseiről, arról az 1951-es évben tartott egyetemi előadásáról kiadott jegyzet tanúskodik.¹⁸² Györffy a hagyományos nyelvészeti értelmezés alapján a finnugorok őshazáját a Volga-vidékre teszi, és itt, a Volga-Káma vidékén lett volna a finnugor alapnyelvből kivált (tulajdonképpen helybenmaradt) ugor nyelvágat beszélő népek őshazája is. A terület régészeti kutatása – főleg a bronzkor (kb i. e. 1800–500) és a kora vaskor vonatkozásában – az 1950-es évekre jelentős előrehaladást ért el. A bronzkor emlékanyagát (csontos gorodiscsék) a kutatás a finnugoroknak tulajdonítja, míg a késő bronzkor és kora vaskor helyi kultúráját (ananyinói kultúra, i. e. 600–200) idegen eredetű, nem az addig domináló europid, hanem erősen mongolid embertani jellegű népesség megtelepedésével lehet magyarázni. Györffy a szovjet régészeti kutatások alapján az ananyinói kultúrában nyugat-szibériai eredetű népességet (bolgár-törökök/ogurok) lát, akik a helyi ugor népességet két részre választották, egyrészt északi (a későbbi obi-ugorok), másrészt déli (ősmagyarok) irányban. Ez azonban az ogur-törökségnek (kínai forrásokban: ting-lingek) egy nyugati irányú kirajzásának, hódításának (talán a prémkerkedelem irányítása végett) lehet csak értelmezni, a népesség zöme továbbra is Nyugat-Szibériában tartózkodott. A magyarság déli irányú (a mai Baskíria területe a Volgaig) eltolódása eredményezte a ligetes steppei állattartásra áttérő életmódváltást. Györffy ennek igazolására hozza fel azt, hogy a Volga-Káma vidéken már ősidők óta ismert állatafajok nevei a magyar nyelvben török eredetű szókkal vannak megnevezve, és hogy ilyen mennyiségű és mélységű átvétel (elvileg már jól ismert állatafajok esetében) a Fekete-tenger vidékén nem tehető fel. A török átvételek hangtani sajátosságai alapján az állattartásra vonatkozó szavak egy korábbi réteget jelentenek a földművelésre vonatkozó szavakhoz viszonyítva. A magyarság jövevényszavai alapján mindvégig (kereskedelmi vagy adófizetői) kapcsolatban állt iráni nyelvű népekkel (szkíták, szarmaták, jász-alánok), majd a hunokkal is.

¹⁸² Györffy 1951.

Az ogur-törökök állattenyésztésen nyugvó dominanciája eredményezte, hogy a magyarság török törzsszövetségek (onogur) keretében tűnt fel Kelet-Európában, törzsi nevei is uráli eredetű török törzsnevek (Kürt, Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér és Keszi). A magyarság a 460 körüli onogur, saragur és ogur vándorlás során költözik a Volga-Káma vidékéről a Fekete-tenger mellékére.

Még ha korábban Bárczi Géza igen kritikusan is viszonyult az ősi török szókölcsonzések kérdéséhez, később maga volt az, aki a kérdést újból felvetette. 1952-es akadémiai előadásában, a korai magyar-török érintkezésekkel kapcsolatban a következőket állította.¹⁸³ Török jövevényszavaink zöme legkorábban az 5. századtól, tömegesen a 7. és 9. század között került nyelvünkbe, ám kétségtelen, hogy a magyar-török nyelvi érintkezés nem az 5. században kezdődött. Munkácsi Bernát és Zsirai Miklós kutatásaira hivatkozva több olyan török eredetű szót sorol fel, amelyek már a mai magyar és obi-ugor nyelvek előzményébe (ugor alapnyelv) bekerültek, ilyen a magyar hattyú, hód és szó, illetve vitatható példák lennének a magyar nyereg és ló. A török hatás megszűntét nincs okunk feltenni azután sem, hogy a magyar nyelv kivált az ugor alapnyelvből, sőt amennyiben a magyarság az uráli átjáró környékén és attól némileg keletebbre már mint lovas nép élt, akkor Nyugat-Szibériában török nyelvű népek szomszédságában volt. Bárczi hivatkozik Györffy György egyetemi előadására is, melyben a történész főként régészeti és antropológiai érvek alapján állította azt, hogy a Nyugat-Szibéria felől a Káma vidékére benyomuló ogur törökök voltak azok, amelyek keleti irányból az ugor alapnyelvű népességet két részre választották. Az északi néprész az obi-ugorok ősei lesznek, a délibb rész pedig a magyarságé. Györffy eszerint hasonlóképpen gonolta, mint Zichy István a második tézisében, miszerint az ananyinói kultúra hordozói nem a Káma vidéke felől Nyugat-Szibériáig hatoló (finn)ugor, hanem éppen fordítva, Nyugat-Szibériából a Káma vidéke felé megtelepedő török nyelvű népek voltak, s így a magyarságot az uráli őshaza korában északról és keletről is török nyelvű népek vették volna körül. Akárhogyan is, Bárczi előadásának fő kérdése az, hogy az uráli őshazabeli korszakból tudunk-e török jövevényszavakat azonosítani a magyar nyelvben? A kérdés magyar nyelvészeti és turkológiai vizsgálatot kíván, és Bárczi természetesen a magyar nyelvészet felől közelített a kérdéshez. Eszerint uráli őshaza korabeli átvételek lennének hangtani alapon a nyak és nyár, harang és homok szavak, jelentéstani alapon pedig az ér ige.

Bárczi előadásával közel egyidőben jelent meg Sz. Kispál Magdolna tanulmánya Ugor-török érintkezés címmel.¹⁸⁴ Ebben a kutató az ugor nyelv török elemeit az ír szóval

¹⁸³ Bárczi 1952. 347–371. Továbbá Ligeti 1963. 381–393.

¹⁸⁴ Sz. Kispál 1951. 49–64.

bővítette. Mint írja: „A magyar és osztják szó egyeztetése tehát hangtanilag kifogástalan. A kérdés mostmár az, hogy vannak-e az ugor–bolgár–török érintkezésnek egyéb nyelvi bizonyítékai is, és hogy nincsenek-e az érintkezés lehetőségének tárgyi akadályai.”¹⁸⁵ A kutatás utóbbi évtizedeiben egyre inkább tágult azon időhatár, amelyben a szakemberek a magyar–török érintkezést feltételezték. Gombocz korábban viszonylag szűk időhatárokon belül helyezte el a magyar–török érintkezést, és az átvett szóalakok eltérő hangtani viselkedését nyelvjárásbeli különbségekkel magyarázta. Pusztán nyelvészeti alapon e hangtani eltérések kielégíthetőbben magyarázhatók az eltérő (egyben igen ősi) időben való átvétel felvetésével. E felvetés nem újkeletű, korábban már Munkácsi és Zsirai is feltételezett korai, Urál környéki ugor–török és magyar–török kölcsönzéseket. Magyar nyelvészeti oldalról erre, mint Sz. Kispál írja „okunk és jogunk van.” A kölcsönzések helyére vonatkozóan leginkább a régészet lehet segítségünkre. A régészeten belül az ananyinói műveltséget szokták az előmagyarokhoz kötni, amely a Káma vidékétől keleti irányban terjedt át Nyugat-Szibériába, követve a prém útjának vonalát, de ugyanúgy feltehető, hogy az ananyinói műveltség még az ugor ág hagyatéka, tehát a kultúra kialakulása és terjedése idején az ugor ág szétválása még nem történt meg. A szerző felveti, hogy az ugor egység idején a későbbi obi-ugor néprészek is Nyugat-Szibériában éltek volna, és innen húzódtak később észak felé, hiszen annak feltételezésére, hogy az obi-ugorok őshazája Európában volt, semmi kényszerítő okunk nincsen. Az ugorságnak Nyugat-Szibériába helyezése több korábbi, a kutatásban felmerült ellentmondást feloldana. Ilyen ellentmondáshoz vezet Zsirainak az ugor népnevet az onogur törzsnévből magyarázó tétele, hiszen korábban nehezen volt feltehető történeti érintkezés az (európai) ugor és (nyugat-ázsiai) ogur népek között. Úgyszintén jobban érthetővé válna, hogy miképpen magyarázható az egész ugor ág szókincsében a lótarásra vonatkozó közös terminológia, ami alapján az ugorokat lovas, lótenyésztő népnek kell tartanunk. Sz. Kispál szerint az ugor együttélés helye Délnyugat-Szibériában volt, az ugor (nyelvi)korszak vége pedig egybeesik az ananyinói (régészeti)korszak végével (i. e. 4–2. sz.). Hogy mely török nép(ek)től származhatnak az ugorság és a magyarság jövevényszavai, arra annak vizsgálata adja meg a választ, hogy milyen török népeket ismerünk Nyugat-Szibériából. Sz. Kispál Magdolna hivatkozik Németh Gyulára, aki e területen a tielők/ting-lingek népével számolt, akik már a róluk szóló kínai leírásokban is híres prémkereskedők voltak. Török népek nyugat-szibériai jelenlétével a kínai források alapján időszámításunk előtt két-három századdal már számolnunk kell. Ezt újabban Donner Kai nyelvészeti alapú megállapításai is támogatnák, aki

¹⁸⁵ Uő. 52.

a szamojéd-török érintkezést Nyugat-Szibériában az időszámításunk előtti utolsó fél évezredre tette.

Röviden reagált Hajdú Péter a fentebbi nézetre Az ugor kor helyének és idejének kérdéséhez c. dolgozatában.¹⁸⁶ Hajdú meg van ugyan győződve az ugor-török nyelvi érintkezések meglétéről, de az ugor őshazának és az ugor egységből kiváló magyarság őshazájának Nyugat-Szibériába való helyezése kérdésében eltérő nézetet vall, tudniillik azt, hogy mind az ugorok, mind a magyarok ősi területe Európában, a Káma alsó folyásának környékén volt. E területen, az ananyinói régészeti kultúra központi területén került sor az ugor kori török jövevényszavak átvételére is. Hajdú szerint Sz. Kispál Magdolna nem válaszolja meg, hogy miképpen vándoroltak és telepedtek volna meg később vogulok (obi ugorok?) Európában, hiszen ottani jelenlétük középkori források alapján igazolt. Hajdú az ananyinói régészeti kultúra kiterjedését az újabb régészeti kutatások fényében nem tartja olyan jelentősnek, mint ahogyan azt Kispál feltételezte, sőt a régészeti és antropológiai eredmények éppen egy Nyugat-Szibériából a Káma vidékére történő megtelepedéssel számolnak: „... míg az előző korokban e vidéken hosszúfejű europidok éltek, addig az ananyinói korban ázsiai eredetű mongolid elem került túlsúlyba, s ebből Zbrujevá-val együtt természetesen nem a Káma mellékéről az Urál mögé irányuló áttelepülésre következtethetünk, hanem ellenkezőleg, arra, hogy az Urál mögöttes területeiről mongoloid jellegű lakosság nyomult be a Káma-medencébe.”¹⁸⁷ Hajdú Kispállal szemben úgy gondolja, hogy az a lovas, lótaró kultúra, amely az ugor eredetű nyelvek (obi-ugorok és magyarok) közös szavaiból kitűnik, önálló, belső fejlődés eredménye volt, és nem valami török, vagy más nomád nép hatására alakult ki. Ily módon nem szükséges az sem, hogy az ugorságot olyan területre lokalizáljuk, ahol török népek szomszédságában élt volna (Nyugat-Szibéria). A nyugat-szibériai őshaza feltevése Hajdú Péter szerint tehát nem szükségszerű, sőt bizonyos megállapítások kifejezetten ellene, illetve az európai őshaza mellett szólnak. Hajdú utal a már többször említett növényföldrajzi adatokra (méz, méh, fanevek) és a Bárczi által felvetett permi-magyar érintkezések kérdésére. A lapp-szamojéd és obi-ugor feltételezett nyelvi érintkezést a szerző i. e. 6–5. századra datálja, és ez alapján határozza meg az ugor egység felbomlásának korát is (i. e. 6–5. század), valamint a permi és ugor érintkezések korát (i. e. 10–5. sz.), amelyet a magyar-permi érintkezések követtek. Mindeme nyelvi érintkezések Hajdú Péter szerint csak Európa területén mehettek végbe. Szintén e területen (a Káma alsó

¹⁸⁶ Hajdú 1953a. 264–270.

¹⁸⁷ Uő. 269.

folyása vidékén) került sor a magyar-török érintkezésekre, amikor az i. e. első évezred közepe táján török nyelvű népesség érkezhetett ide Nyugat-Szibéria irányából.

Hajdú Péter A magyarság kialakulásának előzményei című 1953-as értekezésében fejtette ki bővebben véleményét e kérdésekben.¹⁸⁸ E szövegében az ananyinói kultúra maradványainak antropológiai jellegzetességeit már nem feltétlenül török nyelvű népesség beáramlásával magyarázza. A magyarság körülbelül az i. e. első évezred második felében, a későbbi obi-ugoroktól már elkülönülve, Baskíria területére vonul, ahol török népek szomszédságába kerülhetett. Hajdú ezen értekezésében ismerteti és cáfolni igyekszik Molnár Erik korabeli őstörténeti tézisé, miszerint a finnugorok és szamojédok őshazája a Szaján és Altaj hegységek körül helyezkedett volna el. Korábban ezt a felvetést Castrén képviselte. Molnár ezt a lokalizációt a finnugor-szamojéd nyelvi rokonság tényére és a szamojéd nyelvű népek feltételezett szajáni őshazájára, valamint a szamojéd nyelv ősi török és mongol jövevényszavaira hivatkozva tette meg.¹⁸⁹

Bárczi Géza A magyar szókincs eredete 1958-as kiadásában A magyar-török nyelvi érintkezések történeti háttere c. fejezetben a magyarság őshazájáról eképpen nyilatkozik. „A magyarság még külön életének megkezdése előtt érintkezésbe került török népekkel, amint ezt olyan török jövevényszavak tanúsítják melyek közösek a magyarban és az obi-ugor nyelvekben (pl. hód, hattyú, szó s talán ló stb.). Ugor rokonaitól elszakadva a magyarság az uráli átjáró táján alakult át nagyrészt önerejéből lovasnomád néppé. E korban a török hatás nem szünetelt, bár ennek egyelőre csak gyér nyelvi eredményei mutathatók ki. ... Nyugat-Szibériában, az uráli átjárótól semmiesetre sem nagy távolságban szintén nyilván laktak ebben az időben is török népek. ... 463 táján azonban a magyarság az uráli őshazából, alkalmasint politikai események nyomása alatt, kiindult. ... A magyarság az onogurokkal együtt indul vándorlásra, amely meg nem határozható útvonalon a Fekete-tenger és a Kaukázus közelébe vezeti őket.”¹⁹⁰ Bárczi a török jövevényszavakat négy kronológiai rétegbe sorolja. 1. az Urál vidéki őshaza korszakabeliekre, 2. a vándorlások korszakabeliekre, és a honfoglalás után, 3. a kun-besenyő (XI–XIV. század), 4. oszmán-török szavak. A magyarságra gyakorolt török hatást pedig eképpen jellemzi. „Tudjuk, hogy a honfoglaló magyarság külsejében, harcmódorában, életmódjában, törzsi és társadalmi szervezetében, tehát a nyelvén kívül szinte minden megnyilvánulásában török [nomád...] nép benyomását keltette. A szókincs ezt természetesen híven tükrözi vissza, bár pl. a társadalmi életre, vallásra vonatkozó szavaink

¹⁸⁸ Hajdú 1953b. 16–23.

¹⁸⁹ Molnár 1954. 20–63.

¹⁹⁰ Bárczi 1958. 64–65.

zöme éppen a honfoglalást hamarosan követő nagy átalakulás során eltűnt nyelvünkéből. Hogy a török hatás milyen mély volt, azt mutatja az a tény, hogy török szavaink között még elég kezdetleges fogalmakra, így testrészekre vonatkozó szavak is vannak, a nagyon régi nyakon kívül ilyenek kar, gyomor, szakáll, szirt, boka, térd, köldök. A szavak zöme azonban határozottan a műveltségi szavak körébe tartozik, s így világosan mutatja azt a gazdasági és kulturális hatást, melyet a törökség a magyarságra gyakorolt.”¹⁹¹ Bárczi 1963-as művében a korai ugor-török és magyar-török nyelvi érintkezésről, valamint a magyarság ősi területeiről így ír: „E jövevényszavak világos bizonyítékai annak, hogy török (előtörök?) nyelvet beszélő csoportok már a magyarság kiválása előtt érintkeztek az ugorokkal, tehát valószínű, hogy e törökök lakóterülete nem lehetett nagyon távol az ugorokétól, akik ekkor az Uráltól nyugatra éltek. Hozzájárul még ehhez az a tény is, hogy mind az obi-ugor nyelvekben, mind a magyarban vannak olyan igen régi (a magyarság elválását követő első századokban átvett) török jövevényszavak, melyek már nem közösek, hanem külön átvételek egyrészt az obi-ugorban, másrészt a magyarban, egyes hangtani vonásaik azonban arra mutatnak, hogy ugyanazon török nyelvváltozathoz valók. Ezt a tényt a legtermészetesebben úgy magyarázhatjuk, ha fölteszük, hogy az átadó nyelvet beszélő török népcsoportok ekkor az obi-ugorok és a magyarág között helyezkedtek el, észak felé az obi-ugorsággal, dél felé pedig a magyarsággal érintkezve. A törökök korai jelenlétét e tájon bizonyítja az a tény is, hogy a szamojéd nyelvek is tartalmazzak i. e. 500 tájékán átvett török jövevényszavakat, s a szamojédok ekkor nyugati Szibériában, az Irtis vidékén éltek.”¹⁹² E török nép hagyatéka lehet az ananyinói kultúra. A magyarság ezután dél-délkeleti irányba (az erdőrégióból a ligetes steppe vidékére) tolodott el és az uráli átjáró környékén telepedett meg. „Semmiképpen sem valószínű, hogy a magyarok a nomadizálás közben mélyebben nyugati Szibériába kerülve ott hosszabb időre megültek volna, ez esetben ugyanis olyan szavak, mint a fentebb említett méh meg a méz eltűntek volna a nyelvből...”¹⁹³

Hajdú Péter 1964. évi tanulmányaiban,¹⁹⁴ jelentősen módosította a finnugor és ugor őshazára vonatkozó korábbi nézeteit. Fodor István a későbbiekben Hajdú ezen nyelvészeti megállapításait egészítette ki régészeti érvekkel. Hajdú érvelésének lényege röviden a következő. Az életföldrajzi szavak közül legmegbízhatóbbak a fanevek, hiszen az állatnevek gyakran csak fajra, vagy családra vonatkoznak és könnyen változhatnak. A korszakban közzétett pollenvizsgálatok alapján megbízható képet kaphatunk arra vonatkozóan, hogy több

¹⁹¹ Uő. 76–77.

¹⁹² Bárczi 1963. 34.

¹⁹³ Uő. 35.

¹⁹⁴ Hajdú 1964. 128–132.; Hajdú, 1964b. 47–83.

ezer évvel ezelőtt hol húzódtak egyes fafajták határai. A pollenanalízis/paleobotanika alapján megrajzolt térképeket össze kell vetni azon fanevekkel, melyek a finnugor nyelvekben közősek, tehát visszavezethetők a finnugor nyelvegység korába. Így meghatározható az a terület, ahol a finnugor őshaza volt. Uráli korszakból származtatható fanevek a lucfenyő, cirbolyfenyő, jegenyefenyő, nyírfa, nyárfa, fűzfá. Finnugor korszakra megy vissza a vörösfenyő és a szilfa elnevezése. Az uráli és finnugor korra visszavezethető fanevek jellegzetessége, hogy a tajga fái mind megtalálhatók köztük, míg a vegyes lomboserdő fái közül egyedül a szilfáé. Hajdú külön hangsúlyozza, hogy az Európában jellemző vegyes lomboserdő fái közül sem a tölgynek, sem a hársnak, sem a mogyorónak nincs közös finnugor neve, hanem e nevek már az egyes nyelvcsoporthok (finn-permi, finn-volgai, magyar) szétválása után jelentkeznek. Hajdú megjegyzi még, hogy se a nyír és nyárfának, se a fűzfának nincs helymeghatározó értéke. A fentebb kifejtett módszertani alapon a finnugor őshaza az Ob alsó folyása és a Pecsora forrásvidéke között terült el, de nagyjából Nyugat-Szibériában. Hajdú a későbbiekben is több műben finomította, pontosította elképzelését, ami máig meghatározza a finnugor nyelvészeti kutatásokat. Az 1978-ban megjelent Domokos Péterrel közösen szerkesztett tankönyvben az ugor korra vonatkozóan a következőket írta.¹⁹⁵ A finnugor nyelvi egység felbomlása minden bizonnyal földrajzi helyváltoztatásból fakadt, vagyis a finn-permi ág nyugati irányban terjeszkedett, míg az ugor ág megmaradt nyugat-szibériai szállásain. E területen belül az ugarság délibb irányba húzódott és eleven kapcsolatba került déli szomszédaival, aminek hatása a termelő gazdálkodásra (földművelés, állattenyésztés) való áttérésben jelentkezett. Ennek egy feltétele volt az is, hogy i. e. II. évezred elején a terület klímája jelentősen megváltozott, az éghajlat szárazabbá, melegebbé vált, ami a tajgaövezet északra húzódásával járt. A délibb területek ligetes steppei területekké váltak. Hajdú részletesen bemutatja az ugor kori lótarast bizonyító érveket (közös lótarastra vonatkozó szókincs, az obi-ugorok néphagyományában jelen levő lókultusz, az obi-ugorok tegezviselési szokásai stb.) Az ugorok itteni (az Urál keleti oldalának, illetve Nyugat-Szibériának a steppével határos) területe régészeti leletek alapján vadlovakban gazdag volt, a ló és szarvasmarha háziasításának központja, megjelennek itt az első lovastemetkezések is. Az ugorok déli szomszédai, amelyek a termelőgazdálkodásra való áttérésben az ugorokra hatást gyakoroltak, iráni nyelvű törzsek voltak. Korai ugor-török nyelvi érintkezéssel kapcsolatban Hajdú csak annyit ír, hogy „a polémia e problémával kapcsolatban még nem dőlt el”. Nyugat felől az ugorok a permi ág képviselőivel voltak kapcsolatban, amit az ugor-permi nyelvi

¹⁹⁵ Hajdú–Domokos, 1978. 45–60; 82–87.

kapcsolatok bizonyítanak. Az ugor nyelvi ág szétválását, mint írja, régebben idegen népek megjelenésével hozták kapcsolatba.¹⁹⁶ Hajdú szerint ugyanakkor ennek oka újabb éghajlati változás volt. Az i. e. II–I. ezredév fordulóján további felmelegedés állt be. Ennek hatására az ugorok egyes csoportjai északabbra húzódtak, más csoportjai, a későbbi magyarok pedig alkalmazkodtak a steppei élethez és lovasnomád állattenyésztőkké váltak. I. e. VII. századtól a felmelegedés visszájára fordul, az éghajlat egyre hidegebbé, csapadékosabbá válik. A tajga visszahúzódik északi irányból. Az ősmagyarság mind délebbre vonul, majd Európába, a mai Baskír területekre húzódik. Az időszámításunk szerinti első fél évezredben számolhatunk először jelentős török-magyar nyelvi kapcsolatokkal. Az időszámításunk szerinti V. században meginduló nyugati irányú (török) népvándorlások sodorják aztán a magyarságot a dél-orosz steppékre.

II./2. A kutatás 1966-tól az 1990-es évekig

1966-ban jelent meg Németh Gyula Magyar törzsnevek a baskíroknál című tanulmánya.¹⁹⁷ Dolgozatom elején említettem már e munkát, mint amiben Németh korábbi tételét visszavonta. Németh ugyanis a baskíroknál, a baskír sezerékben megtalálható és magyar törzsnevekkel azonosítható klánnevek megléte alapján bizonyítottan látta azt, hogy a Káma vidék (Magna Hungaria) területe a magyarságnak ősi hazája volt, s ide egyes magyar törzsek nem délről, a steppe vidékéről vonultak volna fel későbbi időben bolgár törzsekkel egyesülve, ahogyan azt korábban Munkácsi, Gombocz és maga Németh is gondolta. Németh ez alapján új narratívát vázol fel. A magyarok az ugor őshazából délre vonultak a nem is túlságosan messze fekvő (későbbi) Magna Hungariába. E terület szomszédságában volt a volgai bolgárok birodalma. Itt kezdődött a magyarságra gyakorolt bolgár-török hatás az 5. század körül, ami később a Fekete-tenger és Kaukázus vidékén folytatódott. A magyarok Magna Hungariát a 9. század első harmadában hagyták el, írja Ligetire hivatkozva.¹⁹⁸ „Magna Hungariából a magyarok Dentü-Mogyerbe, a Don mellé vonultak. Körülbelül biztosítva van a Dentü-Mogyer név értelme, ugyanígy az oszét és perzsa jövevényszavak kérdése, a kazárokkal való szoros kapcsolat; biztosítottan látszanak a déli bolgár-török jövevényszavak, az onogur név és az onogurok nyugat-kaukázusi őshazája, a magyar nándor 'bolgár' népnévnek az onogundur névből való eredete; valószínű a Kubán-vidéki Mouagerisz fejedelem nevének a

¹⁹⁶ Lásd fentebb Györffy György és Bárczi Géza véleményét.

¹⁹⁷ Németh 1966. 35–50.

¹⁹⁸ Ligeti 1963. 230–239.

mogyeri névvel való összefüggése. A baskíriai magyar őshaza ilyen módon szilárd pontnak látszik őstörténeti kutatásunkban, és félre kell tennünk több régi gondolatot és elméletet, melyeket én is képviseltem a HMKial című munkámban. Félreteendő a magyarok nyugat-szibériai őshazájáról szóló elmélet is, melyet tudományosan Wiklund alapozott meg. A magyarok az első évezred második felében nem jártak Ázsiában. ... Felvetődik az a kérdés, vajon az a körülmény, hogy a baskíroknál a Hét Magyar kilenc törzsneve közül hat megvan, s ezekhez hetediknek hozzávehetjük a Gyula törzs nevét, feljogosít-e bennünket arra, hogy ilyen messzemenő következtetéseket vonjunk le, mint én tettem. Azt hiszem, igen. Itt van valamivel északabbra (csak valamivel északabbra) a finnugor, illetőleg az ugor őshaza. És közvetlen szomszédságában laknak a volgai bolgárok. Itt tehát egészen pozitív lehetősége van a bolgárok nyelvi és műveltségi befolyásának, egy bolgár-török jellegű törzsszövetség kialakulásának, - idehelyezi a magyar hagyomány a magyarság őshazáját és itt találja Julián a 13. században a még magyarul beszélő magyar néptörödéket, itt van számos történeti forrás szerint egy másik Magyarország – és itt van meg a – bolgár bélyegeket viselő – magyar törzsnevek többsége.”¹⁹⁹

Láthatólag Németh maga is gondolkodott azon, hogy vajon pusztán a baskír és magyar törzsnévanyag egyezéseinek bővülése szükségszerűleg magával vonja-e a magyar őshaza helyének és időbeli kiterjedésének ilyen szintű módosítását, hiszen a magyarok (egyes csoportjainak) baskíriai megtelepedése korábban is ismert tény volt, ráadásul Németh, ellentmondásos módon, továbbra is fenntartotta azon elképzelését, miszerint a fekete-tengeri hunok egy vezérének Muageris neve közvetlen nyelvi és történeti kapcsolatban áll a magyar népnévvel. Mindenesetre tény, hogy a korszak legnagyobb hatású kutatója igen tömören visszavonta elmúlt negyven év kutatásának eredményét. Ez természetesen közvetlenül kihatott a nyugat-szibériai őshaza tézisének megítélésére is, de Németh nem csak ezt vonta vissza, hanem a magyaroknak a kelet-európai steppére való megérkezését is jóval későbbi időre datálta. Hasonlóan járt el a korszakban Czeglédy Károly is, aki 1969-es nagy összefoglalójában nem írt külön a magyarokról,²⁰⁰ jóllehet a korábbi elméletek szerint a magyarság kialakulásában is döntő szerepet játszó népek történetét írta meg. Czeglédy két későbbi tanulmányában bővebben is kifejtette, hogy milyen szempontok szerint módosította korábbi nézeteit. Ezek közül most az inkább nyelvészeti szempontokat mérlegelő második tanulmányát mutatom be röviden.

¹⁹⁹ Németh 1966. 35–50.

²⁰⁰ Czeglédy 1969. 11. Csak annyit, hogy őshazájuk a Volga vidéken volt.

Az Etimológia és filológia (Bolgár-török jövevényszavaink átvételének történeti háttéréről) című tanulmányában²⁰¹ Czeglédy ismerteti azokat az érveket, melyek alapján Gombocz Zoltán a török-magyar érintkezések helyét a Kubán vidékére lokalizálta, időben pedig az 5. és 6. századra datálta.²⁰² Czeglédy kitér arra is, hogy a magyar nyelv egyes török jövevényszavai alapján feltehető ugyan egy korai, Urálon túli nyelvi érintkezés is, ám véleménye szerint a magyarok nem lehettek részei annak a szavír, ogur és onogur népvándorlásnak, amely 463 előtt zajlott le és aminek révén ogur csoportok Európában megtelepedtek. Nem lehettek, hiszen, mint írja, a hunok 370-es évekbeli európai megtelepedésével a Kazah-steppe déli része is a tinglingek (ogurok) birtokába került, márpedig e terület jóval délebbre van a nyugat-szibériai ligetes steppe vidékétől, ahol eredetileg ezen nép élt, és ahol magyarokkal kapcsolatba kerülhetett volna.²⁰³ Czeglédy újabb véleménye szerint a magyarok Tobol és Isim vidéki őshazájukból az időszámításunk szerinti első évezred közepe táján vonultak át az Urál hegység nyugati oldalára, a Káma vidékére.²⁰⁴ Czeglédy hangsúlyozza, hogy korábban Marquart al-Bakri magyarázata volt a történeti alapja annak a feltevésnek, hogy a magyarok a Kubán folyó vidékén éltek volna, ám véleménye szerint al-Bakri ezen interpretációja elhibázott. Moór Elemérre és Ligeti Lajosra is hivatkozva állítja, hogy Magna Hungaria, vagyis a Káma-vidék magyar lakói nem délről vándoroltak ide a 7–8. században a Kaukázus vidékéről, ahogyan azt szerzők sora korábban feltette, hanem e terület (legalább) évszázados hazája volt a magyarságnak, ahonnan a főbb magyar néprész csak a 9. század elején vonult el délnyugati irányba. Czeglédy hivatkozik Németh Gyula 1966-os tanulmányára is, felhívja ugyanakkor a figyelmet Németh újabb rekonstrukciójának nehézségeire is, ti. a volgai bolgárok csupán a 8. század végén, 9. században telepedtek meg a Volga-Káma vidéken, így itteni török-magyar nyelvi érintkezésre fél évszázadnál több idő, ami igen rövidnek tekinthető, nem jut. Összegzésként Czeglédy a következőket írja. A magyar törzsek i. sz. 500 körül költöztek az Urálon túli, nyugat-szibériai ősi területeikről az Urál európai oldalára a Káma folyó vidékére. Az első jelentős török hatás itt érte őket 750 és 800 között, ami után a Don és Al-Duna közti vidékre költöztek. A második jelentős török hatás e területen érte a magyarságot a 9. században.

²⁰¹ Czeglédy 1976. 82–89.

²⁰² Gombocz 1920. 176–183; Gombocz 1921. 15–21.

²⁰³ Czeglédy 1969-es munkájában már azt képviseli, amit Németh is, hogy a magyarság őshazája nem lehetett Nyugat-Szibériában, hanem az Uráltól nyugatra volt.

²⁰⁴ Ez Fodor István 1975-ös monográfiájában szerepel. Alább következik a leírása.

Fodor István alapvető művében²⁰⁵ Hajdú Péter 1964. évi nyelvészeti eredményeit és az oroszországi régészet eredményeit felhasználva jutott arra a megállapításra, hogy „A bronzkorban azonban – az i. e. 2. évezred második felében – az ugorság zöme az Irtis, Tobol és az Ob középső folyásának steppei és ligetes steppei vidékeit lakta, beleértve a barabai pusztaságot is. Ezeket a területeket igen hosszú ideig megtartották ... Aligha tévedük azonban, ha az eddig felszínre került régészeti leletek alapján úgy véljük, hogy az ugorság Nyugat-Szibéria óriási területeit tartotta megszállva, nagyjából a barabai síkságtól az Urálig. Természetes, hogy az egyes ugor csoportok egymástól igen nagy távolságra éltek, ezért kapcsolatuk nem lehetett állandó és szoros. A nyelvi adatok is emellett szólnak, hiszen az ugor korból eredeztethető alapnyelvi változások, az ekkor kialakult nyelvtani jelenségek száma meglepően kevés, a szókészletben is igen nagy az úgynevezett kultúrszavak aránya ... A dél felé való elmozdulás következtében az ugor népcsoportok a közép-ázsiai és kazahsztáni állattartó és földművelő népek szomszédságába kerültek.”²⁰⁶ E terület az időszámításunk előtti második évezredbeli andronóvi régészeti kultúra területén belül feküdt, amelynek létrehozói Fodor szerint iráni nyelvű állattartó és földművelő népek voltak. Fodor az andronóvi kultúrából származtatja az obi-ugor népművészet egyes elemeit, de a honfoglaló magyarság embertani alkata is az andronóvi népességgel mutat rokonságot, amiből következik szerinte, hogy az ősmagyarság (etnikai) kialakulása is az andronóvi területen ment végbe, amely terület középső és déli részét a fejlettebb és tulajdonképpen magát a kultúrát létrehozó iráni nyelvű népesség (pre-szkíta) lakta, nyugati területeit az ugorság, keleti területeit pedig a szamojédok. I. e. 1300–1000 között jelentős felmelegedés zajlott a területen, aminek következtében a steppeövezet határa 200-300 km-rel északra tolódott. Ez volt az oka annak a társadalmi és gazdasági fejlődésnek, ami a steppei lovasnomád kultúra kialakulását eredményezte. „A délebbre lakó ugor népcsoportok számára a nomád állattartásra való áttérés kínálkozott. Az ugorok jelentős része lépett az új gazdálkodás útjára, s az általuk lakott területek – a Dél-Urál körzete és Kazahsztán – a nomadizmus kialakulásának egyik központja volt. Az i. e. 1200–800 körüli években tehát a nyugat-szibériai ugorság gazdasági fejlődése kétfelé ágazott. ... E szétválást döntő módon elősegítette az a körülmény, hogy a vaskor kezdetén – tehát kb az i. e. 800–700 táján – az időjárás változása újból éles fordulatot vett, csakhogy most ellentétes irányú folyamat kezdődött: az éghajlat fokozatosan hűvösebb és esősebb lett. Az északi csoportok a tajgai élethez kellett, hogy alkalmazkodjanak, a déli

²⁰⁵ Fodor 1975.

²⁰⁶ Fodor 1975. 87–165. (91–92.)

csoportok számára pedig több legelő állt immár rendelkezésre.”²⁰⁷ A Dél-Urál vidékén az i. e. 6. századra alakult ki a kora vaskori szauromata kultúra, melynek határain belül éltek a Dél-Uráltól keletre az ősmagyarok is. E terület tekinthető tehát a magyarság őshazájának, ahonnan a következő évezred valamely szakaszában átköltöztek a később Baskíriának vagy Magna Hungariának nevezett területre, az Uráltól nyugatra. Fodor István a i. sz. 6. század népmozgalmi közepette lezajló magyar vándorlást feltételez. „A harmadik számba jöhető időpont az 550-es évek. Ekkor is a hun korhoz hasonló népvándorlás zajlott le, amelynek elindítói a belső-ázsiai törökök voltak, akik 552-ben alapították birodalmukat. A Dél-Urál előterébe ismét számos népcsoport került, akik közt szép számmal lehettek török nyelvűek is. Rajtuk kívül ezúttal is főként a nyugat-szibériai steppe lakóit találjuk a jövevények között. Feltehető, hogy a magyar törzsek is ekkor kerültek át Baskíriába, s ugyanekkorra tehetjük a török népekkel való kapcsolataink kezdetét is.”²⁰⁸ Hogy a magyarság ez idő tájt jelent meg a Káma mellékén, azt igazolná a szorosan a honfoglalás előtti magyarokhoz köthető halotti szokás is, a halotti szemfedők és maszkok használatának itteni elterjedése is, amely a 7–8. század során terjedt el a terület szomszédságában élő permi és obi-ugor népek között. A magyarság a 8. század közepe táján vonulhatott el innen délnyugati irányban. A Don folyón átkelve a kazárok szomszédságába és fennhatósága alá került.²⁰⁹

Veres Péter az 1970-es évek elején jelentkezett első publikációival. A néprajz területéről érkezve hangsúlyozta a kérdéskör interdiszciplináris kutatásának fontosságát (például a nomadizmus, mint társadalmi-gazdasági rendszer és életmód kialakulása és fejlődése esetében), másrészt a korabeli oroszországi kutatás jelentőségét, hiszen már csak földrajzi okokból kifolyólag is a finnugor, ugor és magyar őstörténet régészeti és antropológiai kutatását részben helyi orosz (szovjetunóibeli) régészek végezték. 1971-ben megjelent Újabb adatok a finnugor és magyar őstörténethez című tanulmányában²¹⁰ a nomadizmus kialakulásának tükrében igyekszik vizsgálni a magyar őstörténet egyes kérdéseit. Mint írja, a nomadizmus előtörténete az eurázsiai steppe két nagy bronzkori kultúrájából vezethető le. Egyik az Urál hegységtől délkeletre, a Nyugat-Szibéria déli részével szomszédos kazah és közép-ázsiai területeket lefedő andronovói, másik a Volga alsó folyásától a Donig húzódó szrubi (gerendasíros) régészeti kultúra. A két szomszédos kultúra i. e. 18. századtól az i. e. 8. század elejéig állott fenn és több közös vonással rendelkezett. A ló tömeges elterjedése a 15. századtól veszi kezdetét. Szintén az i. e. második évezredben helyeződik át a

²⁰⁷ Fodor 1975. 121.

²⁰⁸ Uő. 165.

²⁰⁹ Uő. 171–186. A szaltovó-majaki kultúra területén.

²¹⁰ Veres 1971. 33–55.

fémfeldolgozás centruma a Kaukázus vidékéről az Urál-Altaj-i régióba. A két kultúra a központi területeken, a Dél-Urál vidékén erősen keveredett egymással. A 12. századtól mind a gerendasíros, mind az andronovói illetve ezek köztes kultúrájában is jelentős változások állnak be. Háttérbe szorulva a komplex gazdálkodás, megnő az állattartás szerepe. A korszak (i. e. 10–7. század) éghajlati változásainak is betudható, hogy az eurázsiai steppevidék népeinek túlnyomó többsége áttér a nomád életformára. Az első jól ismert nomád népek is, mint a kimmerek és szkíták, ez idő tájt tűnnek fel a letelepült kultúrák szomszédságában. A kutatás a gerendasíros és a nyugati-andronovói kultúrák létrehozóit, valamint az e kultúrákból származtatható első nomád csoportokat (ös)iráni nyelvű népességeknek tartja. Az andronovói kultúra keletibb részét a nyugat-szibériai szarmatoid kultúrákkal együtt a kutatás entikailag az ugorsághoz kapcsolja. „Amennyiben az ugorságot a bronzkorban a sztyeppére, illetve a minden tekintetben hozzá tartozó ligetes sztyeppére is helyezzük, feltehetően a finnugor őstörténet i. e. IV–III. évezred színhelyéül a sztyeppéi északról szomszédos, szélesen elnyúló erdős övezetet kell tekinteni.”²¹¹ Veres a korabeli szovjet kutatást figyelembe véve érvel amellett, hogy Nyugat-Szibéria és az Urál két oldala az uráli és finnugor népek őshazája volt, és hogy e hatalmas tajgai övezettől nyugati irányba vándorolva telepedtek meg a mai európai finnugor nyelvű népek. Az ugor népeknek (obi-ugorok és magyarok) közös lótarásra vonatkozó szóképletük van, valamint közös szavuk van az ónra és ólomra. A Dél-Urál vidéke az i. e. 2. évezredtől a fémfeldolgozás egyik központja lesz, ugyanis az addig vezető szerepet betöltő kaukázusi fémfeldolgozó központok területén a bronzöntéshez nélkülözhetetlen ón hiányzik. Ugyanakkor a gerendasíros és andronovói kultúrák találkozási területe, a dél-uráli terület egyben a lovasnomadizmus kialakulásának is központja. A közös szóanyag alapján a bronzkorban még együttélő ugorsággal számolhatunk, amelynek szállásterülete Nyugat-Szibéria déli ligetes, steppei területe lehetett. Nem zárható ki, hogy az andronovói, majd szarmata jellegű kultúrák etnikailag részben ugorok voltak. Efelé mutatna a honfoglaló magyarság andronovói eredetű embertani képe. Az ugor közösség az i. e. első évezred elején bomlott fel, amely folyamatot előidézhette a lovasnomadizmus helyi kialakulása és a korszak éghajlati változásai is. „A legújabb embertani kutatások alapján tudjuk, hogy az ősmagyarok antropológiai arculatának kialakulási folyamata az i. e. I. évezredben elkezdődött, és pedig a Káspitenger északi térségében, az Alsó-Volga és Mugodzsár-hegység közötti területen, indo-iráni etnikai jellegű szrubno-andronovói morfológiai szubsztrátumon. (Mugodzsár-hegy Nyugat-Szibéria, Kazahsztán találkozási

²¹¹ Veres 1971. 33–55. (37.)

pontja. Tulajdonképpen az Urál elszigetelt déli nyúlványa.) Tóth Tibor szerint a rendelkezésünkre álló antropológiai leletek időrendi szempontból bronzkori, korai és fejlettvasikori sztyeppéi analógiákra utalnak. Megállapítása szerint „a honfoglaló magyarság osteológiai anyaga a közép- és kelet-kazahsztáni területről származó andronovói, valamint a Közép-Volga menti leletekkel tükröz közelséget”.²¹² Ugyanakkor hasonlóságot mutat a kora vaskori alsó-volgai száuromaták és Orenburg környéki szarmaták paleoantropológiai adataival. Végül a szarmata-kusán korban, amely az i. e. I. évezred második felét és időszámításunk kezdetét foglalja magába — a nyugat-kazahsztáni szarmata, továbbá Alsó-Volga környéki közép-szarmata és a dél-arali mizdakhámi szériákhoz áll közel”, illetve „A „félnomád” jellegű szrub és andronovói kultúra megszűnésén, a nomád szkita-szarmata kultúrák kialakulásán, továbbá a klímaváltozásokon, a nomadizmusra való tömeges áttérésen, valamint az ugorság felbomlásán kívül az ősmagyarság antropológiai típusa, és önálló nyelve kialakulásának kezdete egyaránt az i. e. I. évezredre rögzíthető.”.²¹³ A magyarság legősibb (szkita-szarmata kori) jövevényszórétege iráni lenne, iráni kapcsolatra mutatna a honfoglalók antropológiai jellege és bizonyos temetkezési szokásuk. Mégis, a magyarság éppen eltérő nyelvéből fakadó elkülönülésének védelme alatt került el az e (kezdetben iráni, majd török nyelvű) népekbe való beolvadást. Veres nem határozza meg egyértelműen, hogy mikor vonulhattak a magyarok a Fekete-tenger vidékére, a „Kazár Kaganátus szomszédságába”, maga a hatodik rész a hunok népvándorlásának megindulásával kezdődik (i. sz. 4. század).

Kristó Gyula 1980-as alapvető műve²¹⁴ máig meghatározza a magyar őstörténetről való gondolkodásunkat. Kristó módszertana elvileg elég egyértelműnek tűnik, ahogy írja „Már csak az írott kútfőkben leírt események lehető pontos datálása és a különböző korokra vonatkoztatható elbeszélések szétválasztása érdekében is – ha erre egyáltalán szükség lesz – vissza kell lépniünk időben 830 elé, egyéb vonatkozásokban azonban e könyvnek nem lehet feladata, hogy akár csak érintőlegesen is áttekintést adjon a magyarság eleinek az i. e. V. századtól az i. sz. 830-as évek elejéig terjedő történetéről.”²¹⁵ A könyv tehát azt az időszakot vizsgálja a forráskritika módszertana szerint, amely időszakra vonatkozóan a forrásokban már szerepel a magyar népnév, vagy ha a népnév nem is, de biztosan (?) a magyarokról van szó. Hiszen olyan forrásunk valójában nincs, ami a 830-as évekre vonatkozóan a magyar népvét említene. Ez esetben Sarkel várának 837-es építéséről van szó, amit Kristó szerint a kazárok a magyarok ellen építtettek. Ha valóban csak azon forrásokat vennénk tekintetbe, amelyekben a

²¹² Veres 1971. 33–55. (46.)

²¹³ Uo.

²¹⁴ Kristó 1980.

²¹⁵ Kristó 1980. 19.

magyar népnév (vagy törzsnév) szerepel, vagy biztosan a magyarokról van szó, akkor mást a a 870-es évekre vonatkozó Dzsajháni-hagyományon és VII. Konstantinosnak „feltételezhetően” a honfoglalást megelőző egy-két évtizedre vonatkozó leírásán kívül nem idézhetnénk.²¹⁶ Persze úgy magyar őstörténetet írni, hogy az a 870-es évektől tartson a honfoglalásig, nem lehet. Kristónak véleményét a magyarság őshazájáról a könyv egyes részeiben meg is találjuk. A könyv 44. oldalán kezdi elemezni a DAI azon szöveghelyét (38. fejezet), amelyben a magyarok régi neveként a sabartoi asphaloi név van megadva. Kristó a magyarokra vonatkozó különböző népnevek (türk, hun, szabir, onogur) mindegyikével kapcsolatban megállapítja, hogy azok a steppe déli területei felé mutatnak, de van egy, a baskír, ami viszont az Urál vidéke felé vezet. Tudván azt, hogy a volgai bolgárok az egykori onogur-bolgár birodalom területe felől vonultak a Volga és Káma folyók vidékére, Kristó szerint feltehető, hogy a magyarok onogur neve is e területről származzon a bolgárok révén. „A századforduló zseniális magyar történésze, Pauler Gyula lényegében már arra a megoldásra mutatott rá, amely ma egyre inkább elfogadottá válik szakkörökben.” Pauler szerint a baskír magyarság talán „830-ban vagy kevéssel utóbb az Urál vidékéről leereszkedett” a Don és Dnyeper vidékére.”²¹⁷ Valóban meglepő a Pauler és Kristó rekonstrukciója közötti azonosság. Azonosság, hiszen Kristó minden lényeges mozzanatában, már ami a kronológiát és a földrajzi területet illeti, visszatért Pauler 1900-as narratívájához. Kristó szerint a magyar kutatás azért nem a Pauler kijelölte úton haladt tovább a század első felében, mert Marquart alapvetése szerint a magyarok a Don és Kubán folyók között szálltak meg. Ez lenne az oka Kristó szerint, hogy Gombocz Zoltán úgy módosította az elképzelését, hogy a magyarok a Kaukázus vidékén szálltak meg, amit azután Németh Gyula dolgozott ki bővebben. De minthogy Czeglédy Károly több tanulmányban rámutatott arra, hogy a Marquart által idézett perzsa forrásban nem a Kubánról van szó, „ez megingatta a kaukázusi őshazába vetett hitet, s megkezdődött a kaukázusi őshaza-elmélet pozícióinak lassú feladása, amely napjainkra lényegében befejeződött.” Kristó véleménye szerint a magyarság hosszú ideje élt már Baskíriában (Magna Hungariában), midőn közvetlenül a 830-as évek előtt elvándorolt onnan a Don vidékére, sőt Kristó azzal számol, hogy a magyar nyelven beszélő tömegek mindekoron a finnugor és ugor őshaza körzetében éltek. Mi végül is akkor a magyarázata annak, hogy a magyarokat régebben a szabiok névvel jelölték, hiszen ez volt e szöveghely kérdésfelvetése. Kristó ezt azzal magyarázza, hogy a Baskíria felől érkező magyarok a Don vidékén 830 után török eredetű törzstörődékekkel egyesültek.

²¹⁶ Vö. Kerényi 2019. 48–59.; Ld. fentebb Szűcs Jenő levezetését.

²¹⁷ Kristó 1980. 50.

Szükséges volt, hogy hosszabban kitérjünk e szövegrészlet bemutatására, holott Kristó nem foglalt állást ama kérdésben, hogy a magyarok az ugor egység felbomlása után is mindvégig a Káma vidékén éltek volna, vagy ahogy Fodor István gondolta, Nyugat-Szibériából vonultak volna át erre a területre a 6. század környékén.²¹⁸ Az általa az 50-55. oldalakon megadott szakirodalom lényege értelmezése szerint az, hogy a kutatásban ettől az időtől fogva már nem lehet szó ősi török-magyar kapcsolatokról se az Urál, se a Kubán vidékén, hanem a török nyelvi hatás a Volga-Káma vidékén kezdődhetett a 8. század végén a volgai bolgárok megtelepedésével, majd folytatódott a 9. században kisebb-nagyobb török eredetű néprészek csatlakozásával. Arról természetesen nincs szó, hogy a korai déli megtelepedés tézise azonnal, ahogy Kristó Gyula cáfolni vélte, eltűnt volna a kutatásból, hiszen nyelvészeti oldalról továbbra is érvényben maradtak bizonyos megállapítások, amik e tézis mellett szóltak, vagy amelyeket egy kései török-magyar nyelvi hatással megmagyarázni nem lehetett, ám az ilyen irányú újabb kutatások is viszonylagosan szűkre szabott történeti keretek között igyekeztek e nyelvészeti vonatkozásokat megmagyarázni, amiként azt alább bemutatjuk. Az viszont tény, hogy a nyugat-szibériai őshaza tézise, ahogyan az eredeti formájában, tehát ősi török (hun, onogur)-magyar érintkezést és korai török-magyar vándorlást feltételezve megfogalmazódott, kikerült a kutatásból, helyét pedig átvette az ősi iráni-magyar érintkezés és korai, északi nyugat-uráli irányú vándorlás tétele.

1986-ban jelent meg Ligeti Lajos főműve, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*.²¹⁹ Ligeti e művében nem ad összefoglaló jellegű narratívát a magyarság korai történetére vonatkozóan, az ilyen irányú megállapítások a könyv egyes fejezeteiben elszórva találhatók meg. E megállapítások számbavételére vállalkozott Zimonyi István 1988-ban.²²⁰ A magyarság az ugor nyelvi egység felbomlásának koráig (i. e. 500) az észak-kelet európai erdőrégióban élt, ahonnan az ugor egység felbomlása után/során vándorolt az uráli átjáró tájékára. Ez már ligetes steppei régió lenne, ahol az ősmagyarság életmódváltáson megy keresztül. E területen a magyarság jó ezer évet töltött el, amely idő alatt lótarató néppé lett. A korszak második felében (1–5. sz.) számolhatunk török-magyar érintkezés halovány nyelvi nyomaival. E nyelvi nyomok alapján gondolja úgy Ligeti, hogy Nyugat-Szibériában valóban élt török nyelvű etnikum ez idő tájt, amely érintkezett a magyarsággal az Urál keleti oldalán. Ligeti feltételezi, hogy a hunokkal meginduló török népvándorlások sodrában kerül a magyarság egyre nyugatabbra. Hatása az 5. század közepi

²¹⁸ Kristó 1980. 57. Kristó szemlélete szerint a magyarok mindig is a Volga-Káma vidékén éltek. Vö. Kristó 1996. Az angol nyelvű monográfiában már Fodor nyugat-szibériai magyar őshaza elképzelését fogadja el.

²¹⁹ Ligeti 1986.

²²⁰ Zimonyi 1988. 216–221.

onogur vándorlásnak is lehetett, de a magyarság csak a szabirok előrenyomulása (6. század eleje) idején jut el a Volga-Káma vidékére. Ligeti azzal számol, hogy ekkortól, e területen kezdődött a bolgár-magyar érintkezés. A kazár birodalom megerősödésének idején (7. század közepe táján) a magyarság nyugati irányban átlépi a Volgát és délre költözik a Kazár Kaganátus területére, a Volga, Don és Kaukázus közötti pusztára. E területen a magyarság 830-ig tartózkodik, és ebben a kétszáz évben számolhatunk az igen jelentős török hatás kiteljesedésével. Innen vonul a magyarság nyugati irányba. Ligeti koncepciójának három alaptétele van. Egyik, hogy szemben Gombocz és Németh véleményével, ő a kazár nyelvet csuvasos-, lír-török nyelvnek tartotta. Korábban a kutatás a kazárok köz-török nyelvűségével számolt, így a magyar nyelv csuvasos jövevényszavai csak egy (elsősorban volgai) bolgár csoport révén kerülhettek volna át. Másodszor, Ligeti szerint török jövevényszavainknak két kronológiai rétege határozható el, s e két réteg közül a korábbiiban számolhatunk nagyobb arányú szókölcsonzésekkel.²²¹ Ligeti 400-500 évnyi jelentősebb török-magyar érintkezéssel számol, a legintenzívebb török hatás a 7. század közepétől a 830-as évekig tarthatott. Harmadik alaptétele a korábbi szóföldrajzi vizsgálaton alapul, ami szerint török jövevényszavainknak egy meghatározó része déli területeken való átvételre utal. Ligeti egyértelműen elutasítja azon régi-új nézetet, ami szerint a magyarok a 9. század elején a Káma vidékéről kiindulva egyenesen a Dontól nyugatra vonultak volna megtelepedvén a Dnyeper vidékén.²²²

Róna-Tas András nem gondolja, hogy ugorok vagy magyarok valaha is jártak volna Nyugat-Szibériában.²²³ Mint láttuk e dolgozat elején, manapság is magyar nyelvészek rá hivatkozva állítják, hogy az ősmagyarság etnogenezise Európa területén zajlott le. Róna-Tas jól ismerte Fodor István munkásságát, hiszen az 1978–80 között lezajlott vitában ő volt az egyik bírálója Fodor A honfoglaló magyarság kultúrájának keleti gyökerei című kandidátusi értekezésének.²²⁴ E bírálatban Róna-Tas rámutat arra, hogy Fodor az orosz Csernyecov koncepciója alapján helyezi az ugor őshazát Nyugat-Szibériába. „Az elmélethez tudvalevőleg az obiugor régészeti anyag elemzése vezet egyfelől, másfelől az uráli neolitikum kutatásának

²²¹ Zimonyi 1988. 216–221. (217.) E tekintetben a leírás ellentmondásosnak tűnik: „Nagyon fontos körülménynek kell tekinteni azt, hogy a két kronológiai réteg közül a korábbiiban, azaz az ócsuvas korszakban került át jövevényszavaink zöme, ami egyértelműen azt mutatja, hogy ekkor volt a legintenzívebb a török nyelvnek a magyarra gyakorolt hatása. Gombocz és Németh nyomán eddig az volt az általánosan elfogadott nézet, hogy a magyar-török érintkezés kb. 200-300 évig tartott. Ligeti ezzel szemben a két kronológiai rétegre hivatkozva, azt az időszakot 400-500 évre teszi, jóllehet az intenzív hatás idejét is a 7. század közepétől a 830-as évekig terjedő mintegy 200 évben határozta meg.”

²²² Zimonyi 1988. 220.

²²³ Róna-Tas 1996b. 244–250.

²²⁴ László-Róna-Tas 1988. 110–144.

legújabb eredményei.”²²⁵ Innen a magyarság a Volga és Káma folyók ill. az Urál nyugati oldala által határolt területre költözött volna, de Fodor maga is elismeri, hogy e vándorlást régészeti alapon nem lehet datálni. Fodor az i. sz. 500 körüli vándorlást azért tartja elfogadhatónak, mert így vélekedett Czeglédy Károly is 1976-ban írt cikkében, amiben egyébként Németh Gyula 1966-os tanulmányára hivatkozik. Ekkortól számolhatnánk e területen az első jelentősebb török nyelvi hatással, ha ugyan ki lehetne mutatni, hogy e területen éltek bolgárok-török törzsek. De mint Fodor értekezésében maga is megállapítja, a bolgár-törökök volga-kámai megtelepedését jóval későbbre kell datálnunk, így „az i. sz. 500-as [magyar] beköltözés egyetlen érve elesik.” Róna-Tas felhívja a figyelmet arra, hogy korábban a kutatás a bolgárok megtelepedését történeti források értelmezése alapján igyekezett keltezni. Ilyen módon határozták meg az i. sz. 7. századot is, amikor a kazárok hadjáratai következtében Kovrat Nagybolgár birodalma a Fekete-tenger partvidékén felbomlik és néprészek válnak ki belőle. A 7. század végén alapul meg a dunai Bolgárország, és feltételezték, hogy ekkor vonult a bolgárok egy másik része a Volgát követve északra. Csakhogy az utóbbi évtizedekben jelentős régészeti feltárásokra került sor az egykori volgai bolgár területeken, s az itteni bolgár temetőket a bennük talált éremleletek alapján nem lehet a 9. századnál korábbra datálni („Ebből következik, hogy a lassan északra vonuló bolgár-törökség a VIII. század végén éri el a Bolsie Tarhani temetővel jelzett vonalat. Továbbvonulásuk is lassú. A Káma vonalát csak a 900-as évek elején érik el.”).²²⁶ A bíráló nem látta kellően megalapozottnak, hogy a magyarság baskíriai őshazáját az 5–9. századig datáljuk, sőt véleménye szerint a magyar nyelv török jövevényszavai alapján a magyarságnak már jóval korábban déli területeken kellett megtelepednie. Róna-Tas egyébként egy sajátos elmélet alapján lokalizálja a magyarság kialakulásának helyét az Uráltól nyugatra. Szerinte ugyanis a magyarság két rokon ugor népcsoport, a „mancsák” és „erek” egyesüléséből alakult ki az ugor kort követően. Az „er” szó finnugor eredetű lenne és eredetileg embert jelentett. Ebből az „er” szóból ugor népcsoport neve lett. „Ma az udmurtok tatár, csuvas és cseremisiz neve ar alakban. Ebben a formában szerepel a korai orosz forrásokban is. Az udmurtok azonban északnyugatról költöztek mai lakóhelyükre, ahonnan keletebbre szorították a korábban ott lakó ugor népességet. Az er, är magashangú alakból a volgai bolgárban lett szabályosan mélyhangú ar, de ez a folyamat más Volga-vidéki nyelvben is lezajolhatott.”²²⁷ Róna-Tas tehát egy viszonylag későn (orosz források, az udmurtok mai neve), illetve egy igen

²²⁵ László-Róna-Tas 1988. 110–144. (119.)

²²⁶ Uo. 121.

²²⁷ Róna-Tas 1991. 18–22.

komplex nyelvi környezetben előforduló „Er, Ar” névből következtet arra, hogy ez valaha, már az ugor kor végén, egy Uráltól nyugatra élő ugor nyelvű csoport neve lett volna, amely csoport egy része e területen egyesült a szintén ugor nyelvű „Mancsák” népével. Így alakult ki az ősi „Mancser” nép, amely tulajdonképpen az ősmagyarság. Mindebből aztán következne, hogy az ugorok/magyarok nem élhettek Nyugat-Szibériában... Róna-Tas korábban már minden olyan etimológiát megcáfolni vélte, ami ősi ugor-török vagy magyar-török kapcsolatokra utalna és azóta e kérdéskör nagyjából lekerült a napirendről.²²⁸

Vásáry István nem írt összegző művet a magyarság őstörténetéről, elsősorban egy-egy részkérdést (Jugria, mint magyar őshaza; baskír-magyar kérdés; keleten maradt magyarok) vizsgált bővebben az 1970-es, 80-as években.²²⁹ 1993-ban jelent meg *A régi Belső-Ázsia története* című könyve,²³⁰ amelyben a magyar őstörténettel kapcsolatban is írt egy pár oldalas összefoglalást. Alaptézise, hogy a korai magyar történelem fő szakasza a honfoglalást megelőző néhány száz év, ugyanis „ezek azok a századok, amikor a magyarság az eurázsiai steppevidéken élt, és így e korszakbeli története közvetlenül csatlakozik Belső-Ázsia történetéhez.”²³¹ Az ugor ősnép valahol a Közép- és Dél-Urál vidékén élhetett, kérdés, hogy területe átnyúlt-e az Urál szibériai oldalára. Az ugor nyelvi egység valamikor az i. e. 5–6. században bomolhatott fel a Káma-vidékre érkező ananyinói régészeti kultúra hordozóinak megjelenése miatt. Ez időből valók az első feltételezhetően finugor nyelvű népekre vonatkozó írásos adatok is Hérodotosz jóvoltából, de a nála olvasható jürka népnévnek a későbbi obi-ugorok jugra nevéhez nincs köze. A magyarság önálló élete során igen hamar török nyelvű népekkel került kapcsolatba, elsősorban bolgár-törökökkel, de kérdés, hogy hol és mikor. Ami a magyarság „uráli korszaka” körüli török eredetű nyelvi átvételeket illeti, Vásáry két bizonytalanságra hívja fel a figyelmet, amik miatt ezen átvételek megőrténte bizonytalan. Először is, szerinte Nyugat-Szibériában és az Urál vidékén ez időre (i. e. 5–i. sz. 5. század) vonatkozóan nincs tudomásunk török nyelvű népekről, és nem is valószínű, hogy lettek volna ott. „Az első biztosan török nyelvű nép Európában a 463-as években a Volgától nyugatra megjelenő ogur-bolgár törökség. E kor előtt tehát számottevő, egyáltalán kimutatható török nyelvi hatással nem nagyon számolhatunk a magyar nyelvben.”²³² Másrészt Vásáry a Bárczi Géza által felvetett korai török etimológiákat nem tartja kényszerítő erejűeknek, tehát szerinte Urál környéki török-magyar érintkezésről „elhamarkodott” lenne beszélni. Mindenesetre a

²²⁸ Róna-Tas 1988. 742–780; Róna-Tas 1997. 49–60.

²²⁹ Ld. Vásáry 2008.

²³⁰ Vásáry 1993.

²³¹ Vásáry 1993. 81.

²³² Uo.

magyarság valamikor szoros kapcsolatba került az onogurokkal, mert idegen népek az onogurok nevét használják a magyarokra. Vásáry cáfolni véli azt a szerinte a két világháború között dívó elméletet, amelyet Németh Gyula fejtett ki klasszikus formájában, ami szerint a 463-as vándorlás onogurjai, ogurjai között a magyarok is ott voltak, a magyarság nyugat-szibériai hazájából e népekkel együtt vándorolt volna el. Vásáry szerint önmagában a magyarok onogur neve nem biztosítja, hogy már ekkor is magyarokat értsünk onogurok alatt. Ráadásul, mint írja, az ogur népek valahol a Kazak-steppe déli területein éltek Európába vándorlásuk előtt, így magyarokkal nem is igen kerülhettek kapcsolatba.²³³ Sőt, a magyarok ősi szállásait is csak azért helyezte az akkori kutatás Nyugat-Szibériába, mert kapcsolatba akarta hozni a magyarságot az onogurokkal. Pedig azok ott sem voltak. Vásáry tényként kezeli, hogy az ugor egység felbomlását követően a későbbi obi-ugorok még egy-másfél évezredig az Urál európai oldalán laktak. Az obi-ugor nyelvekben nincs kimutatható bolgár hatás. A tömör összefoglalás végkövetkeztetése, hogy „a nyugat-szibériai magyar őshazát és az ogur vándorlásban való magyar részvétel tézisének nyugodtan törölhetjük őstörténeti hipotéziseink sorából.”²³⁴ Vásáry szerint az ősmagyarság az ugor egység felbomlása után még egy jó évezredig a Káma folyó és Urál hegység vidékén élhetett. Valamikor az 5. század után aztán a magyarság, valamiért, valahová a Volga és Don folyók vidékére költözött. Ekkortól és ott magyarázható a magyarságot ért török hatás.

II./3. A kutatás irányváltozása az 1970-es és 80-as években

A fentebb röviden összefoglalt szakirodalom alapján világos, hogy Nyugat-Szibéria, mint feltételezett magyar őshaza, már a modern kutatás kezdetétől képviselve volt, míg a 20. század első felének végére majdhogynem általánossá vált az azonosítás. E nézet főbb támpontjai a következők voltak. A középkori eredetű magyar-(j)ugor azonosítás és Jugriának, mint a magyarok őshazájának a tana. Ez később kiegészült azon nyelvészeti ténnyel, miszerint az oroszok által a középkorban (j)ugoroknak nevezett népek (obi-ugorok) valóban a magyarok legközelebbi nyelvrokonai, ráadásul a magyarokat az oroszok eredetileg ugornak/ogurnak nevezték, az orosz wengry név később, lengyel közvetítéssel terjedt el az orosz nyelvterületen.²³⁵ A (j)ugor nevet a magyar kutatás az ogurok vagy onogurok nevéből vezette le. A korszak kutatása a finnugor őshazát mindig is az Urál környékén kereste. Ha a nyugati

²³³ Ez az érv majd minden az elmúlt négy évtizedben a kérdéssel foglalkozó munkában előfordul mint ami cáfolná a magyarok és törökök közötti korai kapcsolatot. Vö. Kerényi 2023. 5–20.

²³⁴ Uo. 82.

²³⁵ Lásd alább.

finnugor törzsek (a későbbi finn-volgai népek) az Uráltól Skandináviáig vonultak, akkor természetesnek vehető, hogy a keleti finnugorok (ugorok) is keleti irányban terjeszkedtek. Márpedig Nyugat-Szibéria földrajzi tekintetben is megfelelőbb volt arra a lovas, lótaró életmódra, aminek a megléte a közös ugor kori szókészletből kimutatható. A magyarságot a 9–10. századi források török népnek tartják és feltehetően török eredetű nevekkal (türk, onogur, szabir) illetik. A korszak kutatása ezt figyelembe véve feltételezte, hogy a magyarság e törzsszövetségek valamelyikének (elsősorban az onogurokénak) a keretén belül már jóval a 9. századot megelőzően az európai steppén volt. Az onogurok pedig az akkori kutatás egybehangzó állítása szerint Nyugat-Szibéria területéről vándoroltak a kelet-európai steppére. Az archeológia részéről az ananyinói régészeti kultúra terjedési iránya, illetve etnikai meghatározása (ugor vagy magyar) szolgáltatta az alapot. A török jövevényszavak vizsgálatának máig érvényes megállapítása, hogy a magyar nyelv török (és alán) jövevényszavai hangtani alapon egy ősből átvett török (és iráni) nyelvet képviselnek, szemben a Volga-Káma vidék népeinek török (és iráni) jövevényszavaival, amelyek átvétele a 9–10. századtól datálható. A magyar nyelv török (és alán) jövevényszavainak ősből hangalakja, és az, hogy ezen átvett szavak egy része életföldrajzi alapon déli területek felé mutat, volt az oka annak, hogy a magyarság megtelepedését nyelvészeti alapon is a korai, 4–6. századi népvándorlásokhoz kötötte a kutatás (amik pedig Nyugat-Szibéria felől indultak).

A 20. század második felének kutatásában a 60-as, 70-es évek fordulópontot jelentenek. Elgondolkodtató, hogy Németh 1966-os tanulmánya előtt két-három évvel jelent meg Hajdú Péter újabb őshaza meghatározása, ami tulajdonképpen a korábbi kutatásnak Nyugat-Szibériával kapcsolatos elgondolásait igazolta; azt, hogy az ugorok őshazája nem a Káma vidékén, hanem Nyugat-Szibériában volt. Mint fentebb láttuk, ez volt az alapja korábban mind Zichy, mind Németh őstörténeti rekonstrukciójának is. Újabb kutatások azonban a nyugat-szibériai őshazameghatározást már nem ezen szerzők munkáiból vezetik le, hanem Hajdú Péter nyelvészeti és Fodor István régészeti munkásságából. Mi végül is a különbség a korábbi és újabb kutatások között, ha az ugor és magyar őshaza tekintetében lényegében ugyanazt állítják? Mint fentebb láttuk, a lényegi különbség a nyugat-szibériai török-magyar kapcsolatok megítélésében jelentkezik. Míg Zichy és Németh is török népeknek korai nyugat-szibériai megtelepedésével számolt, ami, minthogy a terület a magyarság őshazája volt, egyben korai török-magyar kapcsolatok feltételezését is magával vonta, az újabb rekonstrukciókban nincs szó korai török megtelepedésről, sőt Fodor egyhelyütt már egyenesen azt írja, hogy Nyugat-Szibéria területét majd csak a 13. századi mongol hódítást

követően özönlik el török nyelvű népek.²³⁶ De ugyaneme fordulatra vall Fodornak azon megjegyzése is, hogy szerinte „régebben” valamifajta dogmaként élt az a nézet, hogy a magyarság török nyelvű népek hatására tért át a lovas, lovasnomád életmódra, míg szerinte ennek oka belső fejlődés eredménye volt. Pár sorral lejjebb viszont eképpen fogalmaz: „Az ugorok tehát az ő hatásukra tértek át a termelő gazdálkodásra. E feltevésnek – tudniillik, hogy az ugorság „tanítómesterei” ősiráni nyelvet beszéltek – nem csupán régészeti, hanem halvány nyelvészeti bizonyítékai is vannak.”²³⁷ Ennek értelmében annyi történt, hogy a törökök helyét átvették volna az irániak, de aminek végső soron a fő következménye, hogy a magyarságnak immár nem lehetett köze a 463-as években Európába, a Kubán és Kaukázus vidékére vonuló ogurokhoz, onogurokhoz, mint azt fentebb már Czeglédy kései tanulmányában is láthattuk. Magyarok és ogurok illetően való elválasztása a 70-es, 80-as évek óta az akadémiai magyar őstörténetkutatás sine qua nonja. A kérdést egyedül azzal lehetne tisztázni, ha a magyar kutatás elsősorban a nemzetközi kutatás eredményeire támaszkodva próbálna feleletet adni arra a kérdésre, hogy mikortól számolhatunk török népeknek nyugat-szibériai megtelepedésével.

Ez már csak azért is fontos lenne, hiszen több szerző éppen nyugat-szibériai eredetű török népességnek a Volga-Káma vidékre való beáramlásával magyarázta történetileg az ananyinói régészeti kultúra (i. e. 6–2. sz.) terjedését. E régészeti kultúra etnikai és nyelvi meghatározása kapcsán a kutatásban két nézet alakult ki. Kezdetben általános volt azon feltételezés, hogy e kultúra hordozói finnugorok, ugorok voltak. A régészeti kultúra központja a Volga-Káma vidékén volt és onnan terjedt át az Urálon keresztül Nyugat-Szibériába. Később a kultúrához tartozó leletanyag antropológiai vizsgálata alapján, amely szerint az ananyinói népesség a helyi népességgel szemben mongoloid antropológiai jegyeket hordozott, az a nézet vált meghatározóvá, hogy az ananyinói kultúra létrehozói nem nyugatról keleti irányba vonuló ugorok (esetleg magyarok), hanem fordítva, keletről nyugati irányba vonuló bolgár-törökök (ogurok) voltak. Akárhogyan is határozzuk meg a kultúrát, a lényeg, hogy e kultúra bizonyítja az Urál két oldala közötti népmozgást, márpedig e területek (a Volga-Káma vidék és az Urál keleti előtere, Nyugat-Szibéria) lakosságát a korban (i. e. 500–i. sz. 500) finnugornak (ugornak vagy magyarnak) és töröknek lehetne elsődlegesen tartanunk. E tekintetben annak meghatározása, hogy a magyarok őshazája az Urál keleti oldalán volt-e vagy a nyugati oldalán, majd hogyanem másodlagos ahhoz viszonyítva, hogy miképpen rekonstruáljuk török népeknek nyugat-szibériai megtelepedését. Ami a magyarságnak a

²³⁶ Fodor 1975. 91, 113; Fodor 1980. 9–46.

²³⁷ Fodor 1975. 113.

Fekete-tenger menti steppére való megérkezésének idejét illeti, a korai, ősi török-magyar érintkezés tételének visszaszorulásával párhuzamosan a magyarság korai megtelepedését is cáfolni kezdték. Ez csak természetes, mert ha feltennénk, hogy a magyarok már a 460-as évekbeli ogur (onogur, saragur) vándorlás részesei voltak, akkor egyszersmind az is feltehetővé válna, hogy a magyarság és e népek között már az Európába való vándorlást megelőzően is jelentős történeti kapcsolat volt (egyesülés, csatlakozás stb).

Míg Fodor István 1975-ben a régészet és a nyelvészet újabb eredményeire támaszkodva vázolt fel újfajta őstörténeti narratívát, addig Kristó Gyula 1980-ban a történetírás és forráskritika módszerével igyekezett egy régi elképzelést bizonyítani. Pauler Gyula véleménye volt az, hogy a magyarok őshazája Baskíriában volt, azonosak voltak a baskírokkal, és onnan vonultak el a 9. század első évtizedeiben a Don folyó felé. Ezt a nézetet képviselte kezdetben Gombocz Zoltán és Bárczi Géza is, ugyanakor később mindketten az Urál-vidéki, nyugati-szibériai magyar-török etnokulturális kapcsolatok lehetőségét hangsúlyozták. Kristó Marquart 1903-as írásához köti a korai, déli (a Kaukázus északi előterében, a Kubán folyó vidékén való) magyar megtelepedés tételének megalkotását,²³⁸ amely műben Marquart al-Bakri egy szöveghelyét értelmezve jutott arra a megállapításra, hogy a magyarok keleti határfolyója a Kubán volt. Az az állítás egyszerűen nem állja meg a helyét, hogy korábban ne állította volna már más, hogy a magyarok a 4–5. században érkeztek a pontusi steppére, de Kristó e leírásából az sem derül ki, hogy ez mi módon határozta volna meg Gombocz későbbi álláspontját. Gombocz ugyanis a maga szövegeiben bővebben kifejtette, hogy miért lokalizálta a török-magyar nyelvi/etnikai kapcsolatok kezdetét a dél-orosz steppevidékre, és ennek fő oka nem Marquart al-Bakri értelmezése volt, hanem a nyelvészetben alkalmazott életrföldrajzi módszernek a török jövevényszavakra való alkalmazásának az eredménye, másrészt azon nyelvészeti észrevétel, ami szerint a magyar nyelv török és alán jövevényszavai a permi nyelvek török és alán jövevényszavaihoz viszonyítva egy ősből török nyelvállapotot tükröznek, vagyis a magyarság korábban és délebb területen érintkezett török nyelvű csoportokkal, mint amazok, akik számára a bolgár-török nyelvi hatás valóban a volgai bolgárok megtelepedésével kezdődött a Káma vidékén. Ezen megállapításokat fogadta el aztán, többek között, Németh Gyula is. Nem lehet tehát, mint ahogy Kristó teszi, a Kubán-vidéki/kaukázusi megtelepedés tételét Marquart szövegértelmezésének függvényévé tenni, hiába is jelentené al-Bakri szöveghelye valóban

²³⁸ Kristó 1980. 50–51.

azt, hogy a magyarok határfolyója a Duna volt, nem a Kubán, mint ahogyan azt a Kristó által hivatkozott Czeglédy Károly kimutatta.²³⁹

Kristó Ligeti Lajos 1963-ban megjelent tanulmányára utalva állítja, hogy egy új kronológiai és vándorlási narratíva van kidolgozás alatt (az 1960-as, 1970-es években), és e tanulmány volt az is, ami Németh Gyulát is arra készítette, hogy korábbi elképzeléseit (1930) módosítsa (1966). Ligeti Lajos Gyarmat és Jenő című írásában a két szó hangtani elemzését adva jut arra a megállapításra, hogy „Mindezeket a tényeket nehéz – ha ugyan nem lehetetlen – megérteni és megmagyarázni, ha elfogadjuk azt az eddigi feltevést, amely szerint a baskíriai magyar töredék a VII. században vonult délről északra, a kaukázusi részekről Baskíria földjére. Kellő mérlegelés után magam inkább úgy gondolnám, hogy a nyugatra induló magyar törzsek elválása a keleten maradó töredékektől nem igen tehető korábbra, mint a IX. század első harmada. [...] E kérdések taglalása azonban már kívül esik mondanivalóm keretein. De arra rá kell mutatnom itt is, hogy a magyar és a megyer nem összefoglaló neve a keleti szórványoknak, hanem csak a vezértörzs töredékeinek a megnevezése. A nyugatra induló és a keleten maradó magyar törzsek közt támadt konfliktus komoly méreteire következtethetünk abból, hogy nemcsak a csatlakozott (részben idegen) törzsek között, hanem magán a vezértörzsön belül is szakadásra került a sor.”²⁴⁰ A tanulmány hangtani összehasonlító eredménye kronológiai jellegű, a későbbi szóalakokból következtetve feltételezi, hogy a közös baskír és magyar törzsnevek nyelvi előzményei (török vagy magyar eredetű magyar törzsnevek) hangtani alapon nem lehetnek régebbiek a 8–9. századnál, így a két néprész elválásának ideje sem tehető korábbra. A kaukázusi őshaza tételében ez nem a vándorláselméletet magát, hanem csak annak idejét, datálását érinti. A volgai bolgárok régészeti hagyatékának vizsgálata szintén hasonló eredményre jutott: a volgai bolgárok nem a 6. vagy 7. században, nem Kovrat onogur-bolgár államának felbomlása után húzódtak a Volga mentén északra, hanem egy-másfél évszázaddal később, amely vándorlás okait inkább lehet történetileg a muszlim-kazár harcokkal kapcsolatba hozni, azok következményének tekinteni. Az arabok a 8. század harmincas éveiben déli irányból mélyen behatoltak kazár területre, a kagán észak felé menekült, északra helyeződött a kazár székhely, a kagánt a muszlimok elfogták, végeredményképpen pedig a kagán muszlim vazallussá vált egy időre (talán 750-ig). Ilyen körülmények között (a kagáni hatalomba vetett hit megingásával együtt) a kaganátus népeinek jelentősebb északra költözése tehető fel a 8. század második felétől kezdve, de a

²³⁹ Czeglédy ugyanis ennek ellenére továbbra is azt vallotta, hogy a magyarok az onogurok neve alatt éltek a pontusi steppén. Czeglédy 1943. 100–122.

²⁴⁰ Ligeti 1963. 230–239.

volgai bolgárok megtelepedése több hullámban történt a 8–9. század során. Történetileg feltehető, hogy a magyarság déli csoportjai a bolgárok vándorlásával egy időben húzódtak északabbra, majd onnan a kabarok csatlakozását követően (esetleg amiatt), másrészt a kedvezőtlen politikai körülmények (keletről besenyő jelenlét) miatt végül is nyugati irányba mozdultak el és a Volga-vidék felől megtelepedtek a Dontól nyugatra (9. sz első harmada). Ennek a népességnek egy része maradt hátra a volgai bolgároktól keletre. Hogy a magyar elválás úgy történt-e, ahogyan azt Ligeti írta le tanulmánya végén, nem tudhatjuk. Mindenesetre nyelvészeti megállapításai nem mondanak ellent egy déli őshaza feltevésének, és a későbbiekben ő maga sem módosította úgy elképzeléseit, ahogyan azt Kristó feltételezte, mintha valami újabb vándorláselméletet állított volna fel; a magyarságnak hosszantartó déli megtelepedésével számolt továbbra is.²⁴¹ Kristó narratívájából Ligeti Lajos e tanulmánya, mint hivatkozás, így kiesik.

Németh Gyula jelentősen módosította az őshazára és a magyarok vándorlására vonatkozó korábbi álláspontját 1966-os tanulmányában.²⁴² Felhasználva az R. Kuzeev által közzétett újabb baskír névanyagot, az egyező magyar és baskír törzs- és nemzetségneveket vizsgálta. E vizsgálat eredménye szerint a magyar törzsnevek közül a Gyarmaton (Yurmati) és Jenőn (Yeney) kívül, melyeket már a korábbi kutatás is azonosított, fellelhető baskír nemzetségnevként a Nyék (Neg-men), a Gyula (Yula-man), a Keszi (Kese) és a Megyer/Magyar (Miser/Misar, Mozerjan) is, utóbbi több helyen a baskír névanyagtól függetlenül helynévi formában szerepel a Volga-vidéken. Jóllehet később több kutató kétségbevonta ezen megfelelések helyességét, számunkra most az a fontos, hogy Németh milyen történeti következtetéseket vont le az egyezésekből (hiszen erre hivatkozott Kristó 1980-ban). A magyarok és baskírok viszonyáról a következő történeti adatok tanúskodnak: Riccardus jelentésében olvasható, hogy a magyarok régi könyveiben *Ungaria Maior*ként hivatkoznak arra a területre, ahonnan a Hétmagyar kivonult. Az arab és perzsa források két magyar területről tudnak, a magyarokat pedig két néven nevezik, magyarnak és baskírnak. Juliánusz magyar dominikánus a 13. században a volgai bolgárok közelében élő pogány magyarokkal találkozott, akikkel egymást megértették. Ezen adatokat egészítette ki Németh az egyező névanyaggal, ami szerinte végül is azt jelentené, hogy „Magna Ungaria ... valóban őshazája a magyarságnak és Munkácsinak az a régi feltevése, hogy a baskíriai magyarok régi

²⁴¹ Ligeti 1986. 158–161; 176–180; 530.

²⁴² Németh 1966. 35–50.

időben bolgár törzsekkel együtt vándoroltak a Volgához a Kaukázus vidékéről, nem tartható fenn.”²⁴³

A tanulmány következő részében adja elő Németh az újabb történeti elképzelést. Ez alapján a magyarok dél felé, az ugor őshazától nem túl messze fekvő Magna Hungariába vonultak (i. e. 1000–500 körül). Az ősmagyarok ott telepedtek meg, ahol emléküik a baskír törzsnevekben máig fellelhető, Baskíria nyugati részén. Magna Hungaria nyugati szomszédságában telepedtek meg a volgai bolgárok. A volgai bolgár nyelvi és műveltségi hatás az (i. sz.) 5. században kezdődött. E területen alakult ki a magyar törzsszövetség bolgár hatásra, de a bolgár hatás a Don és Kaukázus vidékén is folytatódott (9. sz.), ahol más török nyelvű csoportok (kabarok) is csatlakoztak a magyarokhoz. Németh szerint biztosítva van a Dentümgöyer név értelme, az oszét és perzsa jövevényszavak átvétele és a kazárokkal való szoros politikai kapcsolat. Ugyanúgy biztosítottnak látszanak a déli eredetű bolgár jövevényszavak, az onogur név átvétele, a nándor népnév magyar átvétele az onogundurból, szintén a Kubán-vidéki hunok Mouagerisz fejedelmének neve a magyar népnévvel. „A baskíriai magyar őshaza ilyen módon szilárd pontnak látszik őstörténeti kutatásunkban, és félre kell tennünk több régi gondolatot és elméletet, melyeket én is képviseltem a HMKial. című munkámban. Fentebb már említettem Munkácsinak a teóriáját, mely szerint a baskíriai magyarok a Kaukázusból vándoroltak fel a Volga mellé. Félreteendő a magyarok nyugat-szibériai őshazájáról szóló elmélet is, melyet tudományosan Wiklund alapozott meg. A magyarok az *első évezred második felében* nem jártak Ázsiában. ... Nagy vonásokban elmondtam a véleményemet és *ezzel nagyjában a régi irodalommal szemben is állást foglaltam.*”²⁴⁴

Láttuk korábban, hogy megszokott dolog, ha kutatók időnként változtatnak az elképzeléseiken, ez a kutatás természetéből fakad, ha újabb adatok, szempontok kerülnek elő. Általában ilyenkor meg is szokták magyarázni, hogy miért módosítanak korábbi véleményükön. Tekintsük át, hogy milyen érveket hoz fel Németh Gyula, amik arra kényszerítették, hogy eredeti gondolatait feladja. A dolgozat első fele arról szól, hogy a korábbi két törzsnéven kívül még négy magyar törzsnév azonosítható baskír törzs- és nemzetségnevekkel. Ez egy nagyon fontos megállapítás, történeti jelentősége viszont abból a szempontból még sincs, hogy ebből más következtetést levonni, mint amit 1966 előtt is megtettek, vagyis, hogy egy magyar néprész azon a területen élt, nem lehet. Utaltunk már rá fentebb, hogy a kutatásban senki sem kételkedik abban, hogy Baskírföldön, a bolgárok keleti

²⁴³ Németh 1966. 35–50. (47.)

²⁴⁴ Németh 1966. 35–50. (50.)

szomszédaiaként magyar néprész élt még a 13. században is, a muszlim szerzők névhasználata alapján pedig az is bizonyos, hogy a baskírok és magyarok között valamilyen történeti kapcsolat volt. Ez tény. Hogy a magyar törzsnevek közül immár nem kettőnek, hanem összesen hatnak van ottani párhuzama, a dolgot csak megerősíti, sőt afelé mutat, hogy a magyar törzsszövetség törzsnevei többségükben bolgár eredetűek. Ami a kutatáson belül kérdés volt már Németh korában is, az nem ez, hanem az volt, hogy a terület a magyarok évszázados őshazája volt-e, vagy „csak” átmeneti szálláshelye, netán egy, a magyarok törzsétől elszakadó néprész megtelepedési területe. Erre vonatkozóan viszont az újabb négy, tehát összesen hat törzsnév meglétéből nincs mit levonni. Mi lenne akkor az az újabb információ, ami miatt Németh módosított? A probléma ezzel a szöveggel kapcsolatban, hogy ilyen információ nincsen benne. Hiszen áttekintve a további körülményeket, amikre Németh hivatkozik (középkori magyar hagyomány egy őshazáról, keleten maradt magyar néprész, baskír-magyar kapcsolat, bolgár megtelepedés a Volga mentén) egy sincs, ami vagy kizárná a korábban saját maga által képviselt nyugati-szibériai és kubáni őshazák tételét, vagy bizonyítaná azt, hogy a magyarok őshazája igenis Magna Hungáriában volt, egy sincs, amit Németh, és a kutatás egésze korábban ne ismert volna. Németh tehát végül is úgy módosította korábbi elképzelését, hogy erre vonatkozóan újabb adatot, újabb érvet nem hozott fel. Módszertani kérdés, hogy egy ilyen szöveget miképpen lehet értékelni. Kristó mindenesetre le tudta hivatkozni, hogy Németh Gyula nagyjában a régi irodalommal szemben állást foglalt.

Kristó Gyula Ligeti Lajos és Németh Gyula fentebb idézett művein kívül még Czegléd Károlynak a 1970-es években megjelent tanulmányaira hivatkozott, mint amik alátámasztanak azt, hogy a korábban képviselt nyugat-szibériai és kaukázusi/kubáni őshazák tételei az ő korára elévültek. Így a következőkben Czegléd eme tanulmányaira kell kitérnünk. A Kristó által legtöbbször hivatkozott tanulmány Czeglédétől az 1976-ban megjelent *Etimológia és filológia*,²⁴⁵ amelyben Czegléd is már az újabb elképzelést képviselte ahhoz képest, mint amit régebben képviselt. Érdekes, hogy a 60-as, 70-es években tekintélyes kutatók (elsősorban nyelvészek, turkológusok) sora adta fel ugyanazokat az elképzelesek, és Kristó Gyula mindezt a nagy fordulatot 1980-as monográfiájában már történetileg is tudta hasznosítani.²⁴⁶ Czegléd röviden összefoglalja a 20. század első felének turkológiai kutatását, kezdve Gombocz Zoltán különböző nézeteinek ismertetésével. Eközben tér ki Marquart nevezetes al-Bakri értelmezésére. Ez az a szöveghely, amit Kristó is felhasznált a kaukázusi őshaza tételének kétségbevonása során. „Ami az i. sz. 800 utáni Pontus vidéki

²⁴⁵ Czegléd 1976. 82–89.

²⁴⁶ Bár úgy tűnik, hogy ez a fordulat nem volt kellően megalapozott.

magyar hazát illeti, az, hogy Gombocz ezt a területet nem a Don és az Al-Duna között keresi, annak következménye, hogy J. Marquart (Streifzüge 530, 2. jegyz.) Levedia-magyarázatának hatása alá került, aki a magyarok határfolyóit nem a Donban és az Al-Dunában jelölte meg, hanem a Don és a Kubán folyókban. Ez az elképzelés al-Bakrí egy téves adatán alapszik, és később is igen sok kárt okozott a magyar őstörténetkutatásban [...] A kaukázusi őshaza legfontosabb, okmányszerű igazolása, Marquartnak az al-Bakrí hanyagul kivonatolt tudósítására alapított tétele a Don és Kubán közötti Levediáról, amint arra 1943-ban és 1955-ben is ismételten rámutattam [...] ma már tárgyi tévedésnek tekinthető.”²⁴⁷ Tanulságos, hogy amiképpen Czeglédy előadja, Gombocz ezen elméletében a magyarok északi őshazáját képviselte, amely északi őshazából a magyarok 800 körül vonultak a Fekete-tenger vidékére. A jelentősebb bolgár-magyar kapcsolatok tehát volgai Bolgárország területén alakultak volna ki a 600-as évektől, amikortól Gombocz bolgárok északi megtelepedésével számolt. Jelen leírásból kiderül, hogy 1.) Gombocz, amikor felhasználta Marquart al-Bakri értelmezését, még csak nem is a kaukázusi tételt képviselte (szemben azzal, amit Kristó állított), 2.) Marquart értelmezését pedig csak arra használta fel, hogy hozzávetőlegesen megállapítsa, hogy hol telepedhettek meg az északkeletről érkező magyarok a 9. század elején (valójában tehát szó sincs korai déli megtelepedésről, amint azt Kristó állította). Ez teljesen érthető, figyelembe véve, hogy al-Bakrinak, vagy akármelyik muszlim szerzőnek a 9. század második felére vonatkozó leírását nem is tudjuk másra felhasználni csak arra, amiről szólnak, tehát a magyarok 9. századi történetére, elhelyezkedésére, műveltségére vonatkozólag. A muszlim szerzők értelmezésének nincs köze ahhoz, hogy a magyarok hol élhettek a 9. század előtt, a Kubán pedig éppenséggel ugyanúgy lehetett volna határfolyója a magyaroknak, ha azok keletről, kazár területről érkeznek (korai, déli megtelepedés esetén) vagy ha északról, a Volga mellékéről, Baskíriából. Hogy ez így van, azt mutatja az is, hogy amikor Czeglédy először hívta fel a figyelmet Marquart értelmezésének elhibázottságára, akkor még ettől függetlenül is azzal számolt, hogy a magyarok már jó ideje a dél-orosz steppén éltek onogur-bolgár kötelékben, és onnan vonult fel egy néprész a későbbi Magna Hungariába.²⁴⁸ Kristó és Czeglédy tehát teljesen önkényesen mossák össze Marquart elhibázott al-Bakri értelmezését a déli megtelepedés tételével. Amint fentebb jeleztük, és ahogy Czeglédy is írja, Gombocznak megvoltak a maga érvei, amik miatt a magyarok korai megtelepedését végül a dél-orosz steppére lokalizálta („Új kronológiáját Gombocz egy igen nyomósnek tűnő nyelvészeti érveléssel is megtámogatta. Rámutatott ugyanis arra, hogy míg a magyar nyelv csuvasos jövevényszavai

²⁴⁷ Czeglédy 1976. 82–89.

²⁴⁸ Czeglédy 1943. 100–122.

lényegében őstörök hangalakot mutatnak, a többi volgai finnugor népek olyan csuvasos török jövevényszavakat vettek át, amelyeknek legtöbb hangsajátsága már inkább a modern csuvasal mutat rokonságot. Ugyanakkor a bolgár-török nyelvi hatásnak a finnugor nyelvekben, földrajzi okokból, közvetlenül a bolgárok északi vándorlása után meg kellett kezdődnie. Gombocz szerint ez világosan annyit jelent, hogy a magyar nyelv csuvasos jövevényszavainak átvétele korábban és más területen történt, mint a többi volgai finnugor nyelveké.”²⁴⁹

A továbbiakban Czeglédy számbaveszi mindazon körülményeket, amelyek miatt a korábbi kutatás joggal tételezte, hogy Nyugat-Szibériában magyarok és törökök érintkeztek, és hogy a magyarok az Európába vonuló onogurok kötelékében érkeztek a Fekete-tenger és a Kaukázus vidékére az 5. században. Ő maga is e nézetet képviselte egykor, de amit újabban azzal utasít el, hogy az onogurok a Kazak-steppe felől indultak volt nyugatnak, nem az Urál vidékéről, így a magyarok e vándorlásban nem vehettek részt. Czeglédy láthatólag Fodor István 1975-ös narratíváját vette át, hiszen ugyanazt írja, mint Fodor: „Másfelől a magyarok valamikor i. sz. 500 táján Urálon túli hazájukból nem a Volga- és a Kubán-folyók irányába költöztek, hanem az Uráltól nyugatra, a későbbi volgai bolgár és baskír terület környékére.”²⁵⁰ Következőleg Ligeti 1963-as tanulmányára hivatkozik, mint ami szintén azt igazolná, hogy Ligeti is feladta a déli megtelepedés tételét. Fentebb e tanulmányt már vizsgáltam, és írtam, hogy Ligeti elemzésének földrajzi értelmezése eleve nem lehetséges, ráadásul Ligeti a későbbiekben sem módosított egykori tételén. Czeglédy végül Németh Gyula 1966-os tanulmányára utal, mint ami szintén azt támasztaná alá, hogy korai déli megtelepedésről többé nem lehet szó. Erről is írtam fentebb, az ott írtakat fölösleges megismételni. Czeglédy egyébként felhívja a figyelmet arra, hogy Németh eme újabb rekonstrukciója kronológiai szempontokat figyelembe véve kevésbé tartható („Bizonyos nehézségek csak kronológiai téren mutatkoznak az új elméletben. Először is nehéz összhangot találni a volgai bolgár birodalom megalapításának ma általánosan elfogadott dátuma (i. sz. 750) és a magyarok feltett 750–800 táján történt déli vándorlása között. Az onogur név átvétele szintén történhetett nemcsak a Kubán vidékén, hanem például a volgai bolgár területre vándorolt onogur törzscsoport révén is, akik egyben Jugria névadói is lehettek. A sokszor cáfolt Muageris-elmélet elfogadása viszont [szintén] kronológiai nehézségbe ütközik: Muageris a kercsi félsziget és a Kubán torkolat-vidék szereplője i. sz. 527-ben, holott a magyarok az új

²⁴⁹ Czeglédy 1976. 82–89. (86.)

²⁵⁰ „A magyarok, hozzávetőleges datálás alapján, valamikor az i. sz. I. évezred közepén lépték át az Urál-hegységet nyugati irányban, hogy a későbbi volgai bolgár és baskír terület környékén telepedjenek meg.” (87.)

elmélet szerint csak 750–800 táján költöztek délre volgai hazájukból.”)²⁵¹ Czeglédyt ugyanakkor ezek a kronológiai problémák nem zavarták, hiszen ő a következő narratívát adja. A magyar törzsek i. sz. 500 táján költöztek a későbbi Baskíriába (nem írja, hogy honnan). Az első nyelvi és kulturális hatás itt érte őket a volgai bolgárok részéről 750 és 800 között, ami után a Pontus vidéki területre költöztek. E területen a 9. században aztán folytatódott a bolgár kultúrhatás kiegészülve a csatlakozó kabarok nyelvi hatásával. Ez tulajdonképpen az a nyelvtörténeti álláspont, amit aztán Kristó Gyula maga is képvisel 1980-ban kiadott könyvében és ami máig meghatározó.

Végezetül át kell tekintenünk Pauler Gyula 1900-as művét is,²⁵² amire Kristó úgy hivatkozott, mint ami egyre inkább kezdett elfogadottá válni szakmai körökben. A magyar kutatás tehát egy több, mint fél évszázados, valójában nyolc évtizedes téves kitérő után (amikor nem Pauler nézetei voltak a meghatározóak, 1966-ig) rá-, illetve visszatalált a helyes történeti rekonstrukció útjára. Ezzel Kristó lényegében zárójelbe tette a Pauler Gyula és a maga idejének kutatása közötti idők kutatását, holott, mint a kutatástörténetből kitűnik, már jóval Pauler műve előtt is fennálltak azok a tételek (a magyarok nyugat-szibériai őshazája; onnan korai, déli megtelepedés a pontusi steppén; onogur-magyar azonosság), melyek a 20. század első felében nyertek további megerősítést. A kérdés tehát, hogy Pauler Gyula műve valóban tartalmaz-e olyan döntő bizonyítékokat, amik alapján nézeteit feltétel nélkül el kellett volna fogadni, vagy jogosan tekintett el ettől a későbbi kutatás. Pauler az MTA megbízásából kezdett neki a magyar honfoglalás és megtelepedés, illetve a magyarság 10. századi, Géza fejedelem idejéig tartó történetének megírásához, aminek előzményeként tárgyalja a magyar eredet kérdését. Ez esetben is a hangsúlyt az írásos forrásokra helyezi és a történeti nyelvészet újabb eredményeit sem tartja annyira megbízhatónak, hogy a 9–10. századnál korábbi korszakokat tárgyaljon. Így hát Pauler a magyarok eredetének, vagy mondjuk úgy, első évezredbeli történetének megírását 9–10. századi írott források értelmezésével kívánta megoldani úgy, hogy a korszakban kialakuló modern történeti nyelvészet és turkológia eredményeit e forráshoz viszonyítva másodlagosnak tartotta.²⁵³ Ez a szemlélet már a maga korában is meghaladott volt.

Pauler két függelékben fejti ki bővebben a korszak steppei népeinek etnikumáról és nyelvéről szóló elgondolásait egyrészt, a baskír-magyar azonosság tételének bizonyítását másrészt. Előbbiről szólva megállapítja, hogy a népvándorlás kora népmozgalmainak két

²⁵¹ Czeglédy 1976. 82–89. (88.)

²⁵² Pauler 1900.

²⁵³ Pauler 1900. Előszó.

iránya volt a kelet-európai steppén, egy keletről nyugat felé tartó, és egy északról dél felé. Északról finnségi (finnugor, ugor vagy magyar nyelvű) népek: bolgárok, kazárok és baskír-magyarok, keletről ogur-török nyelvű népek: hunok, onogurok, avarok érkeztek a kelet-európai steppre, ahonnan aztán nyugat felé indultak tovább.²⁵⁴ Pauler a kazárokat az antik forrásokban szereplő szkíta kori agathyrsosokkal azonosítja, akiknek nyelv- és néprokonai lennének a bolgárok és magyarok. A kazárokat/agathyrsosokat a keletről érkező hunok, majd őket követve a saragurok győzik le, aminek következtében a török és finnségi népek egymással elkeverednek. A bolgárok a hunok megjelenését követően vonultak a pontusi steppére volgai bolgár őshazájukból, amelynek keleti szomszédságában feküdt a bolgárral és kazárral rokon baskír-magyarok első ismert őshazája. Muszlim szerzőkre hivatkozva állítja, hogy a kazárok és bolgárok nyelve ugyanaz a nyelv, amely mind a perzsától, mind a töröktől különbözik. A burtaszok nyelve különbözik a kazárok és bolgárok nyelvétől, márpedig Pauler szerint a burtaszok onogurok, vagyis törökök voltak. A kazárok és bolgárok finnugor nyelvű népek voltak, akik, ahogy Theophanes írja, az Urál mellől érkeztek a steppére. Minthogy a kabarok és magyarok száz év alatt egymás nyelvét megtanulták, nyilván mindkét nép eredetileg finnugor nyelvű volt. A kazárok közül származó kabarok ugyanakkor korábban török nyelvi hatás alatt állottak, amely török hatás az ő révükön került át a magyar nyelvbe is. A magyar nyelv török jövevényszavai tehát Pauler szerint egy félig-meddig eltörökösödött finnugor nyelvű rokon néptől származnának.²⁵⁵

Pauler fentebbi gondolatmenetének tulajdonképpen alig van olyan megállapítása, ami megmaradt volna a kutatásban. A bolgárok és kazárok északi, volgai hazájáról nem volt szerző, aki hasonlóképpen gondolkodott volna, ugyanúgy a kabarokat sem gondolta senki északi népnek. Pauler a 9–10. századi, Volgai Bolgárországról szóló tudósításokból vonta le azt a következtetést hogy a bolgárok és kazárok északról származnak, tehát finnugor nyelvűek – minthogy a muszlim források szerint azonos nyelvet beszélnek, ami a török nyelvtől különbözik –, míg a hunok és onogurok keletről származnak, tehát török nyelvűek. Interdiszciplináris megközelítésnek nyoma sincs, a történeti nyelvészet eredményei, már ha egyáltalán említésre kerülnek, alá vannak rendelve a 9. századi muszlim források tudósításainak.²⁵⁶ Mindezek fényében érthetetlen, hogy miért gondolhatta Kristó azt, hogy Pauler Gyula narratíváját kellett volna a hazai kutatásnak követnie. A magyar-baskír

²⁵⁴ Pauler 1900. 1–8.

²⁵⁵ Pauler 1900. 237–240.

²⁵⁶ Az persze, hogy a bolgárok és kazárok eredetüket és nyelvüket tekintve finnugorok lehetnek, egy releváns elképzelés, csak azt a 9. századi muszlim források alapján megállapítani nem lehet, ráadásul ez éppen a hunokra és ogurokra is vonatkozhatna, akiknek a nyelvéről szintén nem maradt fenn forrás.

azonosság tétele Pauler szerint a következő érveken alapul. Szallám tolmács (ill. az ő útleírásának kivonatolója, Ibn Hordádzbeh) és Ibn Fadlan északra tartó utazásaik során említik a 10. század első felére vonatkozóan, hogy a volgai bolgárok keleti szomszédai a baskírok, akik eszerint az Urál hegység délnyugati részeit lakták. A Dzsajháni-hagyomány részeként pedig fennmaradt az a magyarokra vonatkozó részlet, miszerint a magyarok első határa a besenyők és a volgai bolgárok közé esett. Az első határ itt Pauler szerint az első területet jelentené, vagyis a magyaroknak csak egy kisebb területe lenne ez. A két útleírás, valamint a Dzsajháni-hagyomány összevetése alapján egyértelműnek tűnik, hogy az a terület, ami az útleírásokban baskír földként szerepel, az a Dzsajhnáni hagyomány szerint a magyarok első területével azonos. A muszlim források ugyanakkor azonosítják is a két népet, al Balhi, ill. őt követve al-Isztahri a 10. század közepén a honfoglaló magyarokat is baskír néven nevezi, és meg is jegyzi, hogy egyik részük a besenyők és bizánciak szomszédságában él (a Kárpát-medencében), a másik pedig az oguzok lakta részek szélein, keleten. Vagyis a magyarokra vonatkoztatva a baskír nevet megírják azt, hogy két részre szakadtak, egyik részük Baskíriában, másik részük pedig nyugaton él. Pauler szerint Bíborbanszületett Konstantin művében is megvan az elválás emléke, ott ugyanis a magyarok egy része sabartoi asphaloi név alatt Perzsia felé telepedett meg. Pauler szerint a sabartoi a baskírnak lenne torzult alakja, a „Perzsia vidéke felé” kitétel pedig éppen a Volga vidékét is jelentheti. Maszúdi és Ibn Jakut is a magyarokra a baskír nevet használja. Mindezen adatokat betetőzi Julianus utazásának eredménye, aki a Volga bal partján, tehát Baskírföldön találkozik a keleten maradt magyarokkal a 13. században. A baskír-magyar azonosság bizonyítéka lenne szintúgy, hogy mind a baskíroknál, mind a magyaroknál a gyarmat és jenő törzsnevek ismertek és használatban voltak egykor.²⁵⁷

Kristó 1980-ban azt írta, hogy a magyarok korai és déli („kaukázusi” vagy „kubáni”) megtelepedése és ottani évszázados tartózkodásának („öshazájának”) tétele a saját korára lényegében érvényét veszítette.²⁵⁸ Ellentmondásos megítélés ez, hiszen 1979-ben (tehát csak egy évvel korábban, mint ahogy Kristó műve megjelent) Róna-Tas András megírta a Magyarország Östörténete című összefoglalóját,²⁵⁹ amiben egyrészt cáfolta azt a nézetet, hogy a magyarok évszázadokig éltek volna Baskíriában az 5. és 9. század között (miként azt Fodor István és őt követve Kristó a korszakban tényként kezelte, illetve ahogy egykor azt Pauler Gyula elgondolta), másrészt ismételten felhívta a figyelmet mindazon körülményekre,

²⁵⁷ Pauler 1900. 241–264.

²⁵⁸ Kristó 1980. 50–51.

²⁵⁹ Róna-Tas 1979.

amelyek azt a nézetet erősítik, hogy a magyarság már jóval korábban török nyelvű törzsek között élt a déli steppei területeken. Róna-Tas a következőképpen látta a magyarság kialakulását és vándorlását 1979-es kéziratában. Az ugor nyelvegység korában a népesség a tajga vonalától délre, a steppén nomadizáló kimmerektől és szkítáktól északra élt az Urál hegység keleti oldalán. Ebben az időben az ugor nyelvet beszélők már lótarató, lovas népek voltak, erre utal a lótaratásra utaló közös szóanyag. A mai obi ugorok őseinek régészeti hagyatékát az i. sz. 2. századig vissza lehet követni. Ekkor szűnik meg az ősi obi ugorokkal közvetlen kapcsolatot mutató uszty-poluji régészeti kultúra, amely az i. e. 4. századtól kezdve az Ob egész vízgyűjtőterületét lefedte, kezdve a forrásvidéktől a torkolatig, kiterjedve az Obba ömlő Irtyis, és az Irtyisbe ömlő Tobol és Isim folyók vidékére is. Azonban az uszty-poluji régészeti kultúra nem volt egy az egyben ugor hagyaték, hanem megfelelően az obi ugor népek belső tagozódásának, egy helyi ősnép és egy megtelepedő, termelőgazdálkodást folytató lótarató nép együttes hagyatékának tekinthető, és e fejlettebb betelepülő nép nyelve volt a mai vogulok és osztjások nyelvének az őse.²⁶⁰ Az ugor őshaza tehát az Obtól délre volt, a ligetes steppe vidékén, de a szkítáktól északra. Róna-Tas ellenmondást lát a nyelvészeti és a régészeti eredmények között. Azt írja, hogy az ugorságra gyakorolt kimmer és szkíta hatást régészeti alapon ki lehet mutatni, ám éppen a korszakban, az i. e. 1. évezredben, ami az óiráni nyelv korszaka, csökken az ugor nyelvekbe jutó iráni elemek, átvételek száma. Ezt kétféleképpen tartja magyarázhatónak. Vagy az ugorok földrajzilag elkülönültek a déli iráni nyelvű nomádoktól, vagy a két népesség fejlettségi foka már közel azonos volt, szükségtelenné téve így a nagyarányú kölcsönzést. Az első esetben azt kéne gondolnunk, hogy az ugor nyelvű közösségek viszonylag északon éltek a Volga, Káma és Bjelaja folyók vidékén, a második esetben pedig, amit Róna-Tas valószínűbbnek tart, az ugorság a Dél-Urál két oldalán és az Urál folyótól az Ob alsó folyásáig terjedő sávban élt. E terület a nyugat-szibériai andronovói kultúra nyugati felét fedi le, amely a szerző szerint ugor nyelvű népek területe lehetett, szemben az andronovói kultúra keleti felével, amely a szkíták őseinek területe volt. Az andronovói kultúra hordozói az i. e. 9–8. században a földműves-állattartó gazdálkodásról áttértek a nomadizmusra. A szkíta korszakban az ugor nyelvi egység felbomlott, az obi ugorok ősei ekkor északabbra vonultak és az Ob mentén kialakították az uszty poluji kultúrát, az ősmagyarok pedig az Uráltól délre telepedtek meg.²⁶¹

A magyarság az elkövetkezendő ezer évben e területen élt, sőt talán kissé északabbra húzódott az Urál hegység nyugati oldala mentén. Ha a magyarság a steppén élt volna, akkor

²⁶⁰ Róna-Tas 1979. 50–52.

²⁶¹ Róna-Tas 1979. 52–54.

sokkal jelentősebb szkíta-iráni nyelvi hatást kéne találni a magyar nyelvben, ugyanakkor az ősmagyar korszakból kimutatható nyelvi kapcsolat a permi nyelvekkel, ami északi településre utal. Róna-Tas számba veszi a népvándorlás korában Európába vándorló nomád népeket és a nyelvészeti szempontok figyelembevételével úgy gondolja, hogy a magyar nyelv csuvasos típusú török jövevényszavai az onogur-bulgárokkal való hosszantartó (i. sz. 600-tól számítható) együttélésből származnak, amiként a magyarság onogur elnevezése is. A bolgárokkal való közös szerveződés kezdetére és helyére vonatkozóan két lehetőség áll fenn. Az egyik szerint ennek az érintkezésnek a helyszíne a Volgától keletre és a Kámától délre levő baskír terület volt. Ezt két érv erősítené. Az egyik, hogy a 13. században Juliánus barát ezen a területen talált még magyarul beszélő néptöredéket, a másik, hogy az e területen élő baskírok nemzetségnevei között megtalálhatók a magyar törzsnevek. Ezek az adatok ugyanakkor a bolgár-magyar kapcsolatok kezdetéről nem mondanak semmit, azt viszont tudjuk, hogy a volgai területeken a bolgárok csak a 8–9. században telepednek meg. Erre vonatkozóan Róna-Tas a bolgárok régészeti hagyatékának datálását hozza fel érvként. A bolgárok a Volga mentén észak felé húzódva csak a 780-as években érték el a mai Uljanovszk területét, és csak száz évvel később a Káma folyót. „Ha a magyarok eredetileg a Juliánus-féle Magna Hungáriában laktak volna, akkor az érintkezés kezdetét nem tehetnénk korábban, mint 800 körülre, márpedig a 800-as évek elején a magyarokat már biztosan délen, a Fekete-tenger partvidékén tudjuk. Az sem képzelhető el, hogy a magyarság törökös törzsi szervezete ilyen rövid idő alatt a baskíriai Magna Hungáriában alakult volna ki, hogy a tipikusan nyugati türk típusú törzsneveinket ott vettük volna át, hogy azután a baskírok között fennmaradt formájukban a helyszínen őrizték volna meg őket. Végül az is elképzelhetetlen, hogy azt a bizonyos igen fejlett földművelést, kertkultúrát és állattartást a baskíriai Magna Hungáriában vettük át, ehhez évszázados együttélésre volt szükség.”²⁶² A magyarság elhelyezkedését tehát ott, annak a területnek a közelében kell keresni, ahol i. sz. 600-tól az onogurok éltek. Ez Róna-Tas szerint a Fekete-tenger, a Kubán folyó és a Kaukázus északi előterének vidéke, pontosabban a 7. századig fennálló Magna Bulgaria területe. A honfoglaló magyar hagyaték szaltovói kapcsolatai és a DAI magyar-kazár relációról szóló részei is arra utalnak, hogy a magyarság huzamosabb ideig a kazáriai onogurok szomszédságában, kazár kötelékben élt. Említi Róna-Tas a magyar hagyomány eredetmondáját is, „amelyben együtt szerepelnek a bolgárok /belar/ és az alánok”, amely adat szintén e terület felé vezet. „S az is figyelemreméltó, hogy a kutrigur eredetmonda csakúgy a hun származás bizonyítására is

²⁶² Róna-Tas 1979. 57–62. (59.)

szolgált, mint a magyaroké. Végül a fenti vándorlás alapján érthetjük csak meg, hogyan és hol kerültek be alán jövevényszavak a magyar nyelvbe.”²⁶³ Róna-Tas a baskíriai magyarok megtelepedését a következőképpen adja: „A magyaroknak a doni onoguroktól eredetileg keletre kellett lakniuk. Ugyanis itt lehetett csak szomszédjuk az a bolgár csoport, amely azután a VIII. század második felében a Volga folyása mellett északra vonult. Ez az északi vándorlás szakíthatta ketté a magyarság őseit, úgy hogy egyik csoportjuk a bolgárokkal felvándorolt Baskiriába.”²⁶⁴

Ebben az 1979-ben megírt magyar őstörténeti rekonstrukcióban benne van a nyugat-szibériai őshaza tételének egy részleges változata, hiszen az ugorok az andronovói kultúra (i. e. 2. évezred) nyugati felét képviselték, amely kultúra az Uráltól az Altajig ért. Innen az i. e. első évezred közepére, második felére a magyarság az Uráltól délre vándorol, a későbbi obi ugorok pedig ekkor kezdenek észak felé húzódni és i. e. 4. századtól kialakítják az uszty-polui régészeti kultúrát az Ob mentén. A magyarság jó ezer évig az Urál hegységtől délre, délnyugatra él, valamelyest áthúzódva a nyugati oldalra, ahol nyelvi érintkezésbe lép a permi népekkel.²⁶⁵ Róna-Tas semmilyen módon nem kommentálja, hogy miként érintette a magyarságot a hunok 2–3. századi Urál vidéki megtelepedése vagy a nyugat-szibériai ugorok 5. századi vándorlása, mégis miként határozta ez meg a magyarság fejlődését. Annyit állít csak, hogy a 6–7. századtól a magyarok a doni onoguroktól keletre éltek és részei voltak a Kazár Kaganátusnak. Innen vonul majd csak fel egy rész a bolgárokkal együtt az északibb baskír területekre.

A „kaukázusi őshaza” tételét a régészet oldaláról Fodor István, a történetírás oldaláról Kristó Gyula igyekezett érvényteleníteni. Németh Gyula, a magyar turkológia meghatározó kutatója már 1966-ban visszavonta klasszikus teóriáját a magyarok nyugat-szibériai őshazájáról és az onogur-magyarok vándorlásáról. Czeglédy Károly követte Németh Gyula véleményének irányváltozását. Németh e tanulmányában ráadásul Ligeti 1963-as tanulmányára is úgy hivatkozott, mint amiben a szerző feladta az eredeti déli megtelepedés tételét. Ligeti későbbi, 1986-os monográfiájára pedig Kristó utalt úgy 1996-os könyvében mint amivel „feltámasztották” a „kaukázusi őshaza” tételét. Ligeti Lajos nyelvészeti munkássága tehát meghatározó a magyar őstörténetkutatáson belül, hivatkozási alapként szolgált úgy a déli megtelepedés tételének cáfolatára mint képviseletére is. Ligeti monográfiája azért is meghatározó, mert az ő elképzeléseit nagyban fedik Róna-Tas András és

²⁶³ Róna-Tas 1979. 62.

²⁶⁴ Róna-Tas 1979. Uo.

²⁶⁵ Ez Baskíria területe az i. sz. 6. századig. Mi az oka a Dél-Urál-i átköltözés feltételezésének?

Agyagási Klára vagy Zimonyi István leírásai. Ligeti művének elemzése tehát nagyjából tájékoztat minket afelől, hogy mi maradt érvényben a turkológiai kutatás területén a magyar őstörténet vonatkozásában, és hogy melyek azok az elképzelések, amik a turkológia máig érvényes eredményeivel összehangolhatók, vagy melyek azok, amik nem.

Ligeti monográfiájának negyedik fejezetében a magyar nyelvet ért idegen hatásokat írja le. Az ugor kor iráni nyelvi kapcsolatait vizsgálva részben Harmatta János megállapításait veszi alapul. Az óiráni kor i. e. 800-tól 200-ig tartott, és ebben az időszakban a finnugor eredetű nyelvek 57 iráni (szkíta) szót vettek át kimutathatóan. Ez az 57 szó azonban elég egyenlőtlenül oszlik el a különböző nyelvekben (illetve ezek előzményeiben). A korszak legtöbb óiráni jövevényszava a mordvinból (19), a zürjénből (33) és a votjából (25) mutatható ki, ezzel szemben a magyarban hat, a vogulban kilenc, míg az osztjából nyolc óiráni jövevényszó lenne kimutatható. Korenchy Éva monográfiájában 43 szó rendelkezik iráni etimológiával, ebből nyolc származna az ugor korból, megjegyezvén ugyanakkor, hogy ezen etimológiák sem mind kifogástalanok. Összességében mind a feltételezett ugor alapnyelv, mind az ebből származó ősmagyar nyelv iráni etimológiáinak a száma rendkívül alacsony, amit tetéz, hogy a rokon obi-ugor nyelvek iráni jövevényei is hasonló mennyiségben találhatók. „A javasolt 8 etimológia nem mindegyike kifogástalan, számuk azonban így is meglehetősen alacsony, ha figyelembe vesszük, hogy ez egy több mint kétezer éves érintkezésnek volna hagyatéka.”²⁶⁶ Ezzel szemben még a permi ősnyelvben, illetve az ebből szétváló permi nyelvekben is arányaiban jelentősebb (háromszor annyi) iráni hatást lehet kimutatni, pedig e finnugor népesekkel kapcsolatban sosem tételezték fel, hogy a ligetes steppén lovas vadászattal foglalkoztak volna már az i. e. első ezredévben. Ez konkrétan azt jelenti, hogy a kutatás értelmezése szerint az ugor nyelvi egység képviselői voltak mindig is azok, amelyek a finnugor nyelvek feltételezett megoszlása alapján földrajzi tekintetben a legközelebb éltek az iráni nyelvű szkítákhoz és szarmatákhoz; az Uráltól nyugatra tulajdonképpen az ősmagyarok választották volna el egymástól az északi, erdős-folyóvölgyes területeken élő permi és a déli, steppei szkíta népeket. Egy ilyen földrajzi elhelyezkedést a tárgyalt népek nyelveinek iráni elemeinek, azok megoszlásának tanúsága semmiképpen sem támogat.

Az ugor kori török elemek ugyanúgy bizonytalanok mint az irániak. Ezek között Ligeti ötöt sorol fel. A magyar nyelv kiválása az ugor alapnyelvből i. e. 500 körülre tehető, ez az ősmagyar nyelvi korszak kezdete, amely a honfoglalásig tart. Ligeti először ennek a

²⁶⁶ Ligeti 1986. 132–135.

korszaknak az első ezer évét tárgyalja. Mint írja, az általánosan elfogadott nézet szerint az ugor egység felbomlása úgy ment végbe, hogy a nagyobbik rész az eredeti ugor területekről délkeleti irányba vonult az ún. uráli átjáró vidékére, a másik, kisebb ág – a későbbi obi-ugor egység – az ugor területektől valamelyest északabbi irányba húzódott. A kiszakadt ősmagyar rész a korábbi erdőzónából a ligetes steppére jutott; ez az új viszonyok között megtelepedő ugor közösség a későbbi magyar nép magvát képezte. Az uráli átjáró területe ezer éves (körülbelül i. e. 500–i. sz. 500) hazája lesz a kialakuló magyarságnak. Kitér Ligeti arra a korábbi elgondolásra, miszerint az ugor nyelvi egység felbomlását egy (török nyelvű) nép hódítása eredményezte volna. Ligeti már a Magyarország őstörténete (1943) kiadványban felszólalt ezen elgondolás ellen, hangsúlyozva egyrészt, hogy ősi erdei népek is átvehették idővel a lovas életmódot, másrészt, hogy a korszakban (i. e. 500 körül) a magyarság keleti szomszédaiként legfeljebb jelentéktelen iráni és paleoszibériai népekkel számolhatnánk. Ezen a területen török nyelvű népek vándorlására csak jó ezer év múlva kerül sor. Mely területre gondol Ligeti? A példaként citált Zsirai Miklós a Finnugor rokonságunkban a magyar-török érintkezést Nyugat-Szibériába helyezte. E területen pedig maga Ligeti is számol, igaz, az időszámításunk körüli századokban, török nyelvű nép jelenlétével. Az ugor alapnyelv török jövevényszavai is, még ha nincs is sok, arról tanúskodnak, hogy ugorok és törökök szálláshelyei nem lehettek egymástól elérhetetlen távolságban. Ligeti maga jegyzi meg, hogy korábban maga is Nyugat-Szibériában vélte megtalálni a magyar nyelvű közösségek ősi területeit.²⁶⁷

Lehetséges korai nyelvi érintkezésként tartja számon Ligeti a permi-magyar nyelvi kapcsolatokat. Hogy Ligeti érdeklődött az újabb régészeti eredmények iránt, azt mutatja a következő megjegyzése: „E feltevésnek csak nyelvi támasztékai hiteltérdemlők, régészeti érvei felettébb ingatagok.”²⁶⁸ A nyelvi támasztékokat Ligeti előadja, a régészet oldaláról viszont több probléma is felmerül. A kialakult ananyinói kultúrát (ami a helyi népesség és egy a közé telepedő fémművelő népelem interakciójából származott) újabban a permi népek őseivel szokás azonosítani. Ez a régészeti kultúra lényegében a Ligeti által feltételezett uráli magyar őshaza területén feküdt. Ettől, vagyis a Káma és a Bjelaja vidékétől délre, a Dél-Urál körül iráni nyelvűnek tartott nomádok által megszállt ligetes steppevidék volt. Se itt, se ott, régészeti nyoma ezeréves ősmagyar hazának az Uráltól nyugatra nincsen. De még a nyelvi érintkezés lehetősége is felvet kérdéseket. Ligeti ezt a legkorábbi ősmagyar századokra teszi, pár száz éves kapcsolatot feltételezve. Jóllehet, ha az ősmagyarok valóban az uráli átjáró

²⁶⁷ Ligeti 1986. 158.

²⁶⁸ Uő. 144.

vidékén éltek volna, akkor szükségszerűen ezer éves, tehát a vándorlások koráig tartó közvetlen szomszédságra kéne gondolnunk; ez kényszerűen fakad a permi népek ismert földrajzi elhelyezkedéséből, és abból, hogy e korszakban a magyarok részéről semmilyen jelentősebb vándorlást nem tételeznek fel. A permi és magyar nyelv közötti kapcsolatot kézenfekvő szomszédság alapján magyarázni, ez a szomszédság azonban akkor is fennáll, ha az ősmagyarok szállásait nem a permiektől délre, hanem keletre, az Urál túloldalán feltételezzük. Ez esetben is a szomszédságon túl kereskedelmi kapcsolatokat is feltételezhetünk: az uráli átjárón keresztül haladó Prém útja mentén ősspermi és ősmagyar népesség közvetlen érintkezését tehetjük fel. Az ősspermi-ősmagyar nyelvi érintkezések kimutatása nem szolgálhat az Uráltól nyugatra fekvő őshaza tételének nyelvi igazolására, ahogyan az a régi ötlet sem, amely szerint a finnugor népek ősi elterjedési területeit a méh és méz szavak eredete alapján az Uráltól keletre ki lehetne zárni.²⁶⁹

A magyar nyelv történetének első önálló ezer évéről (kb i. e. 500–i. sz. 500) a nyelvbe került jövevényszavak tanúskodának. Iráni jövevényszavaink közül a legtöbb középíráni, amelyek az oszét előzményeként is feltehető alán nyelvből származnak az első évezred második feléből. Ezeket nem érdemes tekintetbe venni a magyar nyelv első ezer évének vizsgálatakor. Az Urál vidéki magyar őshazából származó iráni elemek száma nem nagy – feltételezett ezer éves szomszédság és iráni kultúrhatás mellett sem –, ezek közül való a magyar tehén, tej, tíz, nád, búz, nemez, szekér, kincs, hús. Az óiráni szóanyag szűkössége azért is feltűnő, mert a magyarság kapcsolatai az iráni nyelvű alánokkal a vándorlások korában megerősödtek; ebből az időszakból származik iráni jövevényszavaink zöme. Az óiráni-magyar nyelvi kapcsolatok tehát nem hogy elenyésztek volna az idővel, de folyamatosak maradtak a honfoglalásig, ebből kifolyólag pedig azt kellene feltételeznünk, hogy az óiráni elemek használatának szokása sem kophatott csak úgy ki. A középíráni jövevényszavak az alánoktól kerülhettek a magyarokhoz. Ligeti kitér a régészeti szempontú magyarázatra is, amely szerint az alán elemek az Azovi-tengertől északra, a Donyec és a Don vidékén, az alán eredetű szaltovó-majaki kultúra területén kerültek volna a magyar nyelvbe a 9. században. Ligeti se a helyszínnel, se a korszakkal nem ért egyet, az alán jövevényszavak jelentős mennyisége, nagy száma miatt huzamosabb ideig tartó kapcsolatokat feltételez.²⁷⁰ Jelentősebb alán eredetű szavaink: asszony, özvegy, gazdag, vám, vásár, híd, ezer, vért, kard, tölgy, dentü. Ligeti azzal a véleménnyel ért egyet, mely szerint e szavak 600 és 800 között

²⁶⁹ Vö. Ligeti 1986. 144.

²⁷⁰ Ligeti 1986. 162–163.

kerültek nyelvünkbe, valamivel fiatalabbak régi bolgár-török jövevényszavainknál.²⁷¹ Az Urál vidéki török jövevényszavak kutatását Ligeti láthatólag fontosnak tartotta a pretörök nyelvi rekonstrukció vonatkozásában is, amit a török-mongol kapcsolatok vizsgálata révén vélt megvalósíthatónak. E szavak száma nem nagy, de meglétük jelentős nyelvi anyagként szolgál. Bárczi ezt a csoportot legrégibb török jövevényszavainknak nevezte, átvételi helyüket az Urál vidékére, idejüket az időszámításunkat követő első századokra tette.

A 4. század második felében indul meg a hunok vándorlása Európába és ennek hatásai elérhették az uráli átjáró vidékét. Feltehető lenne az is, hogy a magyarok e vándorlásokban már részt vettek, Ligeti ugyanakkor valószínűbbnek tartja, hogy a magyarok a hun birodalom bukását követő onogur vándorlással (463 körül) érkeztek a steppevidékre (Magna Hungariába).²⁷² Ettől az időtől számítja a szorosabb török-magyar nyelvi kapcsolatokat. Ligeti az onogurok vándorlását tekinti az első török vándorlási hullámnak, amelyet a 6. század elején követett volna a második, a szabirok megtelepedése a Kaukázustól északra. A csuvas nyelv kialakulása kapcsán tett megjegyzések alapján ugyanakkor valószínűsíthetjük, hogy a hunok nyelve is török volt, csuvasos típusú bolgár nyelv. Nyelvtörténeti megközelítéssel lehetetlen megmondani, hogy a magyarság mikor, melyik nép „társaságában”, „neve alatt” vagy melyik akkori éppen aktuális törzsszövetségi szerveződés részeként jelent meg a kelet-európai steppén. Történeti tudásunk szerint ez megtörténhetett a 370-es hun, a 460-as ogur, onogur vagy az 503-as szabir vándorlás alkalmával is, ugyanúgy ahogyan az avar vándorlás (6. század közepe) vagy az azt követő türk hódítás (6. század második fele, 7. század eleje) is alkalmat adhatott erre. Ligeti vázolja a korszakban a vándorlás útvonalára vonatkozó érvényes elképzeléseket. Elsőként azt, amely szerint a magyarok a „Volga menti haza” felől indulva telepedtek volna meg a Kaukázustól északra elterülő síkságon. Itt tulajdonképpen a nyugatról a Don, keletről a Volga és délről a Kaukázus által határolt steppei területről van szó, amely az európai stepperégió keleti felét teszi ki. A különböző teóriák e területen belül eltérő módon jelezték a magyarság lehetséges szálláshelyét: A Don középső folyása mentén, a Kubán folyó mentén, a Kaukázustól északra, a Don és Volga folyók között, egyszóval azokon a területeken, ahol számolhatunk keletről érkező nomádok megtelepedésével.²⁷³ Ilyen értelemben e tétel csak a földrajzi meghatározás egy bizonyos esetén kapcsolódik magához a Kaukázus hegységhez – szükségtelen tehát túlhangsúlyozni az őshazaelmélet kaukázusi

²⁷¹ Ligeti 1986. 174.

²⁷² Ligeti 1986. 157–161.

²⁷³ Északon a Volga és Káma folyók vidékéig.

jellegét –, lényege inkább a kronológiában rejlik: A magyarok már a 4–5. század óta a pontusi stepperégióban voltak.

Joggal jegyzi meg Ligeti, hogy mások a korai, déli megtelepedés tételét a „kaukázusi őshaza” elméletévé sarkították: fentebb be is mutattuk, hogy hogyan tette ezt meg Kristó Gyula, akire minden bizonnyal Ligeti is gondolt. A déli megtelepedés tételével szemben – többnyire Magna Hungariára és a baskírokra, továbbá a magyar népnév hiányára hivatkozva – áll az északi vándorlás tézise. E szerint a magyarok a 9. század első harmadában indultak meg Magna Hungaria területéről a Donyec folyó, vagy még nyugatabbra, Etelköz felé. Ligeti nem gondolja, hogy a kései vándorlás elegendő történeti háttérrel biztosítana a nyelvtörténeti eredmények számára: „Sem térben sem időben nem képzelhető el, hogy minden a Donyec menti hazában zajlott volna le: a magyar nyelv alán jövevényszavai versengve tódultak volna a magyar szókészletbe a török jövevényszavakkal együtt, bár azok mögé huzamosabb, nyugalmas kronológiai háttér kívánczik.”²⁷⁴ Ligeti hangsúlyozza a csuvasos nyelven beszélő kazárok, bolgárok és onogurok, valamint a középíráni nyelven beszélő alánok szerepét és jelentőségét a korai magyar történelem alakulásában, márpedig e népcsoportok elsődlegesen a steppei területeken éltek.

A magyar nyelvtörténet kései ősmagyar szakasza egyben a vándorlások kora is, a kései ősmagyar nyelvet a magyar nyelvbe került idegen nyelvi elemek alapján határozzák meg. Ennek datálása azonban nem nyelvészeti úton történik, hanem a történeti források felhasználásával. A Priszkosz rétor által feljegyzett 463-as ogur, onogur, saragur vándorlással, mint történeti eseménnyel kapcsolatban írja Ligeti: „Sorsdöntő változást jelentett ez az esemény a magyar nép életében: török népvándorlás sodrába került, s ettől fogva századokon keresztül nem szakadt meg a kapcsolata a törökökkel.”²⁷⁵ Ettől az időtől számolhatnánk hát a török és alán elemek magyar nyelvbe történető áramlásával. Hasonló módon történeti érveléssel határozza meg később a csuvasos nyelvi elemek átvételének idejét, a csuvasos török nyelv magyarra gyakorolt hatásának kezdeteit a 6. és 7. század fordulójára (ez majdhogynem másfél száz évvel későbbi datálás a 463-as onogur vándorláshoz képest). Ekkora teszi ugyanis Ligeti a magyar-bolgár és magyar-kazár történeti érintkezés kezdetét.²⁷⁶ A csuvasos török hatás még a kabarok csatlakozása révén is érvényesült a 10. században, amelynek végén a kabarok már feltehetőleg magyar nyelvűvé váltak. Ligeti a török-magyar

²⁷⁴ Ligeti 1986. 160.

²⁷⁵ Ligeti 1986. 158.

²⁷⁶ Ligeti 1986. 530–531.

nyelvi kapcsolatokat körülbelül 400 évben határozza meg, ami tehát a 7. század elejétől a 10. század végéig tartó időszak.

A kazárok bevonása a magyar nyelv török jövevényszavai átvételének datálásába, főként annak kezdetének kijelölésébe kissé érthetetlen, tekintve hogy a kazárok kaganátusának megalakulása és fennállása a steppe kora középkori történetének egy másik, későbbi szakasza a 463-as onogur vándorláshoz, vagy akár a bolgár népnév 480-as évekbeli első feltűnéséhez viszonyítva. Erre ugyanis akkor került sor midőn már az avarok vándorlása és Kárpát-medencei megtelepülése is lezajlott, mikorra már összedőlt a kök-türkök [570 körül] alapított első Türk Kaganátusa, amely türkök egy jó fél évszázadig uralták a pontusi stepperégió keleti felét. Ennek romján született meg a Kazár Kaganátus a 7. század közepén, amely a Kovrat által alapított Magna Bulgaria meghódítása után jelentős onogur-bolgár és utigur népességgel gyarapodott. A kaganátusnak tehát kezdetektől jelentős számú ogur és bolgár népessége volt. A bolgárok pedig, akár a 463-ban érkező ogurokhoz, akár a 370-ben érkező hunokhoz tartozzanak is, nyilván már jóval a Kazár Kaganátus megalakulása előtt jelen voltak a steppén. A kazár népnévként való használata is felvet kérdéseket, mert török nyelven szabi-roknak nevezték őket, amely törzscsoport már a 6. század kezdete óta szintén jelent volt a pontusi steppén. A kazárok bevonása e nyelvtörténeti kérdésbe – mikortól vettünk át tömegével török szavakat – kifejezetten a történeti háttér ismeretén alapszik semmint konkrét nyelvészeti levezetésen, függetlenül attól, hogy a kazárokat is csuvasos török nyelven beszélő népnek tartjuk-e. Erre utal egyébként, hogy a csuvasos nyelvi hatások között Ligeti kronológiai különbséget is feltételezett: a korábbi, 6. századi csuvasos réteg a volgai bolgároktól származna (akik, mint tudjuk, csak a 8. század végétől telepednek meg északon), a későbbi pedig a 7–8. században a kazároktól. Konkrét kronológia felállítására tehát a bolgár-magyar, kazár-magyar történeti kapcsolatokra való utalás nem alkalmas, így visszajutunk ahhoz a legáltalánosabb datálási lehetőséghez, amely a hunok megjelenésétől kezdve (4. század közepe) az avarok vándorlásáig bezárólag (6. század közepe) keltezheti a magyar-török nyelvi kapcsolatok kezdetét Európában.

A kérdés persze felmerül: hol és hogyan kerültek szoros kapcsolatba magyarok és törökök? Ligeti egyszer az ogurok és onogurok volgai és pontusi megtelepedéséhez köti a magyarság „becsatlakozását” a nomád világba. Ez északi irányból történhetett a Volga-Káma vidéke felől, vagy az Urál hegység délkeleti oldaláról és Nyugat-Szibériából. A kérdés megválaszolásához az onogurok feltételezett korábbi szállásait is vizsgálni kell. A kérdés a legszorosabb módon összekapcsolódik azzal, hogy hová lokalizáljuk a magyarság őshazáját; az Uráltól nyugatra, ahogyan azt Ligeti teszi, vagy Nyugat-Szibériába. A feltételezett földrajzi

terület kijelölése hatással lehet a kronológia felső határára, hiszen Nyugat-Szibériában maga Ligeti is számol török nyelvű népesség megtelepedésével már az időszámításunk kezdete körüli időktől: innen származnának még ugor kori török jövevényszavaink, itt alakulna ki maga a csuvasos típusú hun nyelv is.²⁷⁷ Említi ugyanakkor Ligeti a volgai bolgárokat is, mint az első jelentős csuvasos török nyelvű népet, amelynek nyelve hatott a magyarra. Ez esetben talán azt kéne gondolnunk, hogy a magyarok nem „becsatlakoztak” a nomád világba, hanem a nomád világból érkeztek bolgárok a magyarok volgai őshazájába. Ilyen rekonstrukcióra csak akkor lenne lehetőség, ha igazolni lehetne, hogy a Volga-Káma vidékén már jóval a 8. század előtt megtelepedtek török nyelvű törzsek. Különös ellentmondása ez Ligeti elképzelésének: hogyan lehetnének a 9–13. századi volgai bolgárok a magyar nyelv török jövevényszavainak legkorábbi átadói, ha ő maga egyébként a magyarok korai, déli megtelepedésével számol és azzal, hogy az északi Magna Hungariába csak egyes magyar népcsoportok kerülnek el éppen a bolgárok kötelékében. A bolgárok nyelvi hatását követné a kazár hatás korszaka a 7–9. században. Mindenesetre az, hogy Ligeti többször többféleképpen határozza meg a magyar-török nyelvi kapcsolatok kezdetének idejét és helyét, és hogy erre vonatkozóan elsősorban nem is nyelvi, hanem történeti körülményeket hoz fel, arra kötelez minket, hogy e kérdések vizsgálatára nagyobb hangsúlyt fektessünk.

III. Az ogur/onogur-magyar vándorláselmélet

III./1. A hiungnuk Urál vidéki megtelepedésének kérdése

A dolgozat első fejezetében említettem már, hogy az orosz régészeten belül az 1960-as évekre az európai hunok és ogurok eredete kapcsán kialakult az a nézet, miszerint a népesség az Urál vidékén megtelepedő északi-hiungnuk és a helyi ugorok, illetve ugor nyelvű nép(ek) egyesüléséből alakult ki a 2–4. században. Artamonov 1962-es monográfiájának ismertetésében a szerzők ezt a következőképpen foglalják össze.²⁷⁸ Az ázsiai hiungnuk a Dél-Urál és az Aral tó vidékén szálltak meg, ahol kétszáz évig tartózkodtak és elkeveredtek az ottani ugor nyelvű népességgel. A helyi ugor népesség anyagi kultúrájára korábban a szarmaták kultúrája hatott, vagyis ezeknek szarmata típusú régészeti kultúrája lehetett. A hiungnuk megtartották török nyelvüket és ez a nyelv az ugor nyelvre is nagyban hatott. A

²⁷⁷ Ligeti 1986. 524, 440–441, 434.

²⁷⁸ Erdélyi–Kádár–Ojtozi. 1965. 85–90.

hiungnuk a 4. században indultak meg nyugat felé az ugor népességgel egyetemben. 370-re legyőzték a kelet-európai steppe keleti felén uralkodó iráni nyelvű alánokat és betörték a steppe nyugati felén tartózkodó gótok birodalmába, aminek a vezére ez idő tájt Hermanarich volt. Ezt kisebb nyugati irányú hadjáratok követték, de a hunok fő célpontja ezidőtájt a Kaukázuson túli terület volt. Az örmény források honjai megfelelnek a hun névnek. A kelet-európai hun törzsek közül a legerősebb az akatzir törzs volt, amelynek vezetőjéül Attila 447-ben legidősebb fiát, Ellákot tette meg. Az akatzirok mindvégig a steppén, a Dnyeper mentén tartózkodtak a hun korszakban. Attila halála után fiai visszatértek a Kárpát-medencéből keletre, a Fekete-tenger mellé. A Balkánon a gótok és Bizánc ellen vezettek hadjáratokat, de ezek sikertelennek bizonyultak. Az 5. század hatvanas éveiben a saragurok keletről előnyomulva legyőzték az akatzirokat és Bizánc befolyására a Kaukázuson túlra vezettek hadjáratokat Irán területei ellen. A saragurok neve többé nem fordul elő a steppén, feltehetőleg az 508 körül, Nyugat-Szibériából érkező szabirok örökhették fel őket, akiket később, a 6. század közepén az avarok hódoltattak. A szabirokat Artamonov ugor eredetűnek tartja, akikről az irtiszi tatárok hagyománya is megemlékezik. A szabirokkal kapcsolatban a következőket olvashatjuk: A szabirok Szibériából érkeztek és a Kaukázus és Kaszpi-tenger közötti partsávot foglalták el. A hun-szabirok 513-tól a Kaukázuson túlra vezettek hadjáratokat. Az általuk a steppe keleti feléről kiszorított onogurok az Azovi-tenger mentén telepedtek meg. Ezek az onogurok nem mások, mint eltörökösödött ugorok; etnikailag alig különböztek a 350–70 között Európába érkező hunoktól.²⁷⁹ Az utigurokról és kutrigurok szóló fejezet Artamonov könyvében harminc oldalt tesz ki, az ismertetésben erről alig olvashatunk valamit. Artamonov a bolgárok első hiteles említéseként Paulus diakónus langobárd történetét tartja, amely az 5. század első felére vonatkozik. Az 5. század végén, egészen 499-ig Bizánc szövetségeseként a gótok ellen háborúznak. Artamonov e törzscsoportot is alapvetően ugor eredetűnek tartja, amely még Nyugat-Szibériában csatlakozott a hiungnukhoz. A kazárok a bolgárokhoz hasonló eltörökösödött ugor eredetű népcsoport voltak, amely a szabirok meggyengülése előtt azok uralma alatt élt. Miután az avarok leverték a szabirokat 558 körül, a kazárok vették át az uralmat Dagesztán területén.²⁸⁰ A 6. század utolsó harmadától az európai steppe a göktürkök uralma alá került, amely uralom a 7. század első harmadáig tartott. A 630-as években a kazárok önállósodtak a türk uralom alól. De nemcsak a kazárok emelkedtek fel a korábban göktürk uralom alatt álló területeken, hanem a bolgárok is új törzsszövetséget

²⁷⁹ Erdélyi–Kádár–Ojtozi. 1965. 85–90. A hunokról, szabirokról, kutrigurokról szóló részek a 40. és 102. oldal között olvashatók.

²⁸⁰ A könyvben a 114.-től a 132.-ig oldal.

alapítottak Kovrat vezetésével és az onogurok és kutrigurok részvételével, amely a Kubán vidékétől a Dnyeper folyóig terült el (körülbelül 630 és 670 között). Kovrat halála után a birodalmat kazár támadás érte, aminek következtében jelentős néprészek hagyták el Magna Bulgaria területét. Ezek egy része átkelt a Dunán és megtelepedett a mai Bulgária területén. Egy másik rész helyben maradt és a kazárok törzsszövetségébe került, egy harmadik pedig északra menekült a Volga mentén.²⁸¹

Ami a magyarok eredetét illeti, Artamonov a magyarok orosz „vengri” nevét nem az onogur, hanem a régi ogur/ogor névvel hozza összefüggésbe, amely a történeti forrásokban már a 6–7. századtól kimutatható az Alsó-Volga és az Urál vidékére vonatkozóan mint több rokon törzs átfogó neve.²⁸² Erre a területre helyezi Artamonov az orosz évkönyvek jugráit is és országukat, Jugriát. A következő idézet az ismertetésből nem árul el sokat, pedig a magyar őstörténet kutatása tekintetében fontos részről van szó: „A magyar nyelv finnugor és török elemei viszonyának és a magyar nép etnogenezisének kissé leegyszerűsített tárgyalása során a baskír kérdést is érinti, méghozzá valóságnak véelve a magyarok baskíriai tartózkodását.”²⁸³ Artamonov a 8–9. századi szterlitamaki temetőt tekinti a magyarok hagyatékának. Véleménye szerint a magyarok a 8–9. században a Volgától keletre éltek. Innen a besenyők megjelenése kényszerítette őket arra, hogy nyugati irányba induljanak a 9. század 20-as éveiben és így érkeznek meg Etelközbe. Artamonov szerint Etelköz és Levédia azonos területek voltak. Ekkor a magyarok a kazárokkal szövetséget kötöttek három évre és részt vettek a kazár hadjáratokban. Artamonov véleménye szerint a honfoglaló magyar hagyatékának a szaltovói kultúrához nincsen köze, ugyanis a Donyec és Don közötti erdős steppezónában nem telepedtek meg.²⁸⁴

Azt az elképzelést miszerint a magyarok, illetve ugorok őshazája az Uráltól keletre, Nyugat-Szibériában volt, ahogyan azt a korábbi fejezetekben olvashattuk, egy sor magyar nyelvész és régész osztotta és osztja,²⁸⁵ így Artamonov tételének azt a részét, ami szerint a

²⁸¹ A 169. oldalig bezárólag.

²⁸² Erdélyi–Kádár–Ojtozi. 1965. 85–90. (89.) Ez a fejezet Artamonov könyvének egy későbbi része a 336. és 352. oldal között. Eredetileg az oroszok a magyarokat Ugry/Ugorsky-nak nevezték, nem Vengry-nek.

²⁸³ A magyarok baskíriai tartózkodása Julianus értesítése, a magyar-baskír törzsnevek egyezése és a muszlim szerzők magyar-baskír azonosítása alapján tény, a kérdés inkább az, hogy mikortól telepedett meg itt a magyarság és milyen irányból, továbbá, hogy a területen az egész népesség szállt-e meg, vagy csak egy néprész. Ha az egész népesség szállt ott meg és onnan vonult tovább, akkor a 9–13. századi baskíriai magyarok egy, a vándorlásból hátramaradt néprész, ha a magyarságnak csak egy része telepedett ott meg, akkor a baskíriai magyarok a fő népességtől elszakadt, elvándorolt csoportok voltak.

²⁸⁴ Ez tulajdonképpen ma Türk Attila álláspontja. A magyar régészeti kutatáson belül a kétezertíz-es években kezdik el képviselni Artamonov elképzelését a magyarok szaltovói kapcsolatáról, illetve annak hiányáról, anélkül, hogy Artamonov elképzelését megemlítenék.

²⁸⁵ Ezt Türk úgy fogalmazza meg, hogy a magyarok nyugat-szibériai őshazájának tétele régészetileg és nyelvészetileg is bizonyított tény. Türk 2021. 163–212; Türk 2023. 385–402.

keletről érkező hiungnuk az Urál vidékén ugorokkal találkoztak, minden további nélkül elfogadhatjuk. Az Urál vidéki hiungnu-ugor etnogenezis tételének másik fele ugyanakkor, vagyis, hogy a hiungnuk a 2. századtól az Urál vidékén tartózkodtak volna, további alátámasztást igényel. E tekintetben eleve hivatkoznunk kell Olekszij Komarra, aki a 2018-as monográfiájában röviden szót ejt Artamonov művéről,²⁸⁶ és amelyben azt állítja, hogy az Artamonov által kidolgozott elméletet sok történész és régész elfogadta, és az a további munkákban vitán felül álló tételként szerepelt, továbbá, hogy ez az elmélet napjainkig megőrizte aktualitását, „hiszen sok kutató vallja azt, hogy az ugorok részt vettek a hunok vándorlásában”.²⁸⁷ Már csak ez alapján is, a fentebb röviden bemutatott tételt megalapozottnak tekinthetjük. Nem tartom viszont megalapozottnak Komar azon álláspontját, miszerint Artamonov tétele csupán egy-kettő forráshely adott értelmezésén alapulna. Ha így lenne, hogyan lehetséges, hogy annyi kutató, oroszországi régészek sora máig követendő elképzelésnek tartja? Továbbá, bele kell csak lapozni Artamonov könyvébe az erről szóló részekre, hogy láthassuk mekkorra hivatkozási apparátust használt. Ez még akkor is látható, ha az orosz szöveget nem tudjuk elolvasni. Nyilvánvaló, hogy nem csak egy-két forrás ilyen-olyan értelmezéséről van szó.

Artamonov tételének megerősítésére vonatkozóan további újabb munkákat is felsorolhatok. Artamonov (és Gumilev) tételének kifejezetten a régészet oldaláról történő megerősítése olvasható Zaseckaja és Bokovenko tanulmányában, akik a hiungnu eredetű rézüstök steppei, ligetes steppei elterjedését vizsgálták.²⁸⁸ A tanulmány tulajdonképpen azt vizsgálja, hogy harminc év távlatából mennyire tekinthető Artamonov (és mások) elmélete a hunok korai, Urál-vidéki megtelepedéséről megalapozottnak. A szerzők összefoglalása szerint az ázsiai hiungnuk és az európai hunok azonosságának tételét először a francia Deguines fejtette ki a 18. században. K. A. Inostrancev 1926-ban publikált művében felhasználva a korszak kérdésre vonatkozó szakirodalmát a hiungnuk és hunok azonossága mellett foglalt állást és azok török eredetét vallotta. 1951-ben A. N. Bernstam úgy gondolta, hogy a hiungnuk és hunok között azonosság áll fenn oly módon, hogy az i. e. 1. században Közép-Ázsiába vándorló és ott megtelepedő északi-hiungnuk a helyi „nem-mongol” népességgel keveredtek, ami antropológiai arculatuk és kultúrájuk megváltozásával járt. A 4. században aztán ez a kevert hiungnu népesség a nyugat felé való vándorlás során magához csatolta az Urál, a Volga és a Káma vidékének népeit, ami tovább mélyítette a kinézetében és kultúrájában

²⁸⁶ Komar 2018. 56, 76–78.

²⁸⁷ Komar 2018. 76. Erről korábban már volt szó.

²⁸⁸ Zaseckaja–Bokovenko 1994. 701–724.

bekövetkező változásokat. Ez, mint az európai hunok eredetéről szóló új elképzelés fogalmazódott meg a korszakban, amit aztán további kutatók képviseltek. 1960-ban Gumilev a következőket írta: „The Ural Ugors were the people, who sheltered the refugee [Xiognu] and enabled them to regain force. It was from the Ugrian territories that Huns started their new campaign against the West ... Both peoples mixed and emerged into a new one – the Huns.”²⁸⁹ Artamonov 1962-ben fentebb ismertett művében ehhez a nézethez csatlakozott.

A hiungnuk és hunok közötti azonosság kérdését, valamint a hiungnuk vándorlásának irányát a kutatás jobb híján nyelvészeti és forráskritikai eszközökkel tudta csak vizsgálni. A hiungnuk közép-ázsiai megtelepedése és a hunok Európába való vándorlása között több évszázad telt el, amely időszak alatt régészeti kultúrájuk jelentős változáson mehetett át, kiváltképp ha figyelembe vesszük azt a hatást is, amit a csatlakozott népelemek beolvadása okozott. Ugyanakkor joggal feltehető, hogy ha a két népesség, ti. a hiungnu és a hun között azonosság állt fenn, akkor az alapnépességnek eredeti szokásaiból, tárgyi kultúrájából valamit meg kellett őriznie, amit régészetileg viszont vizsgálni lehet. A tárgyi kultúra ilyen elemei közé tartozik az a nyílhegytípus, ami a helyi szarmata hagyatékából visszavezethető a mongóliai hiungnu hagyatékgig és használata kimutatható továbbá Közép-Ázsiából az i. sz. első századból. Az Európában talált hun rézüstökkel kapcsolatban a kutatásban már többen rámutattak azok közép-ázsiai eredetére. Zaseckaja és Bokovenko tanulmánya ezt a kérdést járja körül részletesebben.

Nem mélyedve bele a rézüstök tipizálásának kérdésébe, fel kell rá hívni a figyelmet, hogy a rézüstöknek alapvetően két (egymással talán összefüggő?) etnokulturális közegben volt használata. Az európai szarmaták rézüstjei eredetüket tekintve a szibériai szkíta korszakból származnak, míg a hiungnu/hun rézüstök eredetüket tekintve Belső-Ázsia irányába mutatnak. A hiungnu/hun rézüstök elterjedésüket tekintve kimutathatók Észak-Kína, Mongólia és a Transzbajkál-i régióból, nyugat felé haladva pedig a Szaján-Altaj vidékéről, az Urál-Volga-i területről majd végül a Duna vidékének romániai és magyarországi részeiről. E területeken a rézüstök koncentráltan kerülnek elő, ugyanakkor egyes elszórt példányok is felbukkannak többek között a nyugat-szibériai Tyumen vidékén, amely rézüst egy i. e. 2.–i. sz. 1.-ig datált temetőből került elő. A rézüstök koncentrációjának egyik területe a Volga-régió, de ettől jóval északabbra, Komi területen is került elő hun rézüst. Ami az uráli területet illeti, a szerzők külön kitérnek arra, hogy már az eddig talált rézüstök elterjedése is fedi részben a

²⁸⁹ Zaseckaja–Bokovenko 1994. 701–724. 1. jegyzet. Magyarul: „Az uráli ugorok voltak azok, amelyek befogadták a menekülő hiungnukat és engedték őket megerősödni. Az ugor területek voltak azok, ahonnan a hunok megindították új hadjáratukat nyugat felé ... A két közösség egyesüléséből új nép alakult: a hunok.”

feltételezett ugor lakta területeket az Urál vidékén:²⁹⁰ „These facts may well be considered as a confirmation of Gumilev’s (1960) and Artamonov’s (1962) view concerning the formation of Hun ethnic and cultural unity as an assimilation of Xiognu and Ugrs and of their assumption that it had been from the territory of the Middle Volga region and the Ural that one of the stages of the Huns’ migration to the West had begun.”²⁹¹ A rézüstökön túl a nyílhegyek, íjak, függők illetve díszítmények/dekorációk tekintetében kimutatható a kontinuitás és fejlődés Mongólia területéről az Altaj-Szaján hegység mentén az Urál és Volga vidékéig, majd onnan Kelet-Európába, egészen Pannóniáig. A szerzők szerint a hiungnuk északi ágának nyugati irányú vándorlása fokozatosan történt, vagyis az i. sz. 1. századtól a 4. századig a vándorló törzsek időnkénti megtelepedésével kell számolnunk. Az Európába vándorlás előtt a hiungnuk jó kétszáz évet tölthettek el az Urál vidékén, bár a rézüstök elterjedése alapján megtelepedési területük a Kazah-hátságra is kiterjedt. A nyugati szerzők közül Ptolemaiosz²⁹² és Dionüsziosz Perihégétész már az i. sz. 2. században hírt adnak az Európa keleti határán feltűnő hunokról. Ezen híradások csak a hunok jelenlétét rögzítik a területen, szemben a 4. század végi értesítésekkel, amelyek tömegesen számolnak be a meginduló hun invázióról.²⁹³

Ugyanígy hivatkozik a két antik szerzőre Szergej Botalov, akinek az elmélete szerint az Urál vidéken és a kelet-európai steppén megtelepedő hiungnuk és a helyben élő szarmata népesség népi egyesüléséből vezethető le a régészeti szakirodalomban késő szarmata kultúrának nevezett régészeti anyag. Botalov az Uráltól keletre és Nyugat-Szibériában húzódó terület őssugor alapnépességének a délről – délnyugatról és délkeletről – érkező népekkel való kapcsolatát vizsgálja régészeti alapon.²⁹⁴ Az i. e. első évezredre vonatkozóan ez ugor és iráni, az i. sz. első évezredre vonatkozóan pedig ugor és török kapcsolatokat jelent. A kapcsolatok jellege azonban nem pusztán a szomszédsági viszonyban merül ki, a leírások alapján ugor-iráni és ugor(-iráni)-török népalakulással kell számolnunk a jelzett területen és időszakon belül. Minthogy jelen fejezetben kifejezetten azon időszámításunk körüli és azt követő évszázadokra vonatkozó ismeretek felgyűjtésére vállalkoztam, amelyek valamilyen módon kapcsolatban vannak Artamonov elképzelésével, így Botalov szövegének azon részeit, amelyek az időszámításunk előtti 2–3. évezredre vonatkoznak, nem ismertetem bővebben.

²⁹⁰ 7. ábra.

²⁹¹ Zaseckaja–Bokovenko 1994. 701–724. „Ezeket a tényeket Gumilev (1960) és Artamonov (1962) tételének megerősítésének tekinthetjük a hun etnikai és kulturális egység kialakulása vonatkozásában, amely a hiungnuk és ugorok egyesüléséből fakadt, és hogy a Közép-Volga valamint az Urál vidéke volt az a terület ahonnan a hunok nyugati vándorlása megindult.”

²⁹² Ptolemy 1991. III. 5. (80.) „Chunni” Ugyanezen a helyen szerepel már a „Savari” is (Szabir?). Az e helyütt felsorolt népek a kelet-európai steppe keleti felén tanyáznak részben az Urál felé („Riphaeos mountains”)

²⁹³ Altheim megerősíti Ptolemaiosz adatát. Altheim 1969. 3–7.

²⁹⁴ Botalov 2007. 1–39.

Ezzel kapcsolatban röviden annyit érdemes említeni, hogy Botalov véleménye szerint az andronovói kultúra a i. e. 2. évezred második felében a délről érezhető komplex gazdálkodást folytató iráni, ősiráni nyelvű népesség és helyi őssugor nyelvű népesség egymásrahatásából alakult ki.²⁹⁵ Az ősiráni hatás folytatódott volna továbbra is az i. e. 2. évezred végén, amikor Észak-Kína és Mongólia felől az Irtis folyó és Délnyugat-Szibéria vidékére a karaszuk-ordoszi (preszkíta) régészeti kör törzsei hatolnak be, amelyek szintén iráni nyelven beszélő népességet jelentenek. A karaszukiak több irányban és több hullámban vándorolnak nyugat felé, egyik útvonal az erdős steppét követi Nyugat-Szibériáig és az Urálig és a megtelepedés eltart az i. e. 8–7. századig. A karaszuki preszkíta népesség az Irtisz és az Ob mentén az egykori (ugor-iráni) andronovói kultúra középső területeit is elfoglalja (karaszuk-irmenyi kultúra). Az i. e. első évezred közepére Nyugat-Szibériát és a Volga-Káma vidékét a szkíta ananyinói kultúra uralja, amelyet Nyugat-Szibériában a szárgátkai kultúra követ.²⁹⁶ A szárgátkai kultúra időszaka átvezet az i. e. első évezred utolsó századaiból az i. sz. első századokba. E korokban valamifajta ugor-szarmata-szaka nomád, félnomád etnokulturális közösséggel kell számolnunk Nyugat-Szibériában.²⁹⁷

Botalov az i. e. 2. századtól számol korai hiungnu hatással Nyugat-Szibériában:²⁹⁸ ezt ő hun-szarmata kultúrának tartja, amely képviseli egyfelől a régebbi szarmata, másfelől az újabb hiungnu jegyek keveredését. Az időszámításunk szerinti első évszázadokban számolhatunk a Ob felső vidékének kezdeti eltörökösödésével. Délnyugat-Szibériában ekkor az ugor-török népeknek új, előavar és bolgár rétege alakul ki. A 2–4. században az Urál mindkét oldalán hun és hun-szarmata hatással kell számolni, ami északon a Bjelaja és a Felső-Káma vidékéig felér. „Ily módon a legvalószínűbb az, hogy a Kr. u. II–III. századtól az Urálmellék és az Urálontól erdős sztyeppéjén valamiféle hun dománia jön létre, ami a kulturális átalakulások és a törzsek közötti kölcsönhatások alapjává vált.”²⁹⁹

A dolgozat következő részében Botalov a Tobol és Irtis vidék, valamint a nyugati Urál-vidék 6. és 8. századi etnokulturális folyamatait vizsgálja, amelyek a kusnarenkovói és karajakupovói kultúrák kialakulásához vezettek. E két kultúra a középkori „ugorok” régészeti hagyatékához tartozik, azon belül pedig a magyarok elődével lennének azonosíthatók. Az Urál nyugati területeire lokalizálható és a 6. és 8. század között datálható kusnarenkovói kultúra kerámiaanyagának alig van Urálontúli párhuzama. A nyugat-szibériai karajakupovói kultúra,

²⁹⁵ Botalov 2007. 1–2.

²⁹⁶ Botalov 2007. 3–7.

²⁹⁷ Vö. Chernetsov–Moszynska 1974. 113–137.

²⁹⁸ Botalov 2007. 9.

²⁹⁹ Botalov 2007. 11.

amely aztán az Urál nyugati felén is megjelenik a 9. századtól, tehát nem folytatása a kusnarenkovói kultúrának, hanem újabb ugor bevándorlásra utalna. Ezek az ugor kultúrák korábban hun hatás alatt álltak, a kerámia típusát tekintve pedig visszavezethetők az egykori szárgátka kultúra körébe. Tudván, hogy a kusnarenkovói és karajakupovói kultúráknak a magyarokhoz kapcsolása továbbra is vitatott, illetve nem egyértelmű az sem, hogy a magyarokat a kusnarenkovói, vagy karajakupovói kultúra képviselné-e, a dolgozat ezen részétől eltekinthetünk.³⁰⁰ Annyi mindenesetre kilvasható a szövegből, hogy Nyugat-Szibériában és az Urál vidékén, valamint az Uráltól nyugatra már az időszámításunkat követő századokban számolnunk kell hiungnu megtelepedéssel, márpedig ez az a terület, ahová a magyarok őshazáját a magyar régészeti és nyelvészeti kutatás helyezni szokta.³⁰¹

Botalovnak egy következő, magyarul is olvasható műve A hunok Ázsiában és Európában címet viseli.³⁰² E műből is elsősorban az érdekel minket, ami arra vonatkozik, hogy lehet-e korai hiungnu megtelepedéssel számolni a Kazak-steppe északi részein és az Urál hegység vidékén. Botalov ebben az írásában fejti ki bővebben, hogy a kutatásban bevett „késő szarmata” régészeti kultúra/kultúrkör fogalma alatt valójában nem egy etnikai és nyelvi értelemben vett egységes iráni szarmata népességet kellene érteni, mint annak hátrahagyóit, hanem az időszámításunk előtti utolsó és az időszámításunk szerinti első századoktól már a Kazah-hátság, a Kaszpi-tenger és az Urál vidékén megtelepedő hiungnuk és a helyi szarmaták együttéléséből származó kultúrát és annak népességét. A „késő szarmata” kultúrát két korszakra lehet osztani: a korszak kezdete az i. sz. első és második, a korszak második fele pedig i. sz. harmadik és negyedik századra datálható.³⁰³ A „késő szarmata” kultúra szarmata-hun kultúráként való interpretálásának a tételét nem Botalov vetette fel először, és a szerző sorra is veszi azon kutatókat, akik a 20. század első felétől kezdve hasonló véleményt fogalmaztak meg, úgy mint P. Sz. Rikov 1936-ban, aki a torzított koponyáknak a késő szarmata sírokban való előfordulását kötötte a hunokhoz. Őt követve, V. V. Golmsztyenen túl, A. N. Bernstam képviselt hasonló álláspontot 1940-es és 1950-es műveiben, aki a kenkoli kultúra és a kínai történeti források vizsgálata alapján jutott arra a feltételezésre, hogy a hunoknak Közép-Ázsiában és Dél-Kazahsztánban való megjelenése az i. e. 1. századra tehető,

³⁰⁰ Másrészt a leírásból tulajdonképpen még az is kiolvasható lenne, hogy a hun korszakhoz (4–5. század) képest késeinek tekinthető kusnarenkovói kultúra (6–8. század) valójában ugyanannak az uráli hun és ugor entnokulturális egységnek volt a része, amelynek egyes törzscsoportjai már a 4. században megjelentek a pontusi steppén, csak a kusnarenkovóiak ennek az egységnek északi csoportjai voltak. A kusnarenkovói kultúra ugyanis eleve szintén nomád kultúra volt, amely így a hatodik századot megelőző hun korszakban alakulhatott ki Nyugat-Szibériában, vagy az Urál hegység mentén.

³⁰¹ Ld. még a 2. és 9. ábrákat/térképeket.

³⁰² Botalov 2013.

³⁰³ Botalov 2013. 9.

de a hunok, jobban mondva (északi-)hiungnuk tömeges vándorlása és megtelepedése hosszabb folyamat volt, amely az i. sz. 2. századig tartott. Hogy a hiungnuk ekkorra már a Kaszpi-tenger vidékéig megszálltak, elfogadta K. F. Szmirnov is 1950-ben. 1960-ban jelent meg L. N. Gumiljov, 1962-ben pedig M. I. Artamonov munkája, akik szintén hasonló álláspontot képviseltek. Ezzel egyidőben jelent meg L. G. Nyecsajeva cikke (1961), amiben egyrészt tagadta az egyszerű átmenetet a közép-szarmata és késő-szarmata kultúrák között, másrészt összekapcsolta az Alsó-Volga vidéki északi tájolású padmalyos sírokat a hunokkal. A Volga és Urál vidék népeinek etnikai történetében a hunok jelentős szerepét hangsúlyozta A. P. Szmirnov is 1984-ben. A „késő szarmata” kultúra keleti felét aláannak határozta meg T. Sulimirski, aki szerint az jelentős hun hatás alatt állt: a Volgától keletre fokozatosan kiveszett a rézsútos és katakombás temetkezés, helyét átveszi a kurgánba történő sírgödrös temetkezés a halottak északi tájolásával. Elterjed a koponyatorzítás szokása, a temetkezési anyag keleti eredetű elemekkel bővül: hosszú, keresztvas nélküli kardok, hun típusú íjak, hun nyílhegyek, hunokra jellemző lószerszámok és egyéb használati tárgyak. Mindez az anyag az i. sz. harmadik századtól megjelenik a Volga-Don vidéken is.³⁰⁴

Botalov megítélése szerint a témával foglalkozó szerzők többsége elfogadja az antik szerzőknek – itt elsősorban Ptolemaiosz és Dionüsziosz Perihégétész adatairól van szó – azon tudósítását, ami alapján a hunok kelet-európai, vagy legalább is az azzal keletről határos területeken való megjelenése az i. sz. második felére tehető. Dionüsziosz Perihégétész leírása alapján a hunok nyugati határait jelenthette a Kuma és Terek folyók közötti terület, keleti határaik viszont messze elnyúlhattak Közép-Ázsia felé. Botalov azon értelmezést tartja helyesebbnek, amely a hunok területeit a Kaszpi-tengertől északra – északnyugatra és északkeletre helyezi –, keleten az Aral-tó vidékét is beleértve. A hunok, hiungnuk vándorlásának három szakaszát különbözteti meg: Mongol-Turkesztán-i (i.sz. 1–2. század), Urál-Kazaksztán-i (i. sz. 2–4. század) és kelet-európai (i. sz. 4–5. század). A kínai jellegű tükrök és a bronzüstök elterjedését figyelembe véve (1. ábra)³⁰⁵ Botalov elkülöníthetőnek véli a középső- és késő-szarmata korszakot. Az előbbi a Kelet-Európába az i. sz. első–második századtól megtelepedő alánok képviselnék, utóbbit a 2. századtól az Urál-Kazaksztán-i steppéken megtelepedő szarmata-hunok. A második századtól a hun-szarmata lakosság településterülete az Urál-Észak-Kazaksztán-i steppevidéken fokozatosan nyugat felé tolódik és eléri a Dél-Urált és a Volga keleti partsávját. Ez az alán lakosság nyugatra tolódásával jár a Volga-Don vidékre. Jó időre a Volga jelentené a határt a kelet-európai alánok és az Urál-

³⁰⁴ Uő. 12–17.

³⁰⁵ Botalov 2013. 21. és 66.

Kazaksztán-i hunok és szarmaták között. Ez az állapot marad fenn a negyedik század végéig, amikor a hunok benyomulnak Kelet-Európába.³⁰⁶

Érdeemes a fentiekkel kapcsolatban megjegyezni, hogy korábban maga Artamonov is azt írta, hogy az Urál vidéki ugoroknak, amelyek egyesültek a megtelepedő északi-hiungnukkal a második századtól, szarmata anyagi kultúrájuk volt.³⁰⁷ Ez párhuzamba állítható Veres Péter azon véleményével, amely az ősmagyarság kialakulását az i. e. ezredévben szkíta-szarmata etnokulturális környezetben vélte meghatározhatónak, utalva Tóth Tibor antropológiai eredményeire is.³⁰⁸ Ezzel kapcsolatban egy korábbi szövegemben már jeleztem, hogy a magyar gyarmat(i) törzsnév esetleg etimológiai kapcsolatban van a szarmata névvel. Vajon melyik az eredeti, nem tudom. A probléma az iráni(szarmata)-ugor(magyar) népalakulással, hogy éppen ebben az időszakban a magyar nyelv iráni eredetűnek vélt átvételeinek száma nem túl nagy,³⁰⁹ sőt egyes rokon nyelvekben, amelyek pedig kevésbé állhattak iráni nyelvi hatás alatt, jelentősebb számú iráni átvétel van kimutatva, mint a magyarban.³¹⁰ Veres is csak kissé ellentmondásos úton tudta megmagyarázni, hogy hogyan maradhatott volna fent a magyar nyelv, ha a népesség évezredek óta iráni nyelvi és etnikai hatás alatt állt. Mint írta, úgy, hogy a magyar nyelv nagyon különbözött az iráni nyelvtől. De ha jelen esetben tényleges iráni-ugor etnikai népalakulásról beszélünk, ami a magyarság antropológiai arculatát is meghatározta, a nyelvi elkülönülés kizárható. Ráadásul minden nyelv nagyon különbözik a másiktól, ha egymást a beszélők nem értik meg: ez nem lehetne magyarázata annak, hogy a magyarság hogyan tudta megőrizni a nyelvét az évezredes iráni szkíta-szarmata „tengerben”, ahogy mondani szokták.

Szintén a hiungnuk korai Urál vidéki megtelepedésére utal Bregel atlaszának 5. és 6. térképe.³¹¹ Az ötödik térkép többek között Közép-Ázsiát és Nyugat-Szibériát ábrázolja az időszámításunk előtti első századtól az időszámításunk szerinti második századig. Ezen az látható, hogy az északi-hiungnuk az i. e. első századtól a Tien-san hegységtől északra éltek a Balkas-tó környékén. A szienpi-k,³¹² akik az i. sz. 2. századra elfoglalták a hunok egykori „mongóliai” területeit, keletről megtámadják ezeket a hiungnukat, akik az i. sz. 2. század közepén nyugati irányba vonulnak tovább; a térkép alapján a Kazah-steppére és a Dél-Urál vidékére. E területen az északi-hiungnuk nyugatról az alánokkal (Yancai/Jencai országa a

³⁰⁶ Botalov 2013. 100.

³⁰⁷ Erdély-Kádár-Ojtozi 1965.

³⁰⁸ Veres 1972. 1–12; Veres 1981. 120–141. Ld. még Fodor 1975. 87–95, 102–103, 113–134.

³⁰⁹ Vö. Ligeti 1986. 146.

³¹⁰ Harmatta 1977. 167–182.

³¹¹ Bregel 2003. 10–13.

³¹² A térképen Xianbi. Czeglédy Károly szienpi-nek írja a nevüket. Czeglédy 1969. 51.

kínai forrásokban) határosak, délről Kangju/Kangkü-vel, amely állam a Szir-darja folyó mentén terült el, északról pedig finnugor törzsekkel. A következő térképen, amely az i. sz. 3. századtól az i. sz. 6. századig tartó állapotokat rögzíti, a nyugat-szibériai finnugor törzsek helyén ogurokat találunk, amelyek keletről tielē/tielō törzsekkel határosak. Kangjü államát minden bizonnyal a hiungnuk döntötték meg az i. sz. harmadik században, amely hiungnu törzsek már Európában is szerepelnek a 2. századtól. Ami az ötödik térkép finnugor törzseit illeti, utalnom kell rá, hogy a nyelvészeti kutatások szerint eddigre már rég nem állt fenn semmilyen finnugor nyelvegység, és azon törzsek, amelyek e területen szerepelhettek az egykori finnugor nyelvegység keleti szárnyát alkotó, majd a finnugor nyelvegységből kiváló „ugor”-nyelvű törzsek utódai lehettek. Hiszen az „ugor” alapnyelv is felbomlott már elvileg az i. e. 5. századra, amelyből kialakultak az ősmagyar és az ős-obi-ugor nyelvágak. A nyelvészeti megállapítások szerint tehát e területeken ebben a korszakban alapvetően ősmagyar és ős-obi-ugor nyelvű csoportokkal kell számolnunk, amelyek ezek szerint egyrészt közvetlen kapcsolatba kerültek a megtelepedő északi-hiungnukkal, másrészt, a második térkép alapján, az egész terület az i. sz. harmadik századtól az ogurok szállásterületeként van jelölve.³¹³ Természetesen nem arról van szó, hogy önmagában e térkép igazolná akár Németh Gyula, akár M. I. Artamonov tételét – a kettő lényegében megfeleltethető –, vagy akár arról, hogy tételelesen igazolná a hiungnuk és hunok közötti azonosságot, mindenesetre újabb adalékkal szolgáltat ezen elméletek alátámasztására.

A keleti, kínai források történeti értelmezése tekintetében Czeglédy 1969-es kiadványa máig alpmű, amelynek angol fordítása is megjelent.³¹⁴ A nomád népek nyugat-szibériai megtelepedése vonatkozásában Czeglédy először a tinglingeket említi, amelyek szállásterülete, úgy tűnik, már eredetileg is az Irtis folyó vidékén és Nyugat-Szibériában volt. A tinglingeknek, akiket a kínai források később tielō névvel is neveznek, ugyanis három nagyobb törzscsoportjuk volt. Az egyik az irtiszi ág, a másik a hiungnuktól északra a Bajkál-tó vidékén, a harmadik pedig, amely az utóbbiból vált ki, Kína északi területein telepedett meg.³¹⁵ A tinglingek/tielők tehát az egyik legészakibb nomád népesség volt, amelyet az is alátámaszt, hogy a források leírása szerint a tinglingek országa prémben gazdag volt. Az ugyanakkor bizonyos, hogy a tinglingek nomád, félnomád nép voltak.³¹⁶ Czeglédy leírása szerint az időszámításunk előtti első században az északi-hiungnuk egyik fejedelme, Csicsi

³¹³ És ha van ok-okozati összefüggés aközött, hogy a hiungnuk megtelepedtek a területen, és aközött, hogy a finnugor törzsek helyén már ogurok szerepelnek, akkor az vagy az, hogy ezek az ogurok a helyi finnugorok és a megtelepedő hiungnuk utódai vagy az, hogy a hiungnuk vándorlásával egyidőben telepedtek meg itt az ogurok.

³¹⁴ Czeglédy 1983.

³¹⁵ Czeglédy 1969. 17–18.

³¹⁶ Uő. 49.

nyugati irányba vonult el és a Tien-san mentén hódoltatta a kienkunokat és a vuszunokat. A kienkunok ekkor északra szorultak és a Jenyiszej folyó mentén telepedtek meg. A kienkunok legyőzése után a hiungnuk a még északabbra élő tinglingeket hódoltatták és a kienkunok eredeti területén telepedtek meg, ami a Balkas-tótól északra lehetett a Kazak-steppén.³¹⁷ Csicsi ezután Kangkü területére vonult és megostromolta a vuszunok fővárosát, amit azonban a vuszunokkal szövetséges kínaiak felszabadítottak, Csicsit pedig megölték. Miután a kienkunok/kirgizek új, Jenyiszej vidéki hazájukba költöztek, a tinglingekek délnyugat-szibériai ága a Kazak-steppe északi és középső részét is elfoglalta.³¹⁸ Az időszámításunk szerinti első században aztán a Kínától északra élő hiungnuk vereséget szenvednek a szienpiktől és nyugatra vonul az egész népesség, ahol vuszun területen telepednek meg a Tien-santól északra. Azok a hiungnu csoportok, amelyek innen nem tudtak tovább vonulni, megalapították Jüepan országát, ami az 5. századig állt fenn. Az északi-hiungnuk nagyobb része azonban innen még nyugatabbra vonult Kangkü területére, a Kazak-steppére. A Kazak-steppén az időszámításunk szerinti második és harmadik században tehát két jelentősebb törzsszövetséggel kell számolnunk, az egyik az északi-hiungnuké, a másik a tinglingekeké, akiket Czeglédy egy helyütt a később szintén Európába vonuló ogurokkal, más helyütt az ugorokkal azonosít.³¹⁹ Említettük fentebb, hogy a hiungnuk korábban hódoltatták a tinglingeket, továbbá azt is, hogy a hiungnuk/hunok már az i. sz. 2. századtól jelennek vannak Kelet-Európa határán, a Kaszpi-tenger vidékén. Mindezek figyelembe vételével állítható, hogy az Uráltól keletre, Nyugat-Szibériában ez idő tájt hiungnu és tingling, azaz hun és ogur törzscsoportok telepedhettek meg.³²⁰ Ha ugyanis feltesszük, hogy a hunok törzscsoportjai a Kazak-steppe középső és déli területein szálltak meg az i. sz. 1. században, ugyanakkor már a Kaszpi-tenger vidékén voltak az i. sz. 2. században, akkor egy elnyújtott hun szállásterülettel kéne számolnunk, ami viszont nem maradhatott volna fent a 4. századig anélkül, hogy a nyugat-szibériai ogurok ne csatlakoztak volna. Joggal feltehető, hogy a hunok, mielőtt a 4.

³¹⁷ Uő 40–41.

³¹⁸ Uő 47–52.

³¹⁹ Czeglédy 1969. 17–18, 95.

³²⁰ Hasonlóképpen látja Kim 2013. 26–35. „In fact archaeological evidence from the Ural region seems to point to the expansion of the Huns into that area by the early fourth century AD, suggesting that the nations between the Altai and the Urals had succumbed to Hunnic conquest by the early fourth century. This was then followed by Hunnic thrusts in two directions, one into Kangju and Wusun territories to the south and the other into Alan territory to the west.” (35.) Továbbá „Neither explanation is satisfactory since the Hunnic expansion west may have commenced well before the fourth century. Érdy, on the basis of archaeological evidence provided by Hunnic cauldrons, has argued for a Hunnic presence in the Tobol, Irtish, Middle Ob region already in the third century AD.” (36.) Ld. a térképet a 18. oldalon. Éry Miklós a nemzetközi kutatásban hivatkozott szakember. Vö. Érdy 1994. 379–438.; Érdy 2001.

század második felében Európába vonultak, az 1. és 4. század között a tőlük északra élő ogur törzscsoportokat is, legalább is részben, magukhoz csatolták.³²¹

A régészeti és történeti feltevéseken túl utalnom kell egyes nyelvészeti megállapításokra is, mint amik a hunok nyugat-szibériai megtelepedését igazolnák az időszámítunkat követő évszázadokban. Ligeti Lajos a csuvas nyelv kialakulása kapcsán jegyzi meg, hogy „A rendelkezésre álló információk figyelembevételével megállapíthatjuk, hogy a csuvasos típusú [ogur/bolgár/lír-]török nyelv, nyelvjárásaival, a törökség legnyugatibb megszgyéjén alakult ki; minden jel arra mutat, hogy az Urál vidékén, Délnyugat-Szibériában kell keresnünk bölcsőjét”.³²² Továbbá: „meg kívánjuk azonban említeni, hogy az újabb kutatások során egyre inkább előtérbe kerül az a gondolat, hogy a csuvas nem tartozik egyszerűen a török nyelvek közé, hanem azokhoz valahogy lazábban csatlakozik. Ezt a nézetet képviseli K. H. Menges ..., aki az altaji nyelvek általánosan elfogadott hármas tagozódása mellett negyediknek (gyakorlatilag elsőnek) említett hún nyelvágba sorolja a volgai bolgárral együtt: ősi szállásterületükül az Altajtól délre és délnyugatra nyúló területeket jelöli meg”.³²³ A csuvas (lír-török) nyelv kialakulása következőképpen történhetett: „Ez utóbbi [ti. a köztörök] legnyugatibb töredéke szupersztrátumként rátelepedett egy idegen – z-t és š-t nem ismerő – nyelvre; ebből keletkezett a precsuvas, amelyben a rotacizmus folyamata teljes egészében végbement, a lambdacizmus azonban félúton megrekedt.”³²⁴ A három idézet alapján három feltételezést fogalmazhatunk meg. Először is, a csuvas nyelv azonosítható a hunok nyelvével, ahogy Ligeti Mengest idézi, a csuvas a hun nyelvágba sorolható. Továbbá e nyelvváltozat kialakulására Nyugat-Szibériában került sor, és „időszámításunk kezdete táján ez a török nyelvtípus már megvolt”.³²⁵ A harmadik állítás pedig az, hogy a csuvas nyelv alapvetően nem, vagy nem csak egy török nyelv, hiszen Ligeti erről úgy ír, hogy egy őstörök nyelvág szupersztrátumként hatott egy másik nyelvre. A kialakuló csuvas/hun nyelvnek eszerint a török nyelvág mint szupersztrátum volt a része, márpedig a szupersztrátum egy adott nyelvnek, amennyire tudom, de ez nyelvészeti kérdés, „csak” valamilyen úton-módon történő felülrétegzettségét jelenti. A csuvas/hun nyelv tehát egy új nyelv, aminek az őstörök

³²¹ További régészeti szakirodalom: Koryakova–Epimakhov 2007. 228 –230, 245–250, 295–312. „It is historically known that the ancient Turks (*Tuku* and *Tele* of Chinese chronicles) were connected with northern Hsiung-nu tribes. The *Tuku* tribes were united into the first state (the first Turkic khanate) in the early sixth century CE. Since that time, the Turkic-speaking people largely occupied western Siberia, Kazakhstan, and Central Asia. However, scholars relate the early appearance of Turks here to the last centuries of the first millennium BC/beginning of the first millennium CE.” 345.

³²² Ligeti 1986. 440.

³²³ Ligeti 1986. 441.

³²⁴ Ligeti 1986. 434.

³²⁵ Uő. 440.

nyelvág a szupersztrátuma. Melyik, milyen idegen nyelvre telepedhetett rá az őstörök? A Ligeti által megadott adatokat („idegen – z-t és š-t nem ismerő – nyelvre”) nyelvészetileg kell vizsgálni, ugyanakkor a jelzett korban és területen – Nyugat-Szibériában, az időszámításunk körüli századokban –, jelenlegi ismereteink alapján feltehetőleg ugor/magyar nyelvű népesség élt. Természetesen ezek a kérdések is további vizsgálatot igényelnek.³²⁶

III./2. Az ogur és ugor népnevek – A Jugria-elmélet³²⁷

Fentebb láthattuk, hogy Nyugat-Szibériában megalapozottan számolhatunk a finnugor alapnyelvből kivált ugor nyelvág beszélőivel, akik között a későbbi ősmagyarok elődei lehettek jelen a legjelentősebb arányban. Ugyane területen, vagy annak közvetlen keleti szomszédságában ugyanakkor joggal tehetjük fel a tinglingek/dinlinek/tielők, vagy ahogy a nyugati forrásokban később nevezték őket, az ogurok nyugati ágának legkorábbi szállásait, amint azt a kínai források tanúsítják. Milyen viszony állhat fenn az ugorok és ogurok között, ha egyébként e nevekben az u-o hangváltozás nem lenne szokatlannak tekinthető. A nyugati forrásokban az ogurok nevét néha ugor, ugor formában adják vissza, ahogyan az ogor változat is adatható.³²⁸ A források tanúsága szerint az ogur, vagy adott esetben ugor, ogor névalak már az 5. századtól adatható a Kelet-Európa-i steppe keleti felén, a Volga és Kubán mentén. A finnugor alapnyelv egyik ágára használt ugor névalak ugyanakkor egy jóval későbbi, és tulajdonképpen mesterséges fejlemény, amely a középkori orosz források ugor nevére megy vissza, ami a magyarok nevéként szerepelt orosz nyelvi környezetben a 17. századig.³²⁹ Ezt a nevet kezdték el használni a nyelvészetben belül a finnugor nyelvcsalád magyar-manysi-hanti ágára, amin belül a magyar jelentős túlsúlyban van. Az ugor, mint egy nyelvállapot neve tehát ebből a középkori orosz alakból származik, ami pedig valójában az ogur törzsek kora középkori megjelölésére megy vissza. Ennek igazolása az orosz nyelvterületen a magyarokra és obi-ugorokra is használt jugra név. Ezt állította M. I. Artamonov is, amikor a magyarokra az orosz nyelvterületen használt ugor nevet kapcsolatba hozta egyrészt az 5–6. századi ogur névvel, másrészt az orosz évkönyvek Jugria nevével.

A Jugria kérdéssel részletesen foglalkozott a 19. és 20. század fordulóján Munkácsi Bernát,³³⁰ a különböző őshazaelméletek ismertetésekor tárgyalta Gombocz Zoltán,³³¹ majd

³²⁶ Vö. K. Palló 1982. 3–10, 248–256; Makkay 2005. 369–391.

³²⁷ Vö. Kerényi 2024. 137–148.

³²⁸ Menandrosz 2019. 10/4. (78.); Simocatta 1986. Book VII. 13–14.

³²⁹ Vásáry 2008. 73–85. (77.)

³³⁰ Munkácsi 1894. 160–180; Munkácsi 1895. 349–387.

1930-ban ismét részleteiben vizsgálta a kérdést Zsirai Miklós.³³² Mint fentebb hivatkoztam rá, Zsirai e vizsgálódásának eredményére is, mint érvre hivatkozott Németh Gyula, ami igazolná az onogurok és magyarok nyugat-szibériai kapcsolatait az 5. századot megelőzően.³³³ Az utóbbi évtizedekben vizsgálta a kérdést Vásáry István és Róna-Tas András is.³³⁴ Munkácsi és Zsirai munkáinak eredménye röviden az, hogy mind az obi-ugorokra alkalmazott jugra név és a területeiket jelölő Jugria földrajzi név, mind pedig a magyarokat jelölő onogur név ugyanannak az ogur eredetű népcsoportnak a nevéből származik. Nyelvi alapon e nevek származhatnak akár az ogur népnévből, akár az onogur népnévből. Az obi-ugorokra és magyarokra alkalmazott közös eredetű népnév abból az időből származna, mikor e népek még nyugat-szibériai őshazájukban éltek és ott szoros kapcsolatba kerültek az ogur eredetű törzsekkel. Innen a magyarság az 5. században vándorolt el ogur, onogur kötelékben.³³⁵ A jugra, Jugria név tehát igazolná, hogy a magyarság ősei már az 5. századot megelőzően Nyugat-Szibériában az ogurokkal alkottak közös törzsszövetséget.

Újabb kutatásunkban mind Vásáry István, mind Róna-Ras András tagadja, hogy az obi-ugorokra alkalmazott Jugra név, és a magyarokra alkalmazott onogur név között etimológia kapcsolat állna fent, ráadásul különböző időben és helyen kezdték volna e neveket használni az obi-ugorokra és a magyarokra. Vásáry elismeri ugyan, hogy Zsirai nyelvészeti levezetése helyes, azonban a történeti háttér hiánya miatt az azonosítást elutasítja. Mint írja „[Zsirai levezetése] Minden egyes részletében helyes, az összes hangtani magyarázat nagy példaanyaggal igazolható, csak éppen az egész magyarázat téves ... Ezek a [kronológiai, földrajzi és történeti] körülmények pedig a mi esetünkben mind Zsirai magyarázata ellen szólnak.”³³⁶ A történeti körülmények alatt Vásáry azt érti, hogy amennyiben a magyarok/onogurok már az 5. századtól elvándoroltak volna a feltételezett Jugria – Nyugat-Szibéria – területéről, az obi-ugorok pedig e területre később vándoroltak be, és az első orosz és muszlim források a Jugria/Juhria nevet csak a 9–10. századtól említik, akkor milyen alapon számolhatnánk azzal, hogy ezt a nevet a terület lakói/szomszédai megőrizték volna. A volgai bolgárok csak a 9. századtól vehették volna át, ugyanakkor a nevet az obi-ugorok önelnevezésként nem használták. Vásáry ugyanúgy tagadni véli, hogy az ogurok és onogurok megtelepedtek volna Nyugat-Szibériában, hivatkozva arra, hogy e népek eredeti közép-ázsiai

³³¹ Gombocz 1918. 129–194; Gombocz 1926. 1–33, 168–193.

³³² Zsirai 1930.

³³³ Németh 1930.

³³⁴ Vásáry 1982. 247–257; Vásáry 2008. 73–87; Róna-Tas 1996d. 265–269.

³³⁵ Zsirai az ugor nyelvi egység felbomlását nem az i. e. 1000 és 500 közötti időszakra datálta, hanem jóval későbbre; az ugor nyelv felbomlása összefüggésben áll a magyarok Nyugat-Szibériából történő elvándorlásával. Zsirai 1937. 150.

³³⁶ Vásáry 2008. 73–87. (81.)

szállásterületét az újabb magyar kutatásban a Kazak-steppe déli területeire lokalizálják és onnan vonultak volna Kelet-Európába; az északabbi területeken élő magyarokkal tehát nem is érintkezhettek.³³⁷ Róna-Tas András a Jugria nevet nyelvészeti és történeti alapon is levezethetőnek tartja az ogur népnévből, a magyarok ugyanakkor nem ezekről kapták a nevüket, hanem a Kárpát-medencei onogurokról. Történetileg tehát a Jugria/Ugria név nem közös neve az obi-ugoroknak és a magyaroknak.³³⁸

A történeti háttér vonatkozásában utalnom kell a honfoglaló magyarok temetkezési szokásai között meglévő halott maszkokra, amelyek használata az Urál vidéken, ami tulajdonképpen Jugria területe, több nép körében is elterjedt és használatban volt a 6–10. században. Így az obi-ugorok között használata még a legutóbbi századokban is kimutatható. Fodor István a halotti maszkok szokását ugor találmánynak tekinti, ami helyben alakult ki és terjedt el mind a magyaroknál, mind az obi-ugoroknál.³³⁹ Ennek a szokásnak a gyakorlata azonban valójában a közép-ázsiai steppei népek között volt eredetileg használatban, ahogyan azt Benkő Mihály kutatásai igazolták.³⁴⁰ Amint tehát a halotti maszkok szokásának használata az Urál vidéki ugorok között az 5. századtól elterjedhetett az ott megtelepedő hunok és ogurok révén, ugyanúgy a később magyarokra és obi-ugorokra használt onogur név is használatban lehetett az Urál vidéki ugorok megnevezésére. A halotti maszkok szokása a 6. századot követően terjedt el az Urál környékén élő népek között, ami a délről megtelepedő onogurok/magyarok és az obi-ugorok közötti kapcsolat bizonyítéka. Vagyis a két népességre használt ogur/onogur névalaknak van történeti háttere a 6. és 9. századok között, ami az oroszok által használt Jugra névnek közös eredetét igazolja. Történeti források igazolják, hogy a Közép-Volga mentén a 6. században ogur népek éltek, amelyek a 7. századtól a Kazár Kaganátus uralma kerültek.³⁴¹ Mind a halotti maszkok szokása mind pedig az ogur népnév használatának elterjedése ettől az oguroktól/onoguroktól származtatható, amely a honfoglaló magyarság megszerveződésében döntő szerepet játszott. A magyarok és obi ugorok elődeire használt ugor névalak eredeti formája tehát ogur, így azok a nomád törzscsoportok, amelyek i. sz. 5. században vonultak a pontusi steppére ogur és onogur név alatt, a magyarok elődeinek tekinthetők.

³³⁷ Ennek az érvelésnek a téves voltára már egy korábbi szövegemben is felhívtam a figyelmet. Kerényi 2023. 5–20.

³³⁸ Róna-Tas 1996d. 265–269.

³³⁹ Fodor 1973a. 159–176.

³⁴⁰ Benkő 1988. 169–200; Benkő 1992. 169–200; Benkő 2003. 111–125; Erdélyi–Benkő 2005. 5–18.

³⁴¹ Ligeti 1986. 327. (1. ábra), 341–344.

IV. A kelet-európai steppe történetére vonatkozó kérdések

IV./1. A magyar népnév a steppéről szóló forrásokban³⁴²

A magyarság 9. századi steppei megtelepedésének tétele a népesség megjelenését a magyar népnév forrásokban való feltűnéséhez köti,³⁴³ mondván, a forráskritika módszertanát követve erre nincs más lehetőség. Tudvalevő ugyanakkor, hogy a magyar népnevet elsőként muszlim forrásokban használják. A legkorábbi időre vonatkozó muszlim forráscsoportunkat a Dzsajháni-hagyomány különböző szövegváltozatai adják, amelyek közös alapszövegének létrejöttét, illetve a kort, amelyre az vonatkozik, a kutatók többnyire a 870-es évekre datálják.³⁴⁴

A Dzsajháni-hagyomány leírásában a magyarok 20 ezer lovassal rendelkező nomád nép a Fekete-tengertől északra. A magyarok földje két nagyobb folyó, a Duna és a Don, esetleg a Volga között terült el. A szerzők a magyarok uralkodóinak leírásában a kazár mintát követő duális uralkodási formát vázolják fel.³⁴⁵ E szerint a kündü a fejedelem, de a hatalom tényleges gyakorlása a gyula kezében van. A magyarok a közeli szláv törzseket adóztatják és a krími területeken a bizánciakkal kereskednek. A muszlim források összességükben a magyarokat török fajta népnek tekintik.

A muszlim földrajzi leíró irodalom az Omajjád kalifátus bukása (749–750) után, az Abbaszidák felemelkedését követő kereskedelmi és kulturális fellendülés során alakult ki a 9–10. században.³⁴⁶ A muszlim földrajzi irodalomnak a magyar vándorláshoz képest egyidejű – 9. századi – kialakulása miatt eleve egy – a vándorló magyarok vonatkozásában – igen kései történeti állapotot tükröznek, jobbra a honfoglalás előestéjét. Szintén csupán a muszlim források sajátossága az, hogy a Magyar Törzsszövetség népét a magyar névvel jelölik, tekintve, hogy e megnevezés mind a nyugati latin, mind a bizánci görög forrásokból a korszakra vonatkozóan hiányzik, ezek ugyanis a magyarságot többnyire a turk, hun és onogur nevekkal jelzik. A muszlim forrásokban továbbá a baskír nevet is használják a magyarok megjelölésére, párhuzamosan a magyar névvel, amely baskír név a nyugati forrásokból szintén hiányzik.³⁴⁷ Látható tehát, hogy a nyugati keresztény és keleti muszlim források eltérő történeti hagyomány alapján jegyezték fel az első magyarokra vonatkozó tudósításaikat. E

³⁴² Vö. Kerényi 2019. 48–59.

³⁴³ Kristó 1980. 14–19. Őt követve Tóth 2015. 21–23, 51. és Juhász 2020.

³⁴⁴ HKÍF 17–69.

³⁴⁵ Czeglédy 1985. 210–217.

³⁴⁶ Kmoskó 1997. 29–32, 38–40.

³⁴⁷ Róna-Tas-Berta 2011. 27–35.

tekintetben egyébként jelentősnek tartom, hogy az onogur név magyarokra történő alkalmazása a muszlim forrásokból is kimutatható.³⁴⁸

Utalva Kristó Gyula és Tóth Sándor gondolatmenetére, akik a magyar népnév forrásokban való használatával hozzák összefüggésbe a magyar nép steppei megjelenését, hangsúlyoznunk kell, figyelembe véve e sajátságokat, hogy pusztán a muszlim földrajzi irodalom leírásai alapján a datálásra vonatkozóan nem vonhatunk le végérvényes következtetéseket. Más jellegű ismereteink szerint feltehető ugyanis, hogy a magyarság már akkor a steppén tartózkodott, amikor a muszlim földrajzi irodalom még ki se alakult. Ha nem állna rendelkezésünkre ez a forráscsoport, akkor a magyarság neve(i)ként szereplő onogur és türk nevekből indulhatnánk csak ki, amely nevek nyilván jóval korábbi időszakba vezetnek minket. Szó szerint véve Kristónak és Tóthnak a források névhasználatával kapcsolatos elvárásait, azt kéne feltételeznünk, hogy a magyarság a 870-es évek környékén jelent meg a kelet-európai steppén, annak nyugati felén, holott már 862-ben, a dánokkal egy időben pusztítja a keleti-frank területeket.³⁴⁹ Továbbá szintén a magyarokkal szokták azonosítani azokat az onogurokat, akik Cherson mellett találkoztak Cyrillel a 861-ben,³⁵⁰ hogy a még korábbra datálható szöveghelyeket most ne is említsem.³⁵¹

Egyébként éppen Kristó Gyula az, aki saját forráskritikai elvárásain túllépve a magyarok Fekete-tenger menti megjelenését a 830-as évekre datálja egy olyan szöveghely alapján, amiben maga a magyar népnév sehol nem szerepel. Kristó szerint ugyanis a bizánciak által a 830-as években a kazárok számára épített Don folyó menti Sarkel nevű erőd az ekkor megjelenő magyarok ellen épült, amit muszlim szerzők tudósítása azzal támasztana alá, hogy a kazárok sáncokat építettek a magyarok és más népek ellen védekezésül.³⁵² Még ha helyesnek is tartanánk e rekonstrukciót, akkor sem tarthatjuk összeegyeztethetőnek Kristó fentebb idézett forráskritikai elvárásaival, ami már önmagában árulkodó jel ezen elvárások jogosságát illetően. A forráskritikán alapuló történeti kutatás során nem lehet eltekinteni a magyar eredethagyomány autentikusnak meghatározott elemeinek felhasználásától,³⁵³ valamint a turkológiai kutatás azon megállapításainak érvényesítésétől, amelyek a nomád törzsi, törzsszövetségi politikai szerveződések névadási szokásaira vonatkoznak.³⁵⁴ Ezek alapján ugyanis látható, hogy egy adott eredetű népesség eltérő időkben különböző törzsi,

³⁴⁸ Al-Maszúdinál. (HKÍF. 53.)

³⁴⁹ HKÍF. Szent Bertin Évkönyve, 183–184.

³⁵⁰ HKÍF. Salzburgi Évkönyv, 209.

³⁵¹ HKÍF. György barát krónikájának folytatója, 141–145.

³⁵² Kristó 1980. 14–19.

³⁵³ Györffy 1949. Ld. fentebb

³⁵⁴ Németh 1991. 26–34.

törzsszövetségi keretek között élhetett, sőt az is, hogy adott eredetű népesség egy azon időben több, eltérő néven nevezett törzsi szervezet alá is tartozhatott, tehát több név alatt is szerepelhetett egyszerre. Mindezek a sajátosságok a steppe 4–8. századi korszakáról szóló görög nyelvű leírásaiban megfigyelhetők. A bizánciak politikájának eredményeként esett egymásnak a 6. század közepe táján két ogur törzs/szövetség, a kutrigurok és utigurok. A források eltérően írják le a vizsálykeltés kimenetelét, mindenesetre az kiderül belőlük, hogy külön nomád törzsi keretben élő, külön néven szereplő, de azonos eredetű népességről volt szó.³⁵⁵

A fentebbieken túl érdemes figyelembe venni még két körülményt. Az egyik, hogy miképpen értelmezzük a magyar, mint népnév feltűnését. Amennyiben egy új politikai alakulatot, törzsszövetséget neveztek el (Hét)magyarnak a vezető törzs nevéből, akkor ez pusztán egy új nomád politikai alakulat nevének általánossá válásaként értelmezhető, amely nomád politikai alakulat népessége korábban más elnevezésű törzsi kötelékek között élt.³⁵⁶ A magyar törzsszövetség esetén pedig forrásos anyagunk van arra, hogy feltegyük, megszerveződése előtt a Kazár Kaganátus politikai keretén belül élt huzamosabb ideig és abból vált ki a 9. század első felében.³⁵⁷ E körülmény, valamint akár annak feltevése, hogy mint új politikai alakulat ekkor vált a törzsi névből törzsszövetségi név minden további nélkül magyarázatul szolgál arra, hogy miért nem szerepel a magyar, mint törzsszövetségi név a kelet-európai steppe 9. századot megelőző korszakáról szóló forrásaiban.

Ezért van jelentősége annak, hogy a latin és görög nyelvű forrásokban a magyarokra leggyakrabban alkalmazott nevek a turk, a hun és az onogur volt.³⁵⁸ A muszlim földrajzi, történeti leíró irodalommal szemben a bizánci történetírói gyakorlat több évszázadra visszavezethető hagyománnyal bírt. Az, hogy a követendő mintaként szolgáló és egyben kompilálásra alkalmas szövegek tömege a névhasználat terén rendszeresen vezetett archaizáláshoz, ami egyben többnyire tipizálást is jelentett, nyilvánvaló, és ezt e források értelmezése során mindig érdemes szem előtt tartani, ám mégis ez volt az a történetírói hagyomány, amely generációk során át a Fekete-tenger menti nomád népek történetét az első évezredben a hunoktól kezdve a bolgárokon és onogurokon át a magyarokig fenntartotta. A bizánciak mindvégig érdekelték voltak a Krím és a Kaukázus vidékén, valamint az ezekhez közvetlenül kapcsolódó steppei területeken zajló történésekben, mind kereskedelmi, mind politikai kapcsolataik miatt, és valamelyest tisztában voltak a nomádok névhasználatának

³⁵⁵ Vö. Szabados 2014. 289–305.

³⁵⁶ Ezzel kapcsolatban Szűcs 1971. 188–211.

³⁵⁷ Levedi politikai kapcsolata a kaganátussal a DAI szövege alapján, a kettős uralmi rendszer megléte és a kündür méltóságnév megléte a magyarok között kend/Kende formában.

³⁵⁸ Amely nevek a 830-as évekre vonatkozóan pedig egymás mellett tűnnek fel egy adott nép megnevezéseként György barát krónikájának folytatójánál. HKÍF 141–145.

sajátosságaival. A bizánci történetírók névhasználatának megítélése során – legyen szó hunokról, bolgárokról, onogurokról vagy türkökről és kazárokról – mindig az adott történeti környezet és történetírói eljárás alapján lehet következtetést levonni.³⁵⁹

Az onogur név magyarokra való alkalmazása kapcsán a következőket érdemes kiemelni. Az onogurok törzse az ogurokkal és saragurokkal együtt telepedett meg az európai steppe keleti felén a 460-as években,³⁶⁰ lakhelyei a Kubán és a Volga mentén terültek el.³⁶¹ Az onogur névnek a magyarok nevéként való használatát kutatók egy része, ugyanúgy mint a turk nevet, névátvitellel magyarázza. Eszerint a Fekete-tenger mentén megjelenő magyarokat a keleti szlávok nevezték el onogurnak, és e szlávok révén, szláv nyelvi közvetítéssel került a név a bizánciakhoz és a nyugati latin írókhoz.³⁶² A névátvitel koncepciójának alapja az, hogy előfeltételezik az ogur törzsek török nyelvűségét, és minthogy a magyar nép finnugor nyelven beszél, a magyar törzsszövetség népe, vagy e népnek egy jelentős része, nem viselhette korábban az onogur nevet, mint autentikus elnevezést. A törzsnevek eredete kapcsán, ugyanúgy ahogy a személy- vagy tisztségnevek eredete kapcsán sem lehet a név eredetéből az azt viselő személy vagy népesség eredetére egyértelműen következtetni. Tehát még ha igaz is az, hogy az onogur törzsnév török eredetű, ebből nem következik, hogy a törzsnév alá tartozó népesség is török eredetű és nyelvű lett volna minden elemében.

A magyar hagyományból ráadásul kimutatható az onogur név használata, már amennyiben Hunor nevében nem a hun, hanem az onogur nevet sejtjük. A korszak ogur eredetű nomádjai körében pedig forrásos alapon kimutatható az a hagyomány, hogy amikor a rokon népesség két testvérpárra vezet vissza az eredetét, akkor a mondában szereplő testvérpárok nevei valóban használatban levő törzsnevekre utalnak. A kutrigurok és utigurok testvértörzsei tehát Kutrigurtól és Utigurtól, egy hun király két fiától származnak,³⁶³ a bolgárok, kazárok és ogurok pedig Bulgarosztól, Kazarigtól és Wugurtól.³⁶⁴ A magyarság eredethagyománya esetén is joggal tehető fel, hogy Hunor és Magor két azonos eredetű, bár külön néven nevezett törzsszövetség megszemélyesítője, amely azt jelenti, hogy a magyar törzsszövetség megszervezésekor jelentős onogur törzsi elemekkel kell számolnunk. A magyar törzsszövetséget, illetve azok hét vezérét nevezi Anonymus Hétmagyarnak („septem

³⁵⁹ Moravcsik 1934. 21, 244–246.

³⁶⁰ Hunok és rómaiak. 50.

³⁶¹ Moravcsik 1930; Szántó 2020. 101–125.

³⁶² Zsirai 1930. 121–122; Melich 1942. 244–250; Olajos 2013. 521–532.

³⁶³ Moravcsik 1934. 61–62; Golden 1980. 30–34; History of the Wars VIII 5. (2–24.)

³⁶⁴ Dunlop 1954. 5, 38. Róna-Tas a Pugur alakot szövegromlásnak tartja és Wugurra javítja. Nem lehet-e vajon Mugur, azaz Magyar? Róna-Tas 1996b. 167–168., 190. Dunlopnál a név Puguraya és Panguraya alakban szerepel.

principales personae, qui Hetumoger vocantur").³⁶⁵ Ez az autentikus magyar történeti hagyományra visszavezethető elnevezés szerkezetét tekintve analogikus más ogur eredetű törzsnevekkel, ahol vagy számnév, vagy színnév kapcsolódik az ogur elemhez úgy mint utigur, saragur, onogur vagy esetleg hun-ogur. Eszerint a magyarok hétmagyar elnevezése ogur eredetű, ugyanis e törzseken kívül más nép nem használt hasonló neveket a tárgyalt korszakban a kelet-európai steppevidéken.

Azon koncepció megalapozottságát, miszerint a magyarokat a szlávok nevezték volna el onogurnak, bizonyos megfigyelések megkérdőjelezzik. Jelen esetben nem arról van szó, hogy kételkednék abban, hogy a név a 9–10. században szlávok révén terjedt el, hiszen ezt nyelvi adatok támogatják és történetileg is igazolhatónak tűnik az által, hogy a magyarok 9. századi vándorlásuk alkalmával először a szlávok szomszédságában, Etelközben telepedtek meg időlegesen. Felmerül ugyanakkor a kérdés, hogy a szlávok miért nevezték volna el a magyarokat onogurnak akkor, ha a magyaroknak nem volt köze az onogurokhoz se nyelvi, se etnikai, se törzsszövetségi tekintetben. A szláv elnevezést többnyire azzal magyarázzák, hogy a magyarok az onogurok korábbi területein telepedtek meg a nyugati irányú vándorlásuk során, és a szlávok a terület egykori lakóinak nevét vitték át a magyarokra.³⁶⁶ Ugyanakkor ha a magyarság a Volga felől egyenesen a Dnyeper vidékére érkezett, akkor először azt kéne igazolni, hogy a Dnyeper vidékén korábban onogurok éltek. Azonban az onogurokról szóló egykori források az onogurok területeit a Don folyótól keletre helyezték, így a Dnyeper vidéki szlávok nem nevezhették el a magyarokat a terület egykori lakóiról onoguroknak. Felmerülhet, hogy a szlávok a Volga vidékén nevezték volna el a magyarokat onoguroknak,³⁶⁷ véleményem szerint ugyanakkor ezzel az elgondolással az a probléma, hogy a terület korabeli lakói elsődlegesen még nem szlávok voltak, hanem finnugor nyelvű népek, ráadásul a magyarok feltételezett ottani lakhelye a Volga és Káma vidékén élő bolgároktól keletre volt. A volgai bolgárokat a szlávok tudtommal következetesen bolgárnak nevezték a volgai bolgár állam fennállásának ideje alatt, így kevésbé érthető, hogy az e bolgárok szomszédságában élő magyarokat a szlávok, ha éltek már a környéken, miért nevezték volna el onogurnak anélkül, hogy a magyarok és onogurok között szoros politikai vagy etnikai kapcsolatot ne feltételeznénk. Harmadik lehetőségként felmerült, hogy a magyarok az onogur nevet a Kárpát-medencében élő onogurokkal kapcsolatba lépve kapták meg a helyi szláv

³⁶⁵ Gesta Hungarorum (1932) pr. 4.

³⁶⁶ Juhász 2020. 115–132.

³⁶⁷ Kristó 1980. 48–49.

lakosság közvetítése révén.³⁶⁸ Ennek az elméletnek is ugyanakkor, véleményem szerint, van pár buktatója. Juhász Péter elképzelése szerint a magyarság a földműveléssel, állattenyésztéssel valamint szőlészettel kapcsolatos török eredetű jövevényszavakat a Kárpát-medencében élő onoguroktól vette át a honfoglalást követően. Azt, hogy a korszakban valóban éltek onogurok a Kárpát-medencében, forrásos anyag igazolja. Ugyanakkor ha a honfoglaló magyarság mind nyelvében, mind etnikumában, mind pedig társadalmi-gazdasági szervezetében különbözött a Kárpát-medencében már egy-két évszázad óta letelepült életmódot folytató török nyelvű onoguroktól, akik a honfoglalást megelőző egy-két évszázadban éppen a helyi szláv nyelvű lakosság szomszédaiként, azokkal feltételezhetően részben már valamelyest keveredve éltek, akkor érthetetlennek tűnik, hogy a helyi szlávok, vagy más környező népek mi alapján nevezték volna el a beköltöző nomád magyarokat a már letelepült szomszédjaik neve után, hiszen mindkét helyi népesség ugyanúgy a honfoglalók uralma alá került. Az pedig még valószínűtlenebbnek tűnik, hogy a honfoglaló magyarok a helyi letelepült onoguroktól vették volna át saját eredethagyományukat.³⁶⁹ A helyi szlávok, véleményem szerint csak akkor hívhatták volna a magyarokat onogur néven, ha a helyi, Kárpát-medencei onogurok és a beköltöző magyarok között általuk is felismert etnikai és nyelvi kapcsolat volt. Ezen megfigyelésemet véleményem szerint kiegészíti az is, hogy a Bécs és Culmite mellett vívott csatározásokban a korabeli keleti-frank szerző megkülönböztette a magyarokat (Ungri) és kabarokat (Cowari). Ha a frankok a helyi szlávoktól vették át az onogur nevet, akkor mégis kitől tudtak a kabarok nevéről? Vagy esetleg a helyi szlávok a magyarokra átvitték az onogur nevet, de a magyarok révén megismerték a kabarok nevét, amit továbbítottak a frankok felé, vagy arról lenne szó, hogy a frankok a magyarok nevét szláv közvetítéssel ismerték meg, de a kabarok nevét magyar vagy kabar közvetítéssel? Hogyan lenne lehetséges az, anélkül, hogy az onogurok és magyarok között semmilyen lényegi kapcsolatot ne feltételeznénk, hogy a szlávok és a nyugati források a magyarokat következetesen onogurnak hívják, de a magyarokhoz csatlakozó kabarokat már az első adandó alkalommal saját nevükön, vagy a magyarok által rájuk alkalmazott néven nevezik? Az pedig, hogy a magyarok ne alkalmazták volna magukra nézve az onogur nevet, éppenséggel nem állítható, hiszen a Magyar Királyság megalapításától, illetve az Árpád-kori magyarok által alkalmazott latin írásbeliség kialakulásától kezdve kimutatható, hogy a magyarok az idegenekkel kapcsolatba lépve magukra nézve az onogur nevet használták, ahogyan azt mindmáig teszik. Ez alapján feltehető lenne, hogy ez már a honfoglalás

³⁶⁸ Többek között Pritsak ötletét felelevenítve. ld. Ligeti 1986. 351–352; Juhász 2020. 123; 157–163.

³⁶⁹ Juhász 2020. 160.

alkalmával is így volt, vagyis a vándorló és honfoglaló magyarok önelnevezéseként a magyar és az onogur név egyaránt használatban volt, attól függően, hogy maguk között beszéltek magukról, mint a Hétmagyar törzsszövetség nemzetéről – Magyarai –, vagy idegenek előtt nevezték meg magukat úgy, ahogyan azok ismerték őket az onogur törzsszövetséghez való tartozásuk révén.

IV./2. Sarkel

A kutatásban már régóta fennálló lehetőségként tartják számon, hogy Sarkel erődjének építési ideje alapján meg lehet határozni a honfoglaló magyarok elődeinek a Dontól nyugatra, Etelközben való megtelepedésének idejét.³⁷⁰ Sarkel erődjét a kazárok a 830-as évek végén, 840-es évek elején építették úgy, hogy Bizáncból hívtak építőmestereket. Tágabb összefüggésben arról lehet szó, hogy a bizánciak és a kazárok valamifajta egyezséget kötöttek, ami a bizánciak számára lehetővé tette a kherszoni téma megszervezését.³⁷¹ Sarkel erődjének építési ideje alapján úgy lehetne meghatározni a magyarok nyugatra vándorlásának idejét, ha feltennénk, Sarkel erődjének építésére a magyarok elleni védekezés részeként volt szükség, vagyis Sarkelt a kazárok a Dontól nyugatra megtelepedő magyarokkal szemben építették. A Don folyó mentén ugyanakkor több korabeli kazár erőd meglétéről tudunk.³⁷² A terület a kazárok nyugati határrégiója volt,³⁷³ a Don folyón észak-déli irányban jelentős kereskedelemi forgalommal számolhatunk. Ezen erődök funkciója tehát lehetett az általános értelemben vett határvédelem és a kereskedelem ellenőrzése/biztosítása is, ami miatt nem kéne feltétlenül azt gondolnunk, hogy Sarkel erődje kifejezetten valakik ellen épült fel. Hogy mégis erről van szó, sőt hogy éppen a magyarok ellen épült, arra vonatkozóan viszont van pár közvetett adatunk, amik összességükben kiegészítik egymást és egységes kronológia és koherens eseménytörténet felállítását teszik lehetővé.

Az Alsó-Don jobb partján a 810-es, 820-as évekig állt már egy kazár erőd, a jobb parti Cimlansk-i erőd, amelyet egy idegen nép pusztított el. Ennek az erődnek a pusztulása lehetett az oka annak, hogy a bal parton új erődöt kellett emelni a 830-as években.³⁷⁴ A 9. század elején egyébként elég ingatag lehetett a belső egyensúly Kazáriában, hiszen a 8–9. század

³⁷⁰ Pauler 1900. 14.; Kristó 1980. 43. Tóth 2015. 70–71.

³⁷¹ Polgár 2001. 106–126. (121.) Balogh 2004. 112–123.

³⁷² Türk 2011. 190.

³⁷³ A hagyományos felfogás szerint a kazárok szállásterülete a Kaszpi-tenger felé volt, Dagesztánban. Továbbá az, hogy a kazárok a 9. század során adóztatják a kijevei környéki szláv törzseket – a ruszok megjelenéséig – nem jelenti okvetlenül, hogy a kazár szállásterület is elért volna Kijevig.

³⁷⁴ Polgár 2001. 106–126. (118.)

fordulóján került sor a zsidó hit felvételére, ami belső megosztottsággal kellett, hogy járjon, ahogyan az ilyen jellegű vallási és politikai döntések többnyire járnak szoktak.³⁷⁵ Ezen az alapon joggal határozhatjuk meg a DAI-ban említett kazár belháború kitörésének okaként a vallásfelvételt illetve váltást és az azzal szembeni kazár/kabar ellenállást, idejét pedig a 9. század legelejére tehetjük. A belháborúból vesztesen kikerülő fél a magyarokhoz csatlakozott, ezeket kabaroknak nevezték el. A kabarok egy jelentős számú és presztízsű kazár népcsoport volt és nem tudunk más olyan történeti helyzetről, amikor számolhatnánk egy ilyen jellegű és mértékű kazár belháborúval. A kabarok csatlakozását követően a magyarok Etelköz irányába vonultak el és megjelentek a Dontól nyugatra, aminek során felégették a jobb parti erődöt (810 körül). A kazárok katonai hatalma a kabarok kiválásával és a magyarok támadásai miatt meggyengülhetett a 830-as évekre. Emiatt volt kénytelen a kazár kagán a bizánci császárhoz fordulni és vele egyezséget kötni, hogy közösen lépjenek fel a kazár és bizánci érdekek védelmében a Fekete-tenger északi partvidékén. Ennek az együttműködésnek az eredményeként került sor Sarkel felépítésére. A kazároknak a magyarok elleni védekezéséről és védőárkok ásásáról a 9. századi muszlim történeti hagyomány is megemlékezik, függetlenül attól, hogy a szövegben interpolációról van-e szó.³⁷⁶ A szövegrész szerint régen – valamikor a 9. században–,³⁷⁷ a kazárok árkok ásásával védekeztek a magyarok ellen. Amennyiben a „körülárkolás” toposz ténylegesen utalhat jelentősebb védműrendszer építésére,³⁷⁸ akkor ez nagyon is ráillik az Alsó-Don-vidéki hármas kazár erőrendszer földrajzi koncentrációjára. A 830-as években még se a besenyők, se a ruszok tényleges megjelenésével nem számolhatunk a pontusi steppén, a magyarok korai nyugati megjelenéséről viszont még görög nyelvű források is tanúskodnak. Ezekben a magyarok egy csoportja onogur, hun és türk név alatt szerepel a 830-as évekre vonatkoztathatóan az Al-Duna vidékén.³⁷⁹ Ugyanakkor magyarok már a 860-as években szerepelnek a Kárpát-medence nyugati felén,³⁸⁰ ami szintén arra utal, hogy ehhez képest már jóval korábban meg kellett szállniuk az etelközi területeket.³⁸¹ A vándorlás kronológiájának felállításához adják magukat a feltételezhető évszámok: a 8-9. század fordulóján kazár belháború és a kabarok csatlakozása, a 810–820-as években a magyarok megjelennek a Dontól nyugatra, 840 körül felépül Sarkel vára, a 830 és 860-as években magyarok jelennek meg az Al-Duna vidékén és a Kárpát-

³⁷⁵ Golden 2007. 123–162.; Golden 1980. 67.

³⁷⁶ Polgár 2001. 106–126. (113.); Zimonyi 1996a. 51–61. (57.); Tóth 2015. 71.

³⁷⁷ Polgár 2001. 106–126.

³⁷⁸ Türk 2011. 190.

³⁷⁹ HKÍF 141–150.

³⁸⁰ HKÍF 183–184.

³⁸¹ Balogh 2004. 112–123.; HKÍF 183–184.

medencében, a 880-as években magyarok és kabarok harcolnak Bécs és Culmite vidékén,³⁸² a 890-es években sor kerül a honfoglalásra.

Ilyen módon a Don menti kazár határerődök építési vagy pusztulási ideje ténylegesen keltező erővel bír annak meghatározásában, hogy mikor vonultak a magyar törzsek nyugat felé a pontusi steppén: a 9. század első évtizedeiben. Újabban azonban mintha cáfolni vélnék, hogy az építés ideje jelentőséggel bírna a honfoglalási előtti magyar történelemben, hivatkozván arra, hogy a DAI leírásában ténylegesen nem szerepel az, hogy ki ellen épült a vár, ráadásul a Don alsó folyása mentén épült erődegyüttesnek nem is határvédő szerepe volt, mint ahogyan azt eredetileg feltételezték. Türk újabb, módosított véleménye szerint az erődök a kaganátus központi területén álltak,³⁸³ amely területen már a 7. századtól adatolható a szaltovói történeti-régészeti egységen belüli Szokolovszkaja Balka régészeti kultúra, amelyet Türk orosz kutatókra hivatkozva kazárnak határoz meg.³⁸⁴ Ukrán régészeti eredményekre hivatkozva pedig azt állítja, hogy újabban kazár lelőhelyek kerültek elő a Dontól nyugatra, ami szintén azt igazolná, hogy Sarkel a kazár kaganátusnak valamifajta fővárosa lett volna. Olekszij Komar a korábban az onogur-bolgárok uralkodójának, Kovratnak tulajdonított perescsepinói kincslelet-együttest újabban kazárnak határozta meg és így vélte adatolhatónak egy feltételezett kazár szaltovói kultúra korai, 7. századi fázisát.³⁸⁵ A Sarkel kérdés, Sarkelnek kazár „fővárossá” avanzsálása így láthatólag egy sor további kérdést érint, amelyek mindegyikében új eredmények születtek az elmúlt években. Ezen új eredmények afelé mutatnának, hogy az Alsó-Don és Kubán vidéke a kazárok szállásterülete volt már a 7. századtól. Ezek a vélt eredmények ugyanakkor súlyos ellentmondásokat hordoznak magukban.

Fentebb már kitértem rá, ezért csak röviden említem a Szokolovszkaja Balka kultúra etnikai meghatározásának a problémáját; a régészeti kultúra a Szivasovka kultúra egykori területéről származik,³⁸⁶ az Alsó-Don és Kubán vidék a források szerint mindig is az

³⁸² HKÍF 209–210.

³⁸³ Türk 2014. 19–29. „Régészetileg tehát ma a kazár szállásterületet a legnagyobb valószínűséggel az Alsó-Don vidékére helyezhetjük. Így Sarkel valójában nem mint határerőd értelmezhető, hiszen nem is a Kazár Kaganátus nyugati határán helyezkedik el, hanem attól több száz kilométerre keletre, inkább mint a kazárok hatalmi központjának egyik építménye. Funkcióját valószínűleg a közvetlen közelében előkerült másik két, kőből épült erőddel együtt értelmezhetjük...” (23.); Türk–Langó 2020. 247–272. „... a magyarság elődeinek európai feltűnésének időrendje kapcsán még ma is felmerül a Sarkel-probléma. Ehhez azonban azt kellene bizonyítani, hogy Sarkel – amely szinte biztosan azonosítható a balparti cimljanszki erőddel – a magyarok ellen épült volna. Ezt azonban továbbra sem sikerült érvekkel alátámasztani, ráadásul határvár értelmezése is megdőlt, vagyis Sarkel értelmezésének kérdése így magyar őstörténeti szempontból nem bír olyan jelentőséggel, ahogy azt korábban feltételezték.” (259.)

³⁸⁴ Türk 2011. 66.; Magyar Őstörténet 2. 49–50.; Türk 2023. 262–264.

³⁸⁵ Magyar Őstörténet 2. 52–53.; Komar 2018. 8.

³⁸⁶ Ld. a térképes hivatkozást: Gulyás 2021. 64–74., 3. kép Vö. 4. jegyzet

onogurok és bolgárok területe volt.³⁸⁷ A Szokolovszkaja kultúrával kapcsolatba hozható Novinki és Uren típusú temetkezéseket maga Türk is bolgár hagyatéknak tekintette.³⁸⁸ A források szerint a 7. században, a század második felében a kazárok legyőzték Nagybolgária népét, amelynek egyes törzsei nyugat felé vonultak el, mint a dunai bolgárok Asparuch vezetésével a 670-es években, más törzsei helyben maradtak kazár fennhatóság alatt.³⁸⁹ A Kubán vidékét a kutatás jó része az onogur-bolgárok területének tekinti, ahol még a 10. században is éltek bolgár maradékok fekete-bolgár néven.³⁹⁰ Ezzel szemben a kazárok eredeti szállásterületét a kutatás többnyire az Alsó Volga és a Kaukázus vidéki Dagesztán közötti steppén feltételezte a Kaszpi-tenger mentén, hiszen e területre helyzeték muszlim források a kazárok első és második fővárosát is, és az itteni kaukázusi átjárók területén volt a legintenzívebb a harc a kazárok és muszlimok között a 7–8. században.³⁹¹ A Szokolovszkaja Balka horizont régészeti jellemzésével kapcsolatban szintén ellentmondásos Türknek azon újabb megállapítása, miszerint e régészeti kultúra beletartozna a tág értelemben vett szaltovói történeti-régészeti egységbe, hiszen az értekezésben még egyértelműen úgy fogalmazott Ivanovra hivatkozva, hogy a Szokolovszkaja Balka kultúra nem a szaltovói kultúra része.³⁹² Ez már csak abból is látható, hogy a kultúra jóval előbb veszi kezdetét, mint a névadó szaltovó-majaki temetők és mire a szaltovói kultúra klasszikus korszaka kialakul a 9. századra, a Szokolovszkaja kultúra területén a temetkezésekkel felhagynak. Ez kapcsolódik ahhoz a kérdéshez, hogy lehet-e a szaltovói kultúra korai, 7–8. századi korszakáról beszélni, ha magát a szaltovó-majaki kultúrát egyébként a 8. század második felében a Donyec vidékén megtelepedő alánoktól eredeztetjük? Komarnak azon eljárása, hogy a Mala Perescsepino-i kincsleletet bolgár helyett kazárnak határozza meg és ezt egy feltételezett korai kazár kultúrához kapcsolja, teljesen önkényesnek tűnik.³⁹³ Éppenséggel lehet erre az „eredményre” hivatkozni, csak hogy az eredmény teljesen bizonytalan, ugyanúgy, ahogyan azok az új ukrán eredmények is, amelyek szerint kazár kori lelőhelyek kerültek elő a Dontól nyugatra levő steppei területekről. Erre vonatkozóan Türk térképes adatokra hivatkozik,³⁹⁴ amik további dokumentáció és részletes leírások hiányában nyilván nem elégségesek ennek a kérdésnek az eldöntéséhez. A történeti források alapján a Dnyeper vidéki szlávok kazárok általi adóztatásával számolhatunk ugyan a 9. században, de hogy e terület a kazárok birodalmának

³⁸⁷ Moravcsik 1930.; Szántó 2020. 101–125.

³⁸⁸ Türk 2011. 67–68.

³⁸⁹ Ligeti 1986. 347–353.

³⁹⁰ Polgár 2024. 189–204.

³⁹¹ Türk 2011. 68–72.

³⁹² Türk 2011. 66–68.

³⁹³ Vö. Róna-Tas 2001. 67–87.

³⁹⁴ Türk (2015) 2020. 55–107. (72.) Türk 2021. 163–212. (188–189.)

szerves része lett volna, vagy hogy e területen kifejezetten etnikailag kazár népesség szállt volna meg, az ebből aligha következik.

Türk többször is közvetlenül összeköti a Szokolovszkaja Balka horizontot az Alsó-Don mentén épült kazár erődökkel,³⁹⁵ mintha a régészeti kultúra létrehozói lettek volna az erődök építői is, holott a régészeti kultúra a 7. század második felétől a 8. század végéig, 9. század elejéig tart. Mire az erődöket felépítik, a kultúra hordozói eltűnnek a területről. Erre felvetette fel Komar, hogy ezek egy része csatlakozhatott a magyarokhoz kabar néven.³⁹⁶ A kronológiai hiátus, illetve a kultúra megszűnte a 9. századra további megválaszolatlan kérdéseket vetnek fel a kazárok régészeti hagyatékának meghatározásával kapcsolatban.³⁹⁷ Összességében azok az adatok, amelyeket Türk annak az újabb elképzelésnek a támogatása végett hoz fel, amely szerint a Don-Kubán vidék nem is onogur-bolgár, hanem kazár szállásterület volt már a 7. századtól, rendkívül ellentmondásosak és bizonytalanok, továbbá a szerzők mintha a kazároknak a (későbbi) szaltovói kultúra nyugati felén igyekeznének helyet szorítani/kialakítani úgy, hogy a helyi, eredeti onogur-bolgár népesség régészeti és történeti hagyatékát elvitatják. Pedig ennek az onogur-bolgár kultúrának mind a Volga vidéken élő bolgárokkal, mind a honfoglaló magyarokkal régészetileg kimutatható kapcsolata van. Mindezt tetézi, ha jobban megvizsgáljuk, hogy a magyar és nemzetközi szakirodalom alapján mennyire tekinthető Sarkel kazár „fővárosnak”. A vizsgálat alapján ugyanis feltételezhető, hogy nem nagyon.

A doktori értekezésben még Türk Attila is úgy foglalt állást, hogy Sarkel épülhetett a magyarok ellen, Sarkel építésének és építési idejének tehát szerepe van a honfoglalás előtti magyar történelem kidolgozásában.³⁹⁸ Néhány évre rá ugyanakkor jelentősen módosította a véleményét, írván, hogy a kutatás összessége Sarkelben ma már kazár hatalmi központot, „fővárost” lát, így annak építése és az építkezés ideje valójában irreleváns a magyar történelem szempontjából. Hogy mi alapján lenne újabban Sarkel főváros, azt az imént összefoglaltam, az alábbiakban a Sarkellel kapcsolatos magyar és nemzetközi szakirodalmat

³⁹⁵ „Manapság a néhány km-es körben elhelyezkedő három cimljanszki erődöt, illetve a hozzájuk közvetlenül kapcsolódó Szokolovszkaja Balka-típusú (13. kép) temetőket a kazárok „fővárosaként”, a kaganátuson belüli központi kazár szállásterületként értelmezi a kutatás” Türk 2021. 189. továbbá „Határvárként való értelmezése azonban nem helytálló, hiszen a Kazár Kaganátus belső területén feküdt (15. kép 4), amelyet az utóbbi évek új kelet-ukrajnai kazár kori lelőhelyei (14. kép) egyértelműen alátámasztanak. Így még kevesebb érv szól amellett az elképzelés mellett, hogy a magyarok ellen készült volna határvédelmi okokból. Manapság a néhány km-es körben elhelyezkedő három cimljanszki erődöt, illetve a hozzájuk közvetlenül kapcsolódó Szokolovszkaja balka-típusú temetőket a kazárok „fővárosaként”, a Kaganátuson belüli központi kazár szállásterület-ként értelmezi a kutatás (12. kép 2).” Türk (2015) 2020. 72.

³⁹⁶ Türk 2011. 64–65.

³⁹⁷ Magyar őstörténet 2. 49–50.

³⁹⁸ Türk 2011. 190–191.

tekintem át. Kimerítő leírását adta a korabeli szakirodalomban található véleményeknek Czeglédy Károly, amikor Sarkel nevének jelentését, a szó etimológiáját és eredetét vizsgálta 1952-ben. Eredménye szerint a név egyértelműen csuvasos típusú nyelvből származik és 'š'-sel, nem pedig 'sz' hanggal ejtendő.³⁹⁹ Ez összhangban van azon általánosabb megfigyeléssel, hogy a kaganátuson belül az onogurokon és bolgárokon kívül a kazárok is a lír-török, csuvasos típusú bolgár nyelvet beszélték.⁴⁰⁰ A kaganátuson belül, főleg az alsó-don-i és Volga menti területeken pedig amúgy is számolhatnánk csuvasos típusú nyelven beszélő ogur és bolgár törzsekkel. A szövegben nincs szó arról, hogy Sarkel főváros lett volna.

Polgár Szabolcs 2001-ben foglalkozott részletesen Sarkel kérdésével. Véleménye szerint nem bizonyos, hogy Sarkel a magyarok ellen épült, jóllehet a ruszok, szlávok vagy besenyők ellen kevésbé épülhetett volna, az alapján, ahol e népek lakhelyeit a 840-es évek legelején feltételezhetjük. Ibn Rusta azon szöveghelyét, amiben arról van szó, hogy a kazárok régebben védekeztek a magyarok ellen („Azt mondják, hogy a kazárok régebben körülsáncolták magukat a magyarok és az országukkal szomszédos más népek ellen”),⁴⁰¹ nem tartja relevánsnak, mert nem egyértelmű, hogy mikorra vonatkozva és ki által került lejegyzésre az Ibn Rusta által betoldott rész. Pedig az joggal feltehető, hogy az információ vonatkozhat a 9. század első felére. Mégis, Polgár véleménye szerint Sarkel építését a magyarok megjelenésével összekapcsolni csak hipotetikusán lehetséges. Kevésbé támogatja a lehetőséget, hogy a magyarok 9. századi keleti határfolyóját nehéz pontosan meghatározni, nem egyértelmű, hogy a határ elért a Donig. Mint írja „úgy tűnik tehát, hogy a magyarság a 830-as évek végén már megszállva tartotta a Dnyeper és az Al-Duna közötti területet. A következő évtizedekben is ide lokalizálhatjuk őket, és több adat arra mutat, hogy érdeklődésük a tőlük nyugatra elterülő vidékek felé fordult. Mindez nem támogatja azt a feltételezést, hogy a Donnál magyar veszély fenyegette a kazárokat ebben az időben. A magyar-kazár viszonyról szóló forrásokban nincsen nyoma kifejezetten ellenséges viszonynak (egyedül Ibn Rusta idézett mondata utal nyíltan erre)”.⁴⁰² Azzal Polgár mintha nem számolna, hogy a magyaroknak valamikor el is kellett érnie a Dnyeper és az Al-Duna vidékét, át kellett vonulnia a Donon. Ismerteti ugyanakkor Artamonov leírását Sarkel történetéről, amiben az orosz kutató egyértelműen a magyarokban és kabarokban határozza meg a kazárok 9. század elei ellenfeleit „Ez az úgynevezett cimljansk-jobb parti vár a 810-es években ellenséges pusztítás áldozata lett. Az nem deríthető ki pontosan, hogy kik pusztították el, de feltehetően

³⁹⁹ Czeglédy 1952. 79–86.

⁴⁰⁰ Ligeti 1986.

⁴⁰¹ Polgár 2001. 106–126. (112.)

⁴⁰² Uő. 116.

az ekkor zajló kazáriai polgárháború eseményeivel volt összefüggésben. A kagán ellen lázadó kazárok oldalán a magyarok is részt vettek a harcokban. A kagáni hatalom végül legyőzte a lázadókat, akik a Dontól nyugatra lévő területre vonultak. A régi jobb parti erőd helyett a Don bal partján, bizánci segítséggel építettek új várat (Sarkel) a kazárok.”⁴⁰³

Polgár szerint Sarkelnek a kereskedelem feletti ellenőrzésben is nagy szerepe volt, ami szintén az ellen szólna, hogy kifejezetten valakik ellen építették volna. „A magyarokkal kapcsolatban szintén hipotetikus az a feltételezés, hogy Sarkel ellenük épült volna. Az építésről szóló bizánci források és Ibn Rusta magyar-kazár szembenállásra utaló mondatának összekapcsolása több akadályba is ütközik. A magyarok ebben az időben a kazárok szövetségesei voltak. Számos kazáriai vár és város építésének az okát nem tudjuk. Sarkel földrajzi helyzete és építésének időpontja más megközelítésre is lehetőséget ad. A vár építése a kelet-európai kereskedelem érdekeit is szolgálhatta.”⁴⁰⁴ Az érveléssel kapcsolatban meg kell jegyeznem, hogy ugyan Ibn Rusta szövegrésze lehet interpoláció eredménye, de hogy ne 9. századra vonatkozó autentikus adatot tartalmazna, azt nehéz lenne állítani, tehát a magyarok és kazárok közötti ellenségeskedésre van történeti adatunk. Ezt megerősíti, hogy a kabarok egy tényleges kazár belháborút követően csatlakoztak a magyarokhoz, márpedig a csatlakozás ténye kizárja, hogy a magyarok a kazárokkal szövetségben álltak volna, sőt inkább azt a feltevést erősíti, hogy a magyarok már eleve függetlenek voltak a kazároktól, vagy éppen a kabar csatlakozás révén szakadtak el a kazároktól. Polgárnak azt a megállapítását tehát, hogy a magyarok nem lehettek ellenséges viszonyban a kaganátussal, sőt szövetségesei voltak, nem sok minden támasztja alá. A kérdéssel kapcsolatban, hogy Sarkel szerepe elsősorban kereskedelmi állomás, esetleg központ lett volna, és nem ellenség ellen épült katonai létesítmény, megjegyzendő, hogy Sarkel kereskedelmi állomás szerepe nincs ellentétben azzal, hogy egyben határvédelmi/katonai funkciója is legyen, de hogy eleve kereskedelmi létesítménynek épült volna, azt véleményem szerint igen valószínűtlenné teszi, hogy a területen több más hasonló típusú erődöt is találunk, sőt Sarkel része volt egy hármas erődegyüttesnek, aminek egyike éppen a 910-es években pusztult el. Ezek a maradványak mégiscsak amellet szólnak, hogy a terület eredetileg védelmi funkciókat látott el, és attól függően, hogy hogyan alakult a korszakban a kereskedelem, a sarkeli erőd később kereskedelmi állomás szerepét is betölthette, illetve valamifajta település is kialakulhatott körülötte a 10. században.”⁴⁰⁵ Ezek fényében Polgár Szabolcsnak a Sarkel történetét vázoló

⁴⁰³ Uő. 118.

⁴⁰⁴ Polgár 2001. 106–126. (121.)

⁴⁰⁵ Azonban arról az erődöt feltáró régész sem írt, hogy Sarkel városnak épült volna. Vö. Türk 2011. 27–28.

felvetése, – miszerint Sarkel felépítését a régió kereskedelmének ellenőrzése indokolta, illetve a kagáni hatalom jelképe volt a Don-vidéken, a későbbiekben, a 9. század végétől, nyugati határerődként szolgált a ruszok és besenyők ellen, végül pedig, a kazárok uralmának hanyatlását követően, rusz támaszponttá vált a 12. századig –, véleményem szerint nehezen tartható. Hogyan kéne értelmezni, hogy a kezdeti szakaszban Sarkel a kagáni hatalom jelképe volt a Don-vidéken? A kagáni hatalmat nem egy katonai erőd képviselné ténylegesen bármely területen?

Sarkel és a magyarok kapcsolatát illetően tehát elmondható, hogy kronológiai alapon feltehető, sőt valószínűsíthető, hogy a magyarok nyugati irányú vándorlása a steppén megelőzte Sarkel építésének idejét, vagyis a besenyőkkel és ruszokkal ellentétben a magyaroknak köze lehetett Sarkel építéséhez, továbbá muszlim forrásban szerepel az, hogy a kazárok régebben – tulajdonképpen a 9. század végéhez képe képest, hiszen Ibn Rusta műve 903 és 920 között íródott – árkok és sáncok építésével védekeztek a magyarok ellen, vagyis az ellenségeskedést, azon belül pedig bizonyos védművek építését a kazárok részéről, történetileg meg is örökölték. Mindennek jól adatolható történeti háttere is van, kezdve azzal, hogy a bizánci forrás szerint a kazárok kagánja kereste meg a császárt, hogy az küldjön neki építőmestert és ekkor került sor a kherszoni thema megszervezésére a bizánciak részéről. A kazárok és bizánciak között egyezség, szövetség (?) jött létre, ami elsősorban a kazároknak állhatott érdekükben. Miért? A magyarok jelentette veszély ugyanis nem volt már új keletű a kazárok számára, legalább onnan datálható, mikor a kazárok (zsidó hitre tért) kormányzatának ellenségeit, a kabarokat a magyarok befogadták, a 9. század legelején, ami egyben további lehetőséget/legitimitást adott a független magyar fejedelemség megszervezésére. Mindezek az események megelőzték Sarkel 840 környéki építését, hiszen a későbbiekben, a 9. század második felében a magyarság már bizonyosan Etelközben élt és figyelme egyre inkább nyugat, a Kárpát-medence felé fordult, ahogyan ezt latin és görög nyelvű források igazolják.⁴⁰⁶ A 870-es évekre vonatkoztatható Dzsajháni-hagyomány mint független, kettős uralmi rendszer alatt élő nomád népről ír a magyarságról, amelynek katonai és bírói ügyeit a gyula, míg szakrális vezetését a kende, vagyis a kazár eredetű kündür kagán méltóság képviselője látja el.⁴⁰⁷ A magyarság politikai rendszere tehát kész, de hát hogyan is ne lenne az, amikor már a honfoglalás előkészítése zajlott; a magyarság a 9. század utolsó két

⁴⁰⁶ A fentebb már hivatkozott forrásokról van szó, amik a 860-as és 880-as évekre vonatkozóan adnak hírt a magyarok nyugati feltűnéséről.

⁴⁰⁷ Czeglédy 1967. 83–87.; Czeglédy 1974. 11–17.

évtizedében feltérképezte a Kárpát-medence korabeli hatalmi viszonyait és megszervezte az onogur-magyarok utolsó steppei szövetségének bevonulását a régi-új hazába.

Polgár Szabolcs nem ír arról, hogy Sarkel a kaganátus fővárosa lett volna valaha is, vagy hogy a kazárok szállásterületén épült volna fel. Valójában a kutatásban ez nem egy ismert és bevett elképzelés, hiába állítja azt Türk Attila, hogy ez lenne a „kutatás” – amely alatt ő leginkább Afanszjev és Komar eredményeit értheti –, új álláspontja. Nem szerepel az elképzelés a legutóbbi évtizedek talán legátfogóbb, kazárokkal foglalkozó nemzetközi tanulmánykötetében sem.⁴⁰⁸ Sarkelnek mint lehetséges kazár fővárosnak az értelmezését az a néhány kutató képviseli, aki a Don menti területen valamifajta kazár szállásterülettel is számolni kíván, aki ott kíván meghatározni egy korai szaltovói kazár korszakot, aki a magna bulgariai Kovrat kán kincsleletét kazárrá kívánná minősíteni.

Nem kerül szóba Sarkel mint lehetséges főváros az Etil, a kazárok városa című tanulmányban sem. Az Alsó-Volga mentén vagy a Volga deltában épült kazár város egykori létét Polgár nem vitatja a mai régészeti kutatások eredménytelensége ellenére sem, erről a városról muszlim források sora és muszlim forrásoktól függetlenül bizánci forrás is megemlékezik.⁴⁰⁹ A muszlim forrásokban leírják az odavezető utat és távolságokat a Kaszpi-tenger mentén vagy hajóval. A város a folyó két partján feküdt, benne mecsetek épültek és piac, külön területen a kagáni szállással. A város keveréke volt a nomád jellegű szállásoknak sátrakkal, jurtákkal és az állandó jellegű fából és kőből épült épületeknek. A város léte előzményül szolgált a későbbi oguz és mongol korszak ugyane területen alapított városainak, földrajzi elhelyezkedéséből fakadóan összekötötte a kelet-európai steppei és erdei valamint a közép-ázsiai horezmi területeket, része volt a Selyemútnak és a 9. század elejétől fellendült muszlim (és zsidó) kereskedelem egyik célpontjának számított. Etil város léte tehát a legnagyobb mértékben valószínűsíthető, alapítása a 8. századra tehető, és a kaganátus időben második fővárosa volt, miután az előző fővárost a Kaukázus vidékén a muszlimok elfoglalták a 8. század első felében.⁴¹⁰ Fellendülése a 9. századra tehető, így semmi okunk arra, amikor arról olvasunk a DAI-ban, hogy a kazárok erőd építéséhez kértek segítséget a bizánciaktól, egy olyan területen, ahol több hasonló erőd épült már és ami a kaganátus nyugati védvonalának számított, hogy e szöveghelyet ne úgy értelmezzük, ahogyan azt megfogalmazták, és a források egybehangzó tájékoztatásával szemben Etil helyett Sarkelben lássuk a kazárok fővárosát. Tulajdonképpen Polgár ebben a szövegben sem említi, hogy

⁴⁰⁸ Golden–Ben-Shammai–Róna-Tas 2007.

⁴⁰⁹ Polgár 2011. 50–67.

⁴¹⁰ Ahogyan ez a kazárok történetét összefoglaló jelentősebb szakmunkákból is kitűnik: Dunlop 1954. 41–46, 49–50, 57, 80–84.; Golden 1980. 221–246., 58–67.

Sarkel kazár főváros, kagáni szállás lett volna, annyit azonban említ, hogy a terület kedvező elhelyezkedése erre egyébként alkalmassá tette volna, és lehetséges, hogy mint időleges hatalmi központ szállásul szolgált a nyári időszakban a birodalmát bejáró kagánnak.⁴¹¹ Erre azonban semmilyen adatunk nincsen. Maga Türk amikor Sarkelről mint kazár fővárosról, hatalmi központról ír, akkor Afanszjevre hivatkozik,⁴¹² pedig ennek az elképzelésnek az említésére a magyarországi szakirodalomban már korábban sor került.

Hivatkozik a szóban forgó forráskiadásra Polgár, amikor József kazár kagán Haszdáj Ibn Saprutnak küldött válaszelevele alapján a kazárok három városát említi. A hitelesnek tartott levelezés rövid és hosszabb változatát 2003-ban a Komoróczy Géza és Spitzer Shlomó szerkesztette Héber kútforrások című forrásgyűjteményben adták ki.⁴¹³ A levélváltás arról szól, hogy a Kordobában élő és az Omajjád kalifa szolgálatában álló zsidó orvos Haszdáj utazók és kereskedők révén tudomást szerez a távoli Kazáriáról, aminek zsidó uralkodója van, és ezen fellelkesülve levélben érdeklődik a királyságról. A kagán, illetve írnokai válaszoltak neki és leírását adták a kaganátusnak. A levélváltás a 10. század közepére tehető, éppen azelőttre, hogy I. Szvjatoszláv 965-ben meghódította volna a kaganátust. A magyar őstörténet szempontjából is releváns részek a kagán válaszelevelében találhatók. A kazárok országának leírásában olvasható, hogy az ország a Volga mentén fekszik a Kaszpi-tenger felé.⁴¹⁴ A tenger mentén elnyúlik a Kaukázus hegységig, ahol szintén több nép adófizetője a kagánnak. Nyugati határa a Fekete-tenger mentén húzódik a „Vágez/Dnyeper(?)” folyóig. A leírás szerint a kagán annak a folyónak a torkolata vidékén lakik, amelyen a ruszok elérnék a Kaszpi-tengert, hogy azon keresztül portyázzanak délen a muszlimok ellen. Ez a folyó a Volga: a ruszok a Donról átkelve a Volgára és azon lehajózva érték el a Kaszpit.⁴¹⁵ A kagán leírása szerint e várost ugyanúgy átszeli a folyó, mint ahogy a muszlim források szerint Etil városa is a Volga két partján feküdt. Ezzel szemben a továbbiakban mégis azt olvassuk a jegyzetek között, hogy a harmadik város, ahol a kagán székhelye található, azonos lenne Sarkellel.⁴¹⁶ De már korábban, a 105. jegyzetben, a hosszabb levélváltozat szövegében említett Sarkel név kapcsán szóba kerül, hogy „Sarkel vagy Fehérvár, a Tanaisz (Don) alsó folyásánál, a bal parton, a kazár kagán rezidenciája.” Sarkellel kapcsolatos szakirodalomként a szerkesztők Czeglédy Károly 1952-es és Polgár Szabolcs 2001-es tanulmányára

⁴¹¹ Polgár 2011. 50–67. (61–62.)

⁴¹² Magyar Őstörténet 2. 53. „Szintén Afanszjevától származik az az új elképzelés, mely szerint a ma ismert három cimljanszki erőd – amelyek egyébként a Szokolovszkaja Balka-horizont jellegzetes, fentebb bemutatott temetkezéseinek mikrorégiójában helyezkednek el – valójában a Kazár Kaganátus központja, centruma lenne.”

⁴¹³ Spitzer–Komoróczy 2003. 68–103.

⁴¹⁴ Uo. 101.

⁴¹⁵ Golden 1980. 80.

⁴¹⁶ Spitzer–Komoróczy 2003. 102. 113. jegyzet

hivatkoznak, amelyekben ugyanakkor nincs szó arról, hogy Sarkel kazár főváros lett volna. Tudomásom szerint annak a Héber kútforrásokban olvasható Sarkellel kapcsolatos elképzelésnek, ami szerint Sarkel lett volna a kagán székhelye, nincs, illetve akkor még nem volt tényleges szakirodalmi megalapozottsága, továbbá szemben áll a muszlim és bizánci források tudósításaival, sőt szemben áll a kagán saját maga által adott leírásával is. Ezért is tűnik különösnek, hogy az utóbbi években egymás után jelentek meg azok az új elképzelések, amik szerint Sarkel nemhogy a kaganátus fővárosa volt, de a Don alsó folyásának vidéke a kazárok szállásterülete lett volna szaltovói-kazár régészeti kultúrával. Ezzel mintha adott szerzők egyszerre két kérdést is megoldani vélnének: Tudniillik ha a kazárok 8–9. századi szállásterülete (és fővárosa) Dagesztán és az Alsó-Volga közötti vidéken volt, akkor kiknek kellene tulajdonítani az Alsó-Don vidéki Szokolovszkaja Balka régészeti kultúrát, amelynek kimutatható kapcsolata van úgy az északra vonuló bolgárok régészeti hagyatékával, mint a nyugatra vonuló honfoglaló magyarok hagyatékával? A Szokolovszkaja Balka kultúra korábbi a szaltovó-majaki kultúránál, ugyanakkor a kaganátus területéről származik, onnan, ahol források szerint az onogur-bolgárok éltek és ahová a magyar hagyomány is visszavezet.⁴¹⁷ A kultúra egykori hordozói elhagyták a kaganátus területét, régészeti hagyatékuk nyoma észak felé vezet, a magyarok révén viszont nyugatra is eljutott. Egy ilyen kultúrának éppenséggel nagyon is köze van a magyarokhoz; nem lehet-e vajon, hogy a honfoglaló magyarság megalakulása szempontjából egy jelentős, esetleg meghatározó csoport – de nem a kabarok –, hagyatékáról van szó,⁴¹⁸ amelynek ilyen módon való kimutatása lényegében a magyarság (egyres törzseinek) korai steppei megtelepedésének tételét igazolná? Persze a kultúrának kazárként való meghatározása a fenti gondolatmenetet eleve kizárná, ugyanúgy, ahogy a magyaroknak a 810-es évekbeli feltűnését a Dontól nyugatra is azzal vélik cáfolni, hogy Sarkel nem is (határ)erődnek épült. A két kérdés – a Szokolovszkaja Balka kultúra etnikai meghatározása és a magyarok Dontól nyugatra való feltűnése Sarkel építése előtt –, valójában nagyon is összefügg és tágabb kontextusban a 8–9. század fordulója kazár-kabar és magyar történelmének keretében érthető meg. Azzal ugyanakkor, hogy az egész területet és korszakot kazárnak határozzák meg, a kérdéses történeti összefüggések helyes értelmezése nagyban megnehezül.

⁴¹⁷ Györffy 1948.; M. Lezsák 2022. 135–159.

⁴¹⁸ Bár ha a kabarokról lenne szó, még az is azt jelentené, hogy a Don alsó folyásának vidékére egy kazár néprész költözött, amely aztán a 9. század legelején északi irányban elhagyta a kaganátus területét. Ha ezek a kabarok voltak, akkor ezt megelőzően zajlott le a kazár belháború és ekkor csatlakoztak a kabarok a magyarokhoz. A jobb parti cimljanszki erőd pusztulása datálja a magyarok és kabarok Dontól nyugatra való megjelenését. Nyilván ez esetben a kabarok által hátrahagyott területet, amelyen tulajdonképpen később a sarkeli erőd is felépült, nem lehet a kaganátus 9. századi központjának tekinteni, Sarkel pedig egyértelműen erődnek épült.

Így lehetséges az is, hogy egyes kutatók a kazár-magyar kapcsolatokat időben egészen a honfoglalásig kitolják, írván, a magyarság mint a kazár kagán vazallusa foglalta el a Kárpát-medencét, a magyarok feletti kazár uralom eltartott volna a honfoglalásig.⁴¹⁹ Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy a kaganátus judeizálását egyesek már a 8. század közepétől számítják, akkor egyes szerzők már-már azt írják és képviselik, mint amit egykor Kohn Sámuel *A zsidók története Magyarországon* című munkájában⁴²⁰ és amit már Pauler Gyula sem igen tudott elfogadni. A szövegben Kohn a DAI magyarokra vonatkozó leírása alapján adottnak veszi, hogy Levedi/Előd és a kazár kagán között szövetség állt fenn, továbbá, hogy Árpád Elődnék kortársa volt. Miután a besenyők a magyarokat kiűzik Levédiából és azok Etelközbe kénytelenek vonulni, a kagán úgy határoz, hogy Elődöt a magyarok fejedelmévé teszi. Mivel azonban az vonakodik a címet elfogadni, a kagán Árpádot választja és teszi meg „kazár szokás” szerint a magyarok fejedelmévé. Kohn a kazár kagán levelére hivatkozva állítja, hogy a kazárok valamikor a 8. század második felében vették fel a zsidó hitet. Ez ugyanakkor nem csak azt jelentette, hogy a kazár vezetőréteg judeizált, a nép meg a saját különböző (pogány, keresztény, muszlim) vallását követte, hanem azt is, hogy minden lényeges hatalmi pozíció a zsidó hit felvételéhez lett kötve és a zsidó hit terjesztése a kaganátus egyik prioritása lett, amivel a csatlakozott népek fölött az uralmat a kaganátus biztosítani, erősíteni tudta.⁴²¹ Ennek igazolására Kohn olyan forrásokra hivatkozik, amik szerint a volgai bolgárok – mielőtt a 10. században muszlimokká lettek volna –, és a kazároktól északra lakó burtaszok is, zsidó hiten voltak már a 9. században. „Ha most tekintettel vagyunk e messzeterjedő és tartós zsidóvallási mozgalomra, mely a kozároktól eredt, és szem előtt tartjuk, hogy a kozárok, kik már politikai tekintetknél fogva is a zsidó vallás terjesztésén annyira buzgolkódtak, hogy még a tőlük távolabb eső, irányukban ellenséges s egészen más fajú oroszokat is meg akarták téríteni, más népeket pedig tényleg meg is térítettek: elképzelhetjük-e, hogy ugyanezt meg ne kísérelték volna a tőszomszédságukban lakó, szövetséges és fajrokon magyaroknál is? S a magyarok, kik kezdetleges pogányságukat oly könnyen elhagyták, e térítési kísérleteknek erősebben ellent álltak volna-e, mint a többi szomszédnépek, olyannyira, hogy e kísérleteknek éppen náluk nem volt volna semmi foganatja?”⁴²² De nem csak arról van szó, hogy a zsidó kazárok földrajzi közelsége és politikai uralma erősen hatott a pogány magyarságra, hanem arról is, hogy a magyasághoz csatlakozó kabarok is zsidó hiten lettek volna, akik nagy részt vállaltak

⁴¹⁹ Czeglédy 1975. 43–58.; Zimonyi 1996b. 952–957.

⁴²⁰ Kohn 1884. 12–26.

⁴²¹ József kazár kagán levelében arról is szó van, hogy üldözik a pogány rítusokat.

⁴²² Kohn 1884. 20.

később a Kárpát-medencei honfoglalásban, hiszen idővel Árpád Turul-nemzetségével egy rangra emelkedtek.

Minthogy a kazárok betérését a zsidó vallásba, ahogyan fentebb már kitértem rá, ténylegesen a 8–9. század fordulójára tehetjük,⁴²³ továbbá mivel egyes szerzők szerint a magyarság a honfoglalásig a kazárok uralma alatt állt, és a kabarok is ekkortájt csatlakoztak hozzájuk, Kohn elképzelése tulajdonképpen máig aktuális kutatásunkban. Sarkel szerepe a honfoglalás előtti magyar történelem felvázolásában itt érhető tetten a leginkább: Amennyiben ugyanis úgy vázoljuk az eseményeket, hogy Sarkel a magyarok ellen épült, ráadásul ez előtt került sor a zsidó hit felvételére, a kazár belháborúra és a kabarok csatlakozására, akkor az építés idejét követően, a 9. század második felében már nyilván kevéssé számolhatunk magyarok feletti kazár uralommal, ami a honfoglalásig eltartott volna. Ha viszont Sarkelnek semmi szerepe nincs a 9. századi magyar történelemben, akkor a magyarok és kazárok közötti politikai kapcsolatokra Etelközben is sor kerülhetett volna, főleg ha a kazárok központja nem a Volga, hanem a Don mentén lett volna, és nyugodtan mondhatnánk, hogy a DAI alapján a magyarok és kazárok között Árpád honfoglalásáig „szövetséges” viszony volt (kazár vezetéssel). A probléma tulajdonképpen visszavezethető arra a kérdésre, hogy a DAI leírását a magyarság korai történetéről miképpen értelmezzük, szó szerinti leírásként, vagy mondai elemek többé-kevésbé kronologikus és összefüggő feljegyzéseként?⁴²⁴ Így jutunk el ahhoz a megállapításhoz, hogy a 9. század második felére vonatkozó muszlim tudósítások (Dzsajháni-hagyomány) és a DAI között abszolút ellentmondás áll fenn, hiszen míg a DAI szerint 1.) Levedi előtt nem volt más vajdája a magyaroknak, továbbá 2.) az első fejedelem pedig a kagán által kinevezett honfoglaló Árpád volt – tehát mind Levedi, mind Árpád a 9. század második felében ill. végén volt alattvalója a kazároknak –, addig a muszlim források szerint a magyarok már a 870-es évekre vonatkozóan is a kazároktól különálló törzsszövetséget alkotnak, külön néven szerepelnek és külön

⁴²³ A 740 körül vallásfelvétel ellen szól, hogy ekkor a kazárok, ha csak időlegesen is, de muszlim vazallusok voltak, fel is vették többen az iszlámot. Azért, mert a muszlim seregek Marwan vezetésével a 737-es hadjáratban a Volgáig vonulva üldözték a kagánt, akit elfogtak és erre kényszerítettek. Minthogy József kagán levele az, ami alapján a 740-es hitfelvételt feltételezni szokták, ugyanakkor e levél joggal tartható elfogultnak, és a korszakról szóló történeti ismereteink is ellene mondanak egy ilyen korai hitfelvételnek, indokoltnak tűnik a muszlim forrás(ok) értesítését hitelesebbnek tartani, amelyek a 8-9. század fordulójára teszik a zsidó hit felvételét a kazárok részéről. „Kése” lehetőségként merülhetne fel, hogy a zsidó hit felvétele Konstantin (St. Cyrill) 860-as évekbeli útjával van kapcsolatban, aki a legenda szerint részt vett a kagán előtti keresztény-muszlim-zsidó hitvitán. Az út valóságos volt, Konstantin bizánci rabokat szabadított ki kazár fogságból, de a hitvita és az azon való részvétel egy lehet a körülötte kialakult legendák közül, ha éppen nem tőle függetlenül már kialakult mint legendás magyarázat a kazárok judeizálására. Emiatt a történet nem alkalmas datálásra.

⁴²⁴ Zimonyi 2014. 120–123. Ld. fentebb Szűcs Jenő és mások levezetését azzal kapcsolatban, hogy a DAI 38. fejezetét nem lehet szó szerint értelmezni. Alább még bővebben lesz erről szó.

politikai irányítás alatt állnak a saját fejedelmeik vezetésével.⁴²⁵ A muzslim forrásoknak ez a leírása teljesen összhangban van azzal az elképzeléssel, hogy a magyarok függetlenedése a 9. század elejére tehető, hogy a magyarok a 9. század első három évtizedében érkeztek Etelközbe – ellenük épült fel Sarkel vára –, és, hogy külön politikai hatalmat gyakorolnak a 9. század második felében. Továbbá ez a narratíva egyedül az, ami magyarázatul szolgál arra, hogy miért nincs a magyar hagyományban és névanyagban semmi nyoma annak, hogy a magyarok a honfoglalást megelőzően 100-200 évig zsidó hitű kazár uralom alatt éltek volna, aminek a kimutatása egyébként elvárható lenne, ha így lett volna.⁴²⁶ Sőt a magyarok egész hagyománya és névanyaga éppen arra utal, hogy a kabarokkal kiegészült magyar törzsszövetség ízig-vérig pogány volt a saját kettős fejedelemségével, aminek a megszervezésére éppen azért kerülhetett sor, mert az uralomat gyakorló kazár kagán az eredeti vallást, ami szakrális-uralkodói legitimitását eredetileg biztosította, a zsidó hitre cserélte. Máskülönben e forrásokat – amennyiben a DAI leírását néhány honfoglalás előtti évtizeden belül értelmezzük szó szerint –, csak úgy lehetne koherens módon magyarázni, ha egy teljesen önkényes történeti narratívát állítunk fel, amelyben a magyarság évtizedenként cserélgette a politikai berendezkedését és önállóságát a honfoglalást megelőzően.⁴²⁷

Sarkel építésének megítélése tehát a különböző jellegű narratívák felállításában döntő jelentőségű; amennyiben valaki úgy ítéli meg, hogy a magyarok ellen épült fel, akkor ennek megfelelően az önálló magyar törzsszövetség megszervezésére/kiválására is logikusan korábban kerülhetett sor, amennyiben viszont valaki azt hangsúlyozza, hogy Sarkelnek semmi szerepe nincs a 9. századi magyar történelemben, akkor feltehetően egy olyan történeti model képviseléről van szó, amiben a magyarság a honfoglalásig kazár uralom alatt élt, hiszen így

⁴²⁵ Tulajdonképpen éppen abban az időben, amiben a DAI e sajátos – szó szerinti – értelmezése szerint Levedi vajdának kellett volna uralkodnia, 870 körül, a muzslim források szerint a magyaroknak saját gyula és kende című uralkodói voltak.

⁴²⁶ Pauler 1900. 33. jegyzet. (135–136. oldal) A honfoglaló vagy a kereszténységet száz évvel később felvevő magyarokról szóló források is a nép pogány volta mellett tanúskodnak.

⁴²⁷ Czeglédy 1975. 43–58. Czeglédy rekonstrukciójában Sarkel építését követően a magyarok kazár függésbe kerülnek. Nem igen látom, mi alapján lehetne magyar függésre következtetni abból, hogy Sarkel felépül. Czeglédy nem határozza meg, hogy a magyarok miért 800 körül érkeztek szerinte a steppére. Mikor ismerkedtek meg a kazárokkal? A leírásból úgy tűnik, hogy Sarkel megépítéséig ellenséges viszonyban voltak a kazárokkal, a 850-es évektől pedig vazallusi viszonyban. Ezt a felhozott forrásokból viszont nem lehet kiolvasni. Az erre egyedül felhozott adat Konstantin, vagyis St. Cyrill életrajzában az, hogy Kherszon városa körül magyar csapattal találkozott, amikor azt a kazárok ostromolták a 860-as években. Akár ebből, akkor abból, hogy a kazárok szintén ezidő tájt a Dontól nyugatra élő szláv törzsek egy részét adóztatták, viszont még nem következik, hogy a magyarság a kazárok vazallus népe lett volna, hanem legfeljebb annyi, hogy a magyarok és kazárok a Krim területén határosak voltak egymással, és idővel, a sarkeli erőd építését (841) követően, a kazárok nyugat felé aktívabb politikát folytattak. A kazárok külön méltóságot adtak a hódolt népek vezetőinek; az, hogy a magyaroknak a 870-es években kettős fejedelemségük volt kazár eredetű méltósággal éppen nem korabeli kazár alávetettségükről tanúskodik, hanem arról, hogy a magyarok ezt már korábban (a 9. század elején), a kazároktól függetlenedve alakították ki.

a kazár-magyar kapcsolatok ideje és színhelye, továbbá a kabarok csatlakozásának helye túlnyomó részt nem a 9. századot megelőző, vagy még a 9. századba átnyúló Levédiában, hanem a 9. század második felében elfoglalt Etelközben lett volna.⁴²⁸

IV./3. A kabarok szabir eredete⁴²⁹

A magyar kutatásban gyakran szavárd magyaroknak nevezett, a DAI-ban sabartoi asphaloinak nevezett nép és nevük eredetének kérdése a magyar őstörténet kutatás egyik főproblémája. A kérdés vizsgálata közelebb vihet minket a korai magyar történelem további kérdéseinek tisztázásához. A róluk szóló tudósítás Bíborbanszületett Konstantinnak A birodalom kormányzásáról c. művében, a magyarok eredetéről szóló 38. fejezetben maradt fenn, ami a Dzsajháni-hagyomány mellett a honfoglalást megelőző idők legfontosabb forrása.⁴³⁰ A császár elbeszélése szerint régen a magyarokat, akiket ő rendre turkoknak nevez, sabartoi asphaloinak nevezték, abban az időben, amikor Kazáriához közel éltek, amit első vajdájuk, Levedi után Levédiának neveztek el. A besenyők azonban, akiket az idő tájt szintén máshogy, kangarnak neveztek, egy kazárokkal vívott sikertelen ütközet után a magyarokra támadtak és földjüket elfoglalták. A magyarok két részre szakadtak: egyik részük Perzsia vidékén telepedett meg és őket mindmáig (tehát, a mű megírásának idejéig) sabartoi asphaloinak nevezik, a másik rész pedig az Etelköznek nevezett területre vándorolt. Később, „néhány év múlva”, mikor már Árpád lett a magyarok fejedelme kazár szokás szerint, a besenyők ismét megámadták a magyarokat és ismét elfoglalták a területeiket, ahol most is (tehát 950 körül) élnek. A Kárpát-medencei magyarok máig követek révén tartják a kapcsolatot a Perzsia felé elszakadt néprésszel.

A DAI hitelességének kérdését máig ható érvennyel Moravcsik Gyula tisztázta,⁴³¹ utalva arra, hogy csak e forrásban maradtak fenn a honfoglaló magyarok törzs-, méltóság- és személynevei, a kabarok csatlakozásának történeti leírása, a magyarok és kazárok közötti politikai kapcsolatok leírása. Informátorai között nála követségben járó magyar vezérek (Bulcsú és Termacsu) is voltak, ami nyilvánvalóan rendkívüli módon felértékeli a forrás

⁴²⁸ Máskülönben a DAI-ban az olvasható, hogy a magyarok és kabarok együtt vonultak Etelközbe, tehát a kabarok még Levédia vidékén csatlakoztak a magyarokhoz. Vajon feltehető-e, hogy két olyan népesség, amelyek kiváltak a kaganátusból és elvonultak annak szomszédságából – az egyik közülük egy polgárháborút követően, míg a másik ezt befogadta –, az etelközi megtelepedést követően ismét hódoljanak a kazároknak? HKÍF 126–127. „egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek, és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén”, „És így egymással összeolvadván, a kabarok a türkökkel a besenyők földjére telepedtek le.”

⁴²⁹ Vö. Kerényi 2019b. 77–98.; Kerényi 2019c. 20–35.

⁴³⁰ HKÍF. 110–136.

⁴³¹ Moravcsik 1934. 143–156.

hitelét és jelentőségét.⁴³² Mindemellett a kutatók nagyon eltérően értelmezik a forrásban írtakat.⁴³³ A különböző értelmezések tekintetében a fő eltérés, hogy az egységesnek tűnő történetet, ami földrajzilag és kronológiailag is világosan elkülöníthető elemeket tartalmaz, milyen időkeretben értelmezzük. Tehát szó szerinti, realisztikus leírásként, aminek az esetén egy-két évtizedes lineáris „politikátörténetet” kapunk,⁴³⁴ vagy az archaikus történeti emlékezet lenyomataként századokban mérhető időléptékkel.⁴³⁵ Utóbbinak részei lennének a hét törzsről, annak ősi szállásterületéről, a kazárokhoz fűződő kapcsolatáról, a fejedelmválasztásról, vándorlásairól és a háborúkról szóló emlékek. VII. Konstantin császár magyarokra vonatkozó fejezetein kívül Anonymus gestájában is fennmaradt egy, a szavárd magyarokhoz kapcsolható történet Szovárd (Zuard) vezér görögországi hadjáratának leírásában, ami szerint Szovárd vezér népe egy győzedelmes balkáni hadjárat után telepedett ott meg és nem tért vissza övéihez.⁴³⁶

A szavárd magyarok kilétével kapcsolatban van olyan álláspont, ami kétségbe vonja ezeknek még a létezését is, vagy ha léteztek is, a magyarokhoz közük nem lehetett, szerepüket a forrás írójának képzeletével magyarázva.⁴³⁷ De még azon kutatók egy része is, akik elfogadják a szavárd névnek a szabir névvel kimutatható etimológiai kapcsolatát, más jellegű megfontolásaik miatt elvetik azt, hogy ennek a népnek a magyarok korai történetében jelentős szerepe lett volna, részei lettek volna a magyarság kialakulásának úgy, hogy köztük és a magyarok között etnikai folytonosságot feltételezhetnénk. Kristó Gyula 1980-as monográfiájában a következő főbb megállapításokat olvashatjuk a kérdéses szöveghellyel és a szavárd magyarokkal kapcsolatban.⁴³⁸ Minthogy Czeglédy Károly korai, 1954-ben közzétett nézeteit⁴³⁹ saját maga húsz évvel később, egy 1974-es előadásában visszavonta,⁴⁴⁰ továbbá,

⁴³² Vö. Kapitánffy 2007. 139–144. Elképzelése szerint a magyar vonatkozású adatok származhattak az etelközi magyaroktól, minthogy abban az időben ők lakták azt a stratégiai fontos területet, amelyet később a besenyők, viszont a honfoglalás után ezek az adatok már érdektelenek lettek volna. E szerint a 38. fejezet legtöbb adata nem 10. századi, szemben a 40. fejezet adataival, hanem 9. századi. Tudtommal ugyanakkor VII. Konstantin is érdekelt lehetett a magyar ügyekben: tudjuk, több főember (az egyik éppen Bulcsú, akinek VII. Konstantin lett a keresztapja (!), a másik pedig Gyula) is felvette a keresztséget Konstantinápolyban, s mint püspök, Hierothos is velük tért vissza. HKÍF. 151–153. Ioánnés Skylitzés tudósítása.

⁴³³ A császár és írnokai megbízhatósága tehát nem abban áll, hogy minden, amit leírtak, az úgy is volt, hanem, hogy ők maguk nem dolgozták át a rendelkezésére álló – sokszor épp önmagának ellentmondó – anyagot, se nem költötték hozzá saját elgondolásaikat, mint az egyesek feltételezik. Vö. Benkő 2009. 114–115.: „a császár által ötlött, tudóskodó, magyarokra vonatkozó megjelölését”, „Konstantinos historikus vénájában kereshető” ill. „nem volt nehéz szétszakított magyar csoport délre menekülésére gondolnia”

⁴³⁴ Zimonyi 2014. 120–123.

⁴³⁵ Szűcs 1992. 120–127.; Szűcs 1997. 149–150., 164.

⁴³⁶ Kristó 1980. 104–106.; Györffy 1993. 118–119.

⁴³⁷ Benkő 2009.

⁴³⁸ Kristó 1980. 97–109.

⁴³⁹ Czeglédy 1954b. 243–276.

⁴⁴⁰ Czeglédy 1975. 43–58.

mivel Györffy György több érvet hozott fel Czeglédy 1954-es tételével szemben,⁴⁴¹ Kristó szerint a kangar-szavárd háború ideje a 840-es, 850-es évekre tehető. Czeglédynek ugyanakkor igazat ad abban, hogy a Menandrosznál az 570-es években, valamint muszlim forrásokban 757 előtt a Kaukázusban szereplő szabirok, a tulajdonképpeni szavárdok a kazárokkal, míg az örmény forrásokban 854 óta szereplő szevordik a magyarokkal azonosíthatók, és habár a „... két etnikum neve között nyelvészetileg kimutatható rokonság van (hogy ti. a magyarok szavárd neve a szabir-kazárok nevéből származott), de tényleges etnikai folytonosság vagy népi azonosság nem tételezhető fel.”⁴⁴² Mi lenne mégis az oka annak, hogy Kristó szerint a 9. század első harmadáig Baskíriában/Magna Hungariában élő magyarokat a Kaukázusban 854-től szevordiknak nevezzék? Kristó szerint a vándorló magyarokat már a 830-as évektől így nevezték. Ekkor szerveződött meg a magyar törzsszövetség kazár fennhatóság alatt; a szabir név tehát a kazárok alá tartozás révén vált a magyarság nevévé, és a 840-50-es évekbeli besenyő harcok idején is e nevet viselték volna. Ekkor a magyarság mint kazár hadinép a Volga folyó vidékén harcolt a besenyőkkel és egy besenyőktől elszenvedett vereség hatására vonult el egy részük a Kaukázuson túlra.⁴⁴³

Kristó interpretációjának véleményem szerint több gyenge pontja is van. Először is, a magyarok a 830-as években mint önálló és jelentős haderővel rendelkező nép jelent meg a Fekete-tenger északi partvidékén, akikhez Kristó szerint a Kazáriából kivált onogur-törökök is csatlakoztak. A kazárok a magyarok ellen védekezésül feléppítették Sarkel várát (837 körül). Hogy Sarkel a magyarok ellen épült, azt a muszlim tudósítások is megerősítik, ráadásul ekkor még se a besenyők, se a ruszok jelentette fenyegetés nem lehetett jelentős, hogy a Don mentén ellenük épüljön fel az erőd.⁴⁴⁴ A korszakra vonatkozó források továbbá hírt adnak arról, hogy a 830-as években az Al-Duna vidékén bolgár szövetségben harcolt egy hun, ogur, turk nevezetű nép, a 860-as években pedig a Kárpát-medence nyugati végén egy onogur nevezetű nép.⁴⁴⁵ Mindkét esetben számításba jöhet e népeknek magyarokkal való azonosítása, ami alapján a kazároktól független magyarság szállásterületét a Dontól nyugatra lokalizálhatjuk. A 870-es évekre vonatkozó muszlim források ezt a földrajzi meghatározást igazolják is. Mindezen adatok tükrében további igazolásra szorulna Kristó azon ötlete, hogy a magyarok 1) a kazárok révén vagy kazár fennhatóság alatt vagy kazár területen szerveződtek volna meg a 830-40-es években és 2) kazár parancsra visszatértek volna a Volga vidékére harcolni a

⁴⁴¹ Györffy 1977. 103–113.

⁴⁴² Kristó 1980. 104.

⁴⁴³ Kristó 1980. 100–111.

⁴⁴⁴ Kristó 1980. 43.

⁴⁴⁵ HKÍF 140–141; 184.

besenyőkkel a 850-es években. Ezt semmi sem igazolja, ugyanúgy ahogy azt sem, hogy itt történt volna egy olyan magyar vereség, aminek hatására egy jelentős néprész a Volgától egészen a Kaukázusig vándorolt volna, ráadásul úgy, hogy önelnevezéseként a kazárok szabir nevét őrizte volna meg szevordik formában. Kristó Gyula lényegében úgy vonultatja a magyarokat a steppén ahogy éppen érdekében áll.

Kristó Czegléd Károly 1975-ös tanulmányában írtakat vette át kissé módosított formában.⁴⁴⁶ E tanulmányában Czegléd Károly Németh Gyulát követve visszavonta korábbi nézeteit a magyarok steppei megjelenésének datálása és a magyar-szabir viszony értékelése tekintetében. Czegléd korábban szír forrásokra alapozva a besenyők három vezértörzsének nevét azonosította a Kaukázusban már a 6. században szereplő kangar nép nevével. A 9. század végén megjelenő besenyők kangar eredetű törzsei vezették a DAI íróját arra, hogy két besenyő-magyar ütközetről írjon, holott az első háború valójában kangar-szabir háború volt a Volgától nyugatra a 6. században, és ennek következtében vonult a szabirok egy része a Kaukázusba, míg a második ütközetre a 9. század végén került sor a Dontól nyugatra, amikor a kelet-európai steppén megtelepedő besenyők vereséget mértek a magyarokra.⁴⁴⁷ „... három évtizedes vizsgálódások után ma én is új véleményre jutottam, hogy a kazárok szavir neve azonos ugyan a magyarok szavarti elnevezésével, de nem feltétlenül azonos a szavarti aszfali elnevezéssel. Ez azt jelenti, hogy 854 táján minden számba vehető forrásunk alapján valóban mehettek a magyar törzsek a Kaukázuson keresztül a Kur folyó völgyébe. [...] A korábbi szavarti vándorlások azonban forrásaink szerint nem szavarti aszfali, tehát magyar vándorlások voltak, hanem szavir, vagyis kazár betelepülések Dél-Kaukáziába, amelyek közül az elsőt bizánci források már 575 körül megemlítik. Mindez számomra azt jelenti, hogy nem szükséges továbbra is ragaszkodnunk a magyarok kaukázusi őshazájának sokat vitatott elméletéhez.”⁴⁴⁸ Láthatólag Czegléd egész okfejtésének alapja, hogy ne legyen szükséges továbbra is ragaszkodni a magyarok kaukázusi őshazájának „sokat vitatott” elméletéhez; úgy tűnik, ez határozza meg minden más kérdés megítélését. Csakhogy Czegléd e tanulmányában arra sem ad konkrét indoklást, hogy miért datálta a magyarok steppei megjelenését újabban a 800-as évek elejére, hiszen korábban e kérdés tekintetében is eltérő álláspontot képviselt.⁴⁴⁹ A tételek önkényes módosításának eredménye, hogy az újabb történeti levezetés nem következetes. Czegléd és Kristó narratívája között lényegi átfedések vannak.

⁴⁴⁶ Czegléd 1975. 43–58.; Czegléd 1985. 113–128.

⁴⁴⁷ Czegléd 1954b. 243–276.; Czegléd 1985. 246–279.

⁴⁴⁸ Czegléd 1985. 122.

⁴⁴⁹ Czegléd 1943. 100–122.

Eszerint a magyarok 800 körül érkeznek a Don és Al-Duna közé, mint egységes, erős nép. 837 körül épül fel ellenük a sarkeli erőd, aminek következtében (?) 850 körül a magyarok kazár függésbe kerülnek és megszerveződik a kettős fejedelemség. Erre vonatkozóan Czeglédy azt írja, hogy a kazárok adóztatták a Dontól nyugatra élő szláv törzseket és e terület elvileg a magyar szállásterület része volt. Cyrill Cherson kazár ostromakor magyar csapattal találkozott 860-ban. 860–70 táján a magyarok függetlenednek Kazáriától. Nyugat felé vezetnek hadjáratokat, Dzsajháni független népként ír róluk. 880 és 886 között összeomlik a kettős fejedelemség, ez Levedi vajdaságának kezdete. 886 és 889 között Levedi vajdasága alatt a magyarok kazár területre költöznek, a Dontól nyugatra. „Helyzete [Levedié] azonban – és ez alapvetően fontos a régi magyar fejedelemség egész problematikájának szempontjából – már nem annak a szakrális magyar nagyfejedelemnek a helyzete, akiről 870 és 880 között az arab kereskedők tudósítottak, hanem egy sokkal szerényebb „vajdáé”, aki csak primus inter pares a többi magyar törzsek fejei mellett. Felmerül a kérdés, mi történt 880 után a magyarokkal, ami ilyen változást vonhatott maga után. Sajnos erre a kérdésre egyetlen forrásunk sem válaszol világosan. Csak annyit mondhatunk, hogy mivel a szakrális királyok bukását általában természeti csapások és katonai vereségek okozták, a magyar törzseket 880 után valamilyen hasonló csapás érthette, mégpedig feltehetőleg a 880 táján délre, Kijevbe költözött orosz főerőkkel való megütközés során. Minthogy a császár más helyen ismételt utal arra, hogy a magyarokat 889 előtt ismételt vereségek érték a besenyők részéről, nem lehetetlen az sem, hogy a magyar szakrális fejedelem bukásának egy ilyen besenyő csapás volt az oka.”⁴⁵⁰ 889-ben besenyő támadásra Levedi Etelközbe menekül a magyarokkal. A kazár kagánnak alárendelt, vazallus monarchává választják Árpádot, valódi uralma azonban csak a sikeres honfoglalás után szilárdul meg. Mint láthatjuk, a magyarok e szerint összességében 33–43 évet töltöttek kazár függésben, ez idő alatt szerveződtek kettős fejedelemség alá, ami körülbelül 20 évig tartott volna. Pont ebben az időben készült el Dzsajháni leírása. A magyarok szavarti elnevezése a DAI-ban onnan ered, hogy a kazárok egyik neve volt a szabir, a magyarok pedig 854 táján mehettek a Kaukázusba besenyő (kangar) támadás hatására, de ez nem azonos a korábbi 575-ös sabartoi asphaloí, tehát szabir vándorlással.

Czeglédy semmivel nem indokolja meg, hogy miért 800 körül érkeztek volna a magyarok a Don és Al-Duna közé, továbbá az sincs kellően megokolva, hogy hogyan eredményezhette Sarkel pusztá felépítése a 830-as években azt, hogy a magyarok kazár

⁴⁵⁰ Czeglédy 1985. 120. Semmivel sem igazolható levezetés.

fennhatóság alá kerültek 850-től. A magyarok kazárok általi hódoltatását a szlávok kazárok általi adóztatásával nyilván nem lehet megmagyarázni, – ez esetben olyan forrásra lenne szükség, ami ténylegesen arról szól, hogy a magyarok 850 és 870 között kazár függésbe kerültek. Minthogy a magyaroknak a Kazár Kaganátushoz tartozását 850 és 870 között tulajdonképpen semmi sem igazolja, ugyanúgy nincs alapja annak a feltevésnek sem, hogy Levedi vajdasága és kazár területre költözése követte volna a „kettős fejedelemség” időszakát 880 ill. 886 és 889 között, tehát mindössze három évre. Levedi 880-tól lett volna „első vajda” Levédiában, miután a ruszok részéről a magyarok súlyos vereséget szenvedtek.⁴⁵¹ Erről a feltett magyar-rusz háborúról és magyar vereségről tudtommal semmilyen forrás nem szól. A magyarok Levedi vezetése alatt ismét súlyos vereséget szenvedtek, ezúttal a besenyőktől, így a kagán magához hivatja Levedit, hogy vazallus fejedelemséget kínáljon neki. „Levedi is kétségtelenül a halálfélelem állapotában volt” olvashatjuk Czeglédynél az újabb semmivel sem alátámasztható elképzelést, ráadásul öreg is volt már, ezért lett Árpádból, és nem Levediből, kazár vazallus fejedelem 889 után. Árpád fejedelemségének tehát semmi köze a korábbi magyar „kettős fejedelemséghez”. Czeglédy szerint a magyarok 850 és 860 között, majd 880 és 895 között is a kazárok alá tartoztak. A kettős fejedelemség pedig éppen 860 és 880 között állt fenn, amikor Dzsahjáni leírása készült. Ennek a kronológiai keretnek ugyanakkor semmilyen adata nem igazolható, annak a feltételezésnek pedig történetileg nincsen értelme, miszerint a magyarok tíz évente kazár függésbe kerültek volna és minden ilyen alkalommal megváltozott volna a politikai berendezkedésük: a szervezett magyarság megjelenése (800) – kazár alárendeltség (850–860) – önálló kettős fejedelemség kazár mintára (860–880) – Levedi vajdasága (880–889) – Árpád vazallus monarcha (890-).

Minthogy azonban Czeglédy (őt követve pedig Kristó) újabb rekonstrukciójának előfeltevése az, hogy a magyarok déli steppei őshazáját cáfolja, valamint, hogy a magyarok déli steppei megtelepedését 800 utánra datálja, így a sabartoi asphaloi-magyar kérdést is csak ezen időbeli keretek között tudják tárgyalni. Ez az oka annak, hogy Czeglédy után Kristó is egy hipotetikus 850-es évekbeli magyar-besenyő háborút feltételez a Volga mellékén, miközben mindketten azzal számolnak egyébként, hogy a magyarság legkésőbb 830-tól már a Dontól nyugatra lakott. Ha, tegyük fel, vissza is tért volna egy csapat háborúzni a Volga vidékére kazár vezetéssel, még abból sem lehetne következtetni arra, hogy ott, a Volga vidékén a magyar nép két részre szakadt volna. A magyar nép már rég a steppe nyugati felén tartózkodott, és ha magyarok háborúztak is a Volgánál, amire semmi forrás nincs, akkor is

⁴⁵¹ Czeglédy 1985. 120.

csak egy katonai csapattal számolhatnánk, nem egy néprésszel. Ezért is kell azt írnom, hogy a 850-es évekbeli magyar szétválás tétele nem több pusztán kitalációnál. A szavárd magyarok kérdését nem lehet két olyan történeti eseménnyel magyarázni, melyek közül egyiknek sincs tényleges alapja; se annak, hogy a magyarok a 850-től kazár fennhatóság alá tartoztak volna, innen a szabir (szevordi?) nevük, se annak, hogy háborúztak volna a besenyőkkel a Volgánál. Ráadásul Kristó a két feltételezés között még ok-okozati viszonyt is feltesz, tehát azért háborúztak volna a magyarok a Volgánál, mert kazár fennhatóság alá kerültek volna.

A kaukázusi szevordik népről szóló első források nem csak a 9. század közepére vonatkozóan maradtak fenn, hanem muszlim forrásokban már a 8. századra vonatkozóan is.⁴⁵² Természetesen ha a nevek (sevortik' ill. siyawurdiya/al-Saw.rdiya nép a Kur folyó mellékén) megfeleltetése helyes, akkor a fentebb bemutatott magyarázatok azon mód érvényüket is veszítik. Mi lenne akkor a magyarázat a magyarok sabartoi ashpaloí nevére? Zimonyi István szerint a kaukázusi szevordik eredetileg az északi stepperégióban élő finnugor nyelvű népesség volt. Marwan arab hadvezér 737-es kazárok elleni hadjárata során észak felé hatolt, és onnan 20 ezer saqaliba családot hurcolt el, amelyeket később a mondott területen telepített le.⁴⁵³ Feltehető, hogy itt nem egy népnévről van szó, hanem az arabok által az erdőzónában élő népek általános elnevezéséről,⁴⁵⁴ jelen esetben pedig valamilyen a kazár fennhatóság alatt a Volga mentén élő finnugor nyelvű magyar népességet jelentené. Sajnos ennek a magyarázatnak csak egy igazolható eleme van, ti. hogy a muszlimok által letelepített saqalibák a Kura folyó vidékére kerültek, amely területen éltek a szevordik is. Nincs igazolva ugyanakkor az, hogy miért nevezték volna a törökös kultúrájú nagyállattartó nomád magyarokat a muszlim forrásokban erdőben lakó szlávok saqaliba neve után. A muszlim forrásokban a magyarokat minden esetben a törökök közé sorolják. Nincs igazolva az sem, hogy ha egyszer a magyar hagyományban egy háborús vereségről és a nép szétválásáról, illetve az egyik néprész elvándorlásáról és megtelepedéséről van szó, akkor az miképpen feleltethető meg azzal a történeti képpel, hogy muszlim seregek saqaliba családokat ejtenek foglyul és hurcolnak el. Zimonyi még csak meg sem kísérli megválaszolni a szavárd-problematika lényegi kérdését, tehát, hogy miért nevezték volna akkor a magyarokat (?) sabartoi-nak, a muszlimokat (?) pedig kangarnak? A DAI-ban ugyanis sabartoi-kangar háborúról van szó; hogyan magyarázhatnánk meg Zimonyi elméletével azt, hogy az északi finnugor saqalibákat később szabiroknak ill. szevordiknak nevezik az örmény és muszlim

⁴⁵² Zimonyi 2014. 105–162.

⁴⁵³ Uő. 140–144.

⁴⁵⁴ Amit lényegében a szlávokra alkalmaznak a muszlim forrásokban.

források? Az északra vonuló muszlim sereg pedig mi módon kapta volna a kangar nevet a DAI-ban? A magyar szavárd hagyomány leglényegesebb pontja Zimonyi leírásában tehát homályban marad, a forrásokból kiolvasható történeti leírás pedig nem igazolja vissza a hagyomány tartalmát. Továbbá, ahogy Zimonyi is megjegyzi, függetlenül attól, hogy Konstantin a 10. században még élő magyar hagyományt jegyzett le, vagy írott forrást használt fel, az elszakadt néprész Perzsiába – vagyis Örményország Perzsiához tartozó részeibe: Perzsarméniába –, nem költözhetett a 7. századnál később, ugyanis a Perzsa Birodalom összeomlott az arab hódítás következtében és a bizánci írók, így maga Konstantin is, Perzsia alatt Irakot, a 10. században pedig Horaszánt értették.⁴⁵⁵ A DAI névhasználata tehát eleve amellel szól, hogy a sabartoi-kangar háborúra a 8. század előtt került sor, amikor a Kaukázus nagy része még perzsa fennhatóság alá tartozott.

Zimonyi István kifejezetten csak az örmény és muszlim forrásokat használja, mert Benkő Loránd és Ligeti Lajos állításai nyomán elfogadta, hogy sabartoi névből eleve nem lehet a szabirok nevére következtetni.⁴⁵⁶ Pedig ez történetileg indokolt lenne, hiszen a szabirok Kazária fő népeleme voltak, a magyarok a kaganátusból váltak ki, ráadásul csatlakoztak hozzájuk – mint eleve kazár eredetű nép – a kabarok. Ligeti Lajos, ellentétben azzal, amit Zimonyi állít, turkológiai szempontból nem cáfolta a két név kapcsolatát. Ligeti összefoglalja a szabir néppel eddig foglalkozók eredményeit, majd így folytatja: „Anonymusnál Zuard Árpádnak, Kézainál Attila egyik vezérének a neve. Feltevés ezt a nevet a szabir népnévből eredeztetni, hangtani megfelelések ezt a magyarázatot *egymagukban* nem tudják igazolni.”⁴⁵⁷ Mondanivalóját pedig a szabirokkal kapcsolatban így zárja: „Úgy vélem, valóban kapcsolat állott fenn a kazár és a szabir nép közt; e kapcsolat lényegi felderítésének érdemes volna az eddiginél nagyobb figyelmet szentelni”.⁴⁵⁸ Úgy gondolom, hogy a szavárd-kérdés elsősorban a 9. századi magyar és kazár történelem összefüggéseinek vizsgálatán keresztül oldható meg.

A már Etelközbe vonult magyarok ogur, hun és türk név alatt részt vesznek az al-dunai bolgárok oldalán egy bizánciak elleni hadjáratban. Szintén a 840-es évek elején a kazárok bizánci támogatással megépítik Sarkel várát a magyar támadások kivédésére. A 860-as évek elején a magyarok keleti frank területeket támadnak, ami függetlenségükön túl azt is feltételezi, hogy már legalább a 850-es évektől magyar felderítő csapatok vannak jelen a Kárpát-medencében. 881-ben magyar és kabar csapatok harcolnak a bajorokkal, szintén a

⁴⁵⁵ Zimonyi 2014. 156–158.

⁴⁵⁶ Uő. 108–109.

⁴⁵⁷ Ligeti 1986. 347.

⁴⁵⁸ Uo.

Kárpát-medence nyugati végén.⁴⁵⁹ A kabarok csatlakozásának jelentős szerepe van a magyarokról szóló fejezetekben a DAI leírásában. A kabarok a kazárok vezető törzsei közül kerültek ki, akik fellázadtak a kazár uralkodó ellen; leverésüket követően pedig a magyarokhoz menekültek. Már amennyiben a kazárok maguk szabirok voltak – egyes arab források azonosítják is a két népet⁴⁶⁰ –, a magyarokhoz csatlakozó kabarok szintén, és egy 10. század közepi forrás (DAI) szerint a magyarok régi neve a szabir volt (sabartoi), és egy szabirok történetével kapcsolatos hagyományt is közöl (sabartoi-kangar háború, szabirok megtelepedése a Kaukázusban), ami nyilvánvalóan eredetileg nem lehet a bizánciak által besenyőnek és türknek nevezett népek háborúja, akkor jogos a felvetés, hogy a 10. századi magyaroknak azért lehetett csak élő szavárd hagyománya, mert soraik között ott voltak még azok a magyar vezérek, akiknek a népe egykor kabar név alatt csatlakozott a magyar törzsszövetséghez. Ezek a kabar-magyar vezérek őrizték még emlékezetükben a szabirok történetének azt a fejezetét, amikor az avarok/heftaliták a 6. század közepén megjelentek Európában és vereséget mértek a szabirokra, akiknek egy része ezt követően a Kaukázusban telepedett meg (amely ekkor még perzsa uralom alatt állt). A kabar és szavárd (sabartoi) nevek ugyanazt a szabir népességet jelölik, az egyik a magyar jelölés, a másik feltehetőleg önelnevezés. A kabarok csatlakozásának hagyománya a magyarság történeti emlékezetének volt a része, a sabartoi asphaloi hagyomány pedig maguké a magyarokhoz csatlakozó kabaroké, akik 950-re már mint honfoglaló magyar vezérek adták azt elő. Feltehető ugyanakkor az is, hogy e kabarok miatt a konstantinápolyi udvarban maguk az írások szőtték össze a két hagyományt, mert rendelkeztek valamilyen írott forrással, ami a szabirok és kangarok harcáról szólt. Ez esetben a DAI magyarokról és kabarokról szóló fejezetei részben magyar szóhagyományra, részben – a szabirokra/kabarokra vonatkozóan –, írott anyagra mennek vissza, és e két eltérő forrásanyag felhasználása eredményezte a DAI szöveghelyének kettősségét is.⁴⁶¹

A kabarok magyarokhoz való csatlakozásának idejét a 9. századon belül elvileg bármikorra datálhatnánk, hiszen a magyarok szomszédai voltak a kazároknak. Néhány szöveghely és írott forrás alapján ez az esemény, véleményem szerint, ténylegesen keltezhető. A bajor évkönyv szerint 881-ben magyar és kabar csapatok harcolnak Bécs környékén. 881-re tehát a csatlakozás mindenképpen megtörtént. Dzsajháni leírása a 870-es évekre vonatkozik,

⁴⁵⁹ HKÍF 209.

⁴⁶⁰ A kazárok eredetéről szóló elméletek: Golden 1980. 51–57.

⁴⁶¹ Vö. Czeglédý 1954b. 243–276. E tekintetben Czeglédý 1954-es művét tartom irányadónak, amihez képest a későbbi magyarázatok – Czeglédý saját későbbi változtatásait is beleértve – már mind erőltetetten szűkített időkeretben értelmezték a forráshelyet. Ez annak a következménye, hogy a magyarok korai vándorlásának és déli megtelepedésének tételét mindenáron cáfolni igyekeztek.

amiben a szerző a magyarok kettős uralmi rendszeréről ír. Általános vélemény szerint a magyarok e típusú uralmi rendszere kazár mintára alakult ki, és a magyarok a muszlim források szerint már kezdetben is kettős fejedelemség alatt szerveződtek.⁴⁶² A 870-es évekre vonatkozóan tehát kizárhatjuk, hogy a magyarok a kazárok alá tartoztak volna, vagy ezt követően bármikor, hiszen az nem tehető fel, hogy a Kazár Kaganátuson belül egy időben két kettős fejedelemség létezzen, minthogy maga ezen intézmény egyben szakrális uralkodói szuverenitást is jelöl.⁴⁶³ Arra vonatkozóan pedig, amit Czeglédy korábban állított, ti. hogy a magyar kettős fejedelemség intézményét Levedi vajdasága és kazár vazallussága követte volna, semmilyen adatunk nincsen: a DAI ráadásul egyértelműen úgy fogalmaz, hogy Levedi előtt a magyaroknak nem voltak fejedelmei. A 830-as és 860-as évekre vonatkozóan több olyan forrásadatunk van, amelyek szerint: a magyarok nyugat felé kalandoztak (dunai bolgár hadjárat a 830-as években, keleti-frank területek elleni portya a 860-as években) és ellenséges viszonyban voltak a kazárokkal (a 830-as években a magyarok ellen épül fel Sarkel vára, muszlim források szerint a kazárok régebben védekeztek a magyarok ellen); ezen adatok ellene mondanak annak, hogy a magyarok ekkor kazár függésben lettek volna. 860-ban Cyrill magyar csapattal találkozik Cherson környékén, amit éppen a kazárok ostromoltak. Czeglédy úgy gondolta, hogy ez a magyaroknak a kazárok alá tartozását jelezné. Ugyanolyan joggal mondhatnánk, hogy a magyarok és kazárok időlegesen közös portyát indítottak vagy a kazárok felbéreltek egy magyar csapatot. Hiszen Cyrill a magyarokat a kazároktól külön nevezi meg. A kabaroknak a magyarokhoz való csatlakozását nem keltezhetjük korábbra, mint a magyarok elszakadását a kazároktól, ugyanis egy, a kazárokkal szövetséges magyar vezetőréteg nem fogadhatott volna be egy, a kazár kagánnal ellenséges, azzal belháborút vívó népelemet. A 830-as évek előtt a kazár történet kapcsán egy olyan eseményt ismerünk, aminek következtében a kaganátus vezető rétegei között meghasonlás és belháború üthetett ki, mégpedig a kagánnak a zsidó hitre térését, ami a 8–9. század fordulójára tehető.⁴⁶⁴ Feltehető, hiszen a dátumok alapján láthatólag egységes történeti képet tudunk felvázolni, hogy a 9. század elején a kaganátusból kivonuló kabar néprészek éppen azért csatlakoztak a magyarokhoz, mert azok már kevésbé függtek a kazároktól, de az is feltehető, hogy a magyarok részben a kabarok csatlakozása miatt váltak ki ugyanez idő tájt a kaganátusból; vagyis a magyarok és kabarok azért alapították meg a saját kettős fejedelemségüket, mert a kagán önkényesen, politikai és gazdasági érdekek által vezérelve a tradicionális nomád vallás

⁴⁶² Golden 1980. 97–102.

⁴⁶³ Czeglédy 1985. 210–216.

⁴⁶⁴ El-Masúdí 1841. 406–407. Hárún ar-Rasíd uralkodásának idején (786–809)

helyett egy másik vallást vett fel, ami eredeti szakrális-uralkodói legitimitását végletesen kikezdte.

Ki kell térnem röviden azon főbb vélekedésekre, amelyek a szabir-sabartoi valamint a szabartoi-kabar azonosítással szemben megfogalmazódhatnak. A legutóbbi évtizedekben Benkő Loránd kutatásai adtak alapot arra, hogy a fenti azonosításokat érvénytelennek tekintsék. Benkő a középkori magyar okleveles anyag alapján vázolta fel a Szovárd nemzetség történetét. A Szovárd név hangtani elemzése alapján azt a magyar szí(v) igéből származtatja, valamint nyelvészeti alapon kizárja annak a szavarti névvel való egyezését.⁴⁶⁵ Erre vonatkozóan hivatkozok újabb nyelvészeti levezetésekre, amelyek szerint Benkő elutasítása korántsem olyan kizárólagos, mint ahogyan ő azt előadta.⁴⁶⁶ Ráadásul Benkő munkájában hajlamos figyelmen kívül hagyni a DAI hitelét megerősítő forráskritikai eredményeket, azért hogy a magyarokra vonatkozó sabartoi nevet és hagyományt egy az egyben VII. Konstantin császár kitalációjaként mutathassa be. A névalak hitelét igyekszik megkérdőjelezni akkor is, amikor a forrás szerzőjének azon megfogalmazására utal, miszerint az nem tudja, hogy miért nevezték így régen a magyarokat, valamint amikor arra utal, hogy a névalak más bizánci forrásban nem található. Ezek a körülmények ugyanakkor éppen igazolhatják azt, hogy a névalak és a hozzá fűződő hagyomány hiteles, hiszen a szerző úgy örökíti azt meg, hogy egyébként eredetével nincs tisztában, úgy közli, ahogyan azt hallotta/olvasta. Ha saját maga találta volna ki, akkor nyilván nem kellene ehhez semmit hozzáfűzni. A DAI-ban vagy az egész görög nyelvű történeti hagyományban máshol nem szerepel a Lebedia(s) hely- és személynév, vagy a magyar törzsek nevei, ám ez korábban sem adott alapot arra a (történeti) kutatásban, hogy bárki VII. Konstantin kitalációjának tekintse azokat, sőt az egyedi, és több esetben más forrásból igazolható nevek megőrzésével a forrás hitele értékelődött fel. Benkő azt is a forrás hitelének rovására írja, hogy a szerző tévesen adta meg a két néprész elválásának idejét, holott a forrásban csak annyi olvasható, hogy az valamikor régen történt: bármilyen további értelmezés vagy datálás már adott kutatók eredménye. A DAI szerzője nem adhatta meg tévesen a két néprész elválásának idejét,

⁴⁶⁵ Benkő 2009. 67–83, 99–120.

⁴⁶⁶ Tóth 2010. 5–21.: „Ha azonban ezen a ponton visszautalunk arra, hogy a Szovárd névnek a régiségben nem csak Zuard-féle adatai vannak, hanem Zoard lejegyzésűek is, felvetődik a kérdés, hogy ezek előzményeként vajon nem tételezhetjük-e fel mégiscsak azt a bizonyos Szavárd hangalakot, aminek lehetőségétől Benkő Loránd – hangtörténeti érvekre hivatkozva és a szavarti-val való esetleges azonosíthatóságot cáfolva – elzárkózott? [...] Ha ezt a lehetőséget is számba vesszük, az persze további következményekkel is jár, amelyek az etnonim (hangalakjának) kérdését éppúgy érinthetik, mint a helynévi továbbélés vagy akár a szavarti-val való összefüggés ügyét.” vagy „A t > d zöngésülés vonatkozásában esetleg érdemes megemlíteni azt is, hogy a korai helynevekben a t~d váltakozás (akár a képzőcsere folyamatába tartozóan, akár hangtani változás eredményeként) egyáltalán nem szokatlan jelenség.”

ugyanis egyáltalán nem is írt arról. A sabartoi és a szabir népek közötti lehetséges történeti összefüggést Benkő azzal véli cáfolhatónak, hogy a két nép feltűnése között igen nagy az időbeli távolság, jóllehet ahogy arra fentebb már utaltunk, semmi sem indokolja kizárólagosan azt, hogy a sabartoi hagyományt a 9. századra vonatkoztassuk. Benkő szerint a szabir népnév a 6. században eltűnik, azt azonban már nem veszi figyelembe, hogy a kutatás meghatározó része szerint a szabir a Kazár Kaganátus meghatározó, ha nem éppen fő népeleme volt, egyes muszlim források szerint pedig a kazár perzsa, míg a szabir török eredetű neve ugyanannak a népnek, tehát e források a kazárok és szabirok közvetlen azonosságát vallják.⁴⁶⁷ A szabirok tehát nem tűntek el, de a nevük sem tűnt el, ahogyan azt a szabir név különböző időben feltűnő alkiváltozatai igazolják.⁴⁶⁸ A források szerint ugyanis a szabirok neve mind szuvar, mind szavar és szawarth alakban fennmaradt, amely alakok megléte Benkő nyelvészeti levezetése alapján kizárhatók lennének. Mindezen előzmények után nem meglepő, hogy Benkő nyelvészeti-történeti interpretációjának kevés realitása van. A sabartoi népnek az őrmény forrásokban szereplő szevordik néppel való megfeleltethetősége ugyan valóban érvekkel támasztható alá, és nem lehet kizárni a két nép azonosságát, ám az erre vonatkozó magyarázat Benkő részéről kevéssé tartható. Eszerint a Konstantinápolyban követségben járó magyar vezérek a Szovárd nemzetségről társalogtak (valamiért) a császárral, aki a név hasonlósága alapján a kaukázusi szevordikra gondolt, amiből, tudván azt, hogy a magyarok nomád nép, azok kaukázusi vándorlására és megtelepedésére következtetett. Mindezen, a bizánci császár fejében egymást követő szabad asszociációk eredményeként született volna meg Benkő szerint a DAI-ban a sabartoi-kangar háború története, valamint azon értesítés, hogy a magyarok követek útján tartják a kapcsolatot a Kaukázusba szakadt néprésszel. Egy ilyen gondolatmenetnek a forráskritika szemszögéből nincs sok értelme, úgyhogy inkább tartanám érdemesnek azt, hogy a magyar sabartoi hagyományt autentikus hagyománynak tekintsük, ami egyben azt is jelenti, Benkő nyelvészeti „cáfolatait” kénytelenek vagyunk tévesnek tartani.

Ami a feltételezett sabartoi-kangar háború datálását illeti, utalni kell rá, hogy miközben a kazárok és arabok közötti kaukázusi harcokat források sora tanúsítja, semmi sem igazolja, hogy a kelet-európai steppére kelet felől újabb nomád népesség érkezett volna a

⁴⁶⁷ Golden 1992. 104–106; Németh 1991. 149–151; Czeglédy 1969. 148.

⁴⁶⁸ Golden 2013. 49–55; Golden 1980. 34–36, 254–256; Golb–Pritsak 1982. 37–38; Spitzer–Komoróczy 2003. 95–100. A név Ibn Hordádzbeh-nél a Hürkánia és a kazár főváros közötti út leírásában szerepel a S.wr-ok királya megjelölésben, Ibn Fadlan-nál Suwar törzs a volgai bolgárok között, mely alak a kaukázusi területeken korábban is feltűnik. A kagán leírásában S'VYR ill. SV'R, a kijevi levélben Swrth, ahol a -th, képzőként áll. Kazár eredetű hadvezér neveként Sawar at-Turki al-Xazari. Vö. Zimonyi 1990. 42–45; Róna-Tas 1995. 103–107; Róna-Tas 1996b. 222–223, 259.

besenyők vándorlását megelőzően, amely olyan háborúhoz vezethetett volna a térségben, amely egy néprész Kaukázus felé való megtelepedését indokolná. Ebből kifolyólag, ha Konstantin császár a sabartoi-kangar háború kapcsán egy, a besenyők megjelenését megelőző steppei eseménysorról tudósított, akkor ezen eseménysornak a kaganátus megalakulása, és annak a kelet-európai steppére kiterjedő uralma előtti időben kellett lezajlania, közelebbről az avarok és türkök európai megjelenésének az idején, a 6. század második felében, vagyis időben pontosan akkor, amikor az avar-szabir ütközetre és ezt követően a szabirok egy részének kaukázusi megtelepedésére is sor került. Azt, hogy a sabartoi-kangar háborúra nem a 9. században került sor, véleményem szerint az is alátámasztja, hogy a lejegyzett hagyományban mindkét népet, amelyet ezzel az ütközetrel kapcsolatba hoznak, tehát a magyarokat és a besenyőket, idegen névvel nevezik, ugyanakkor amikor az igazolhatóan 9. század végi besenyő-magyar harcokról van szó, akkor már saját korabeli nevükön szerepelnek (a magyarok, mint türkök, ahogy a DAI-ban minden esetben nevezve vannak). Vagyis a két „háború” leírása eltérő forrásokból származik és eltérő korszakra vonatkozik: a sabartoi hagyomány nem lehet 9. századi események leírása. Megközelíthető a kérdés úgy is, hogy feltehető-e az, hogy a szabirokkal egy időben (6–9. század) szerepelt egy sabartoi nevű nép a steppén, amelyet egyrészt semmilyen korabeli forrás nem említ, de ugyanolyan csapást szenved el, mint a szabir és egy része ugyanott telepedik meg, mint a szabirok egy része, és ugyanúgy szoros kapcsolatba kerülhetett a magyarokkal, mint a kaganátusban szereplő szabirok? Ez nem elképzelhető, emiatt a sabartoi és szabir népek közötti azonosságot megalapozottnak kell tekinteni.

Érdeemes visszautalni Kristó Gyula fejtegetéseire, aki 1980-as munkájában korábbi tanulmányaim, illetve jelen értekezésem felvetéseivel azonos módon foglalt állás három meghatározó kérdésben. Először is, hogy a magyarokra vonatkoztatott sabartoi névalak a szabirok nevével azonos,⁴⁶⁹ másodszor, hogy a kazárok közül kivált kabarok maguk is szabir eredetűek voltak,⁴⁷⁰ harmadszor, hogy a kabarok csatlakozása a magyar törzsszövetség szervezeti felépítésére nézve is jelentős hatást gyakorolt és a kabarok vezetőrétege a törzsszövetség vezetésében is részt vett.⁴⁷¹ E három állítást figyelembe véve érthetetlen, hogy Kristó nem vonta le a szükségszerű következtetést, ami szerint a magyarok sabartoi neve és hagyománya a magyarokhoz csatlakozó és a törzsszövetség vezetésében is szerepet vállaló kabarok révén maradt fenn.

⁴⁶⁹ Kristó 1980. 104.

⁴⁷⁰ Kristó 1980. 137.

⁴⁷¹ Kristó 1980. 137–138.

IV./4. A bolgárok hun eredete⁴⁷²

Czeglédy Károly 1975-ös tanulmányában határozottan állást foglalt azzal kapcsolatban, hogy a hun birodalom felbomlását követően a birodalom hun eredetű, tehát birodalomalkotó népessége tulajdonképpen nyom nélkül szétszóródott, legfeljebb azzal számolhatunk, hogy egyes részeik az Al-Duna vidékén bizánci szolgálatba álltak; köztük és a steppén ez idő tájt megjelenő ogur-bolgárok között tehát nem tehető fel etnikai kapcsolat.⁴⁷³ Egy ilyen interpretáció természetesen kizárja, hogy a 9. században a forrásokban magyar név alatt megjelenő honfoglaló népességnek bármilyen történetileg megalapozott autentikus hun eredethagyománya lett volna. Ez az interpretáció egyben azt is magába foglalja, hogy a forrásokban a 480-as évektől feltűnő bolgár nép- vagy törzsnév nem vonatkozhat a korábban hun névvel jelzett népességre, csakis a 463-ban a steppe keleti felén megletelepedő ogurságra (onogur, saragur, ogur), akik megjelenéséről Priszkosz rétor számol be történeti művében.⁴⁷⁴ Az ogur és bolgár nevek tehát egymás szinonímái lennének, és ha kerültek is e törzsek közé hun néprészek a steppén, azokkal se etnikai, se nyelvi, se politikai tekintetben nem lehet már jelentős tényezőként számolni.⁴⁷⁵ A hunok európai történelme eszerint a 450-es, 460-as években véget ért. A korábban a kutatásban feltett hun-bolgár azonosságról Czeglédy a következőképpen nyilatkozott: „Azóta azonban többször is összegyűjtötték a hunok és bolgárok azonosságára vonatkozó összes számba vehető adatot – utoljára V. Beševliev bolgár tudós tette ezt meg négy évvel ezelőtt –, és kiderült, hogy a hun–bolgár azonosságot e források alapján meggyőzően bizonyítani nem lehet. Ugyanez érvényes a hun–bolgár azonosság más, módosított változatairól is: az Attila-fiak valóban visszamentek az Al-Duna vidékére. Ott azonban birodalmat már nem alapítottak, hanem maradék népük hamarosan szétszóródott, és ismételt vereségek után a bizánciak szolgálatába került. Egyes töredékeik egyesülhettek ugyan a később odaérkező ogur-bolgárokkal, olyan bizonyítékokkal azonban, amelyek egy új hun–bolgár törzsszövetség kialakulását igazolnák, ebben a pillanatban nem rendelkezünk.”⁴⁷⁶ Alábbi fejezetben a hunokról szóló kései, valamint a bolgárokról szóló legkorábbi források elemzése révén azt vizsgálom, hogy Czeglédy Károly fél évszázada tett megállapítása valóban érvényesnek tekinthető-e annyira, mint amennyire azt az azóta eltelt évtizedek magyar kutatása elfogadta.

⁴⁷² Vö. Kerényi 2019d. 53–63.; Kerényi 2021. 295–306.

⁴⁷³ Czeglédy 1985. 113–128.

⁴⁷⁴ Hunok és rómaiak 50. (frg. 30.)

⁴⁷⁵ Vásáry 1993. 72; Róna-Tas 1999. 215; Zimonyi 2005. 181–196.

⁴⁷⁶ Czeglédy 1975. 43–58.

A hunok Attila halála (453) utáni történetére vonatkozó fő források Jordanes *Getica* című könyve, amely korábbi történeti anyagok, főleg Priszkosz és Cassiodorus elveszett műveinek kompilációja. A hun birodalom bukásának és a hunok további sorsának rekonstrukcióját főleg e műre alapozva lehet megtenni. Jordanes a keleti gótok vándorlásának és ideiglenes pannóniai megtelepedésének okaként jelöli meg, amikor a hunokról szólva azt írja, hogy a Nedao menti csatát (kb. 454–455) követően visszatértek Fekete-tenger menti területeikre, amely területek továbbra is a birtokukban maradtak.⁴⁷⁷ Adott szöveghely a legújabb magyar kiadásban véleményem szerint rosszul lett fordítva, jóllehet már az első magyar fordításban, vagy a Mierow-féle angol fordításban is sikerült azt helyesen visszaadni.⁴⁷⁸ Jordanes mondatát nem lehet úgy érteni, hogy „a gótok pedig megtudva, hogy a gepidák a hunok földjeit megtartották maguknak, és a hunok népét egykori földjeivel együtt elfoglalták, inkább a római államtól akartak területeket kérni...”,⁴⁷⁹ hiszen amit a gótok láttak, az az volt, hogy a hunok Kárpát-medencei területeit a gepidák foglalták el, míg a Kárpát-medencei hunok korábbi (pontusi) területeiken tartózkodtak újra. Hogy az utóbbi értelmezés a helyes, az a szöveg belső logikájából is kiviláglik, mert korábban Jordanes éppen azt írta, hogy Ellák Nedao folyó menti vereségét követően a hunok visszatértek a Fekete-tenger partvidékére, oda, ahol korábban a gótok éltek,⁴⁸⁰ azok a gótok, amelyek Hermanarich halála (376) után, és miután a nyugati gótok elváltak tőlük, megmaradtak az eredeti gót területeken hun uralom alatt. Ezek az eredeti gót területek pedig a Fekete-tenger északnyugati partvidékét foglalták magukba. Jordanes tehát a gepidák daciai foglalását és a hunok korábbi területeikre való visszatértét is azért adja elő, hogy a keleti gótok vándorlását és e vándorlás irányát megindokolja. Ebből pedig egyenesen következik, hogy a Kárpát-medencei hunok fő néprészei nem az Al-Duna vidékére „menekültek” vissza kelet-római szolgálatba állva – bár bizonyára voltak olyan csoportok, amelyek így tettek –,⁴⁸¹ hanem visszatértek steppei területeikre a Dnyeper folyó vidékén.

Jordanes a *Getica* első fejezeteiben, Szkítia leírása során említi a hunokat első ízben és ad róluk rövid jellemzést (V. 37.). Közvetlenül e rész után tér rá egy nép – a fordító szerint a

⁴⁷⁷ „Gothi vero cernentes Gepidas Hunnorum sedes sibi defendere Hunnorumque populum suis antiquis sedibus occupare, maluerunt a Romano regno terras petere quam cum discrimine suo invadere alienas, accipientesque Pannoniam...” Iordanis, MGH V. 1. L 264;

⁴⁷⁸ Mierow 1915. L 264.: „Now when the Goths saw the Gepidae defending for themselves the territory of the Huns and the people of the Huns dwelling again in their ancient abodes, they preferred to ask for lands from the Roman Empire...”

⁴⁷⁹ *Getica* (2004) L 264.

⁴⁸⁰ MGH V. 1. L 263. „fugantur iuxta litus Pontici maris, ubi prius Gothos sedisse descripsimus” Lásd még Burns 1984. 47–49.

⁴⁸¹ Maenchen-Helfen 1973. 165–168; Schaefer 2001. 25–35.

gótok – három lakhelyének említésére. Az első lakhelyük Szkítiában volt, majd Moesiában és Daciában, végül visszatértek Szkítiába (V. 38.). E rész előtt Jordanes a hunokról írt, ezt követően pedig a gótok szkíta/géta szokásait és szkíta/géta eredetét adja elő (V. 39.), jóllehet a korban a hunokat nevezték következetesen szkítáknak, mint steppéről származó lovasnomádokat, nem a gótokat. A szkíta szokásoknak és eredetnek a gótokra vonatkoztatása Jordanes kompilációjának eredménye e fejezetben, akinek a célja éppen a gótok ősiségének bizonygatása volt művének megírásával. Joggal tehető fel, hogy Jordanes az általa felhasznált mű hun-szkíta leírását egyszerűen átirta gót-szkíta leírásra, aminek alapja a gót és géta nevek hasonlósága volt. A három lakhely leírása sem vonatkozhat tehát a gótokra, amint nincs is ismeretünk arról, hogy a gótok a Dnyeper vidékéről a Kárpát-medencébe, majd onnan visszaköltöztek volna a steppére, szemben a hunokról szóló ismereteinkkel, akikről éppen Jordanes írja, hogy ténylegesen e területek között mozogtak. Mindennek azért van jelentősége a hun-bolgár azonosság kérdése megítélésében, mert mindazon hun népek/törzsek közül, akiket Jordanes megemlít könyve írása idején, az onogurok és szabirok kelet-európai steppére vándorlásának idejét meg tudjuk határozni (463 és 508 körül), ugyanezt a bolgárokkal kapcsolatban nem mondhatjuk el: a bolgárok vándorlásáról nincsenek forrásaink, a népnév egyszerűen feltűnik ott, ahol korábban a hunok lakhelyeit határozták meg. Továbbá Jordanes olyan leírást ad a bolgárokról („quos notissimos peccatorum nostrorum mala fecerunt”), amely jellegéből fakadóan ismert kellett, hogy legyen a kelet-római birodalom és Itália területén, és amely a bolgárokat közvetlenül a hunokkal köti össze.⁴⁸²

Mielőtt áttekinteném a bolgárokról szóló további korai forrásokat, hangsúlyozni szeretném, hogy a bolgár név párhuzamosan volt használatban a hun névvel megjelenésétől kezdve (480) és a bolgár népesség törzsterülete egybeesett a hunok Dnyeper vidéki területével, amely hunok még 469-ben⁴⁸³ és 474-ben⁴⁸⁴ is szerepeltek a Balkán területén zajló eseményekben, továbbá a bolgárok hadjáratai a gótok majd a kelet-rómaiak ellen a hunok e népek ellen indított hadjárataival mutatnak folytonosságot. Hangsúlyozni kell továbbá, hogy a 463-ban a steppén megtelepedő ogur törzsek a steppe keleti felén telepedtek meg a Don, Kubán és Volga folyók mentén és sem Priszkosz rétor nem említett ezek között bolgárokat, sem a Balkánon szereplő bolgárokról szóló görög nyelvű források nem említenek ogurokat a

⁴⁸² MGH V. 1. V. 37.; Getica V. 37.: „Akiket a mi vétségeink tettek igen ismertté” vagy „azok, akik a mi gonosz bűneink miatt hírhedtek.” A legújabb magyar fordítás szerint itt a bolgárok és kelet-rómaiak közötti balkáni harcok kezdetére, okára történik utalás. Kérdésesnek tartható, hogy ez mi okból lett volna a korszakban ismert annyira, hogy ilyen röviden lehessen rá utalni, továbbá, hogy kire vonatkozna ebben az esetben a „mi bűneink” kitétel. Maga a „peccatum” kifejezés keresztény terminológiára enged következtetni, amely esetben a szöveghely, hasonlóan mint a „Flagellum Dei”, egy hunokra vonatkozó célzás.

⁴⁸³ Priscus (FHG). 108. (38, 39)

⁴⁸⁴ Euagrios 1846. 120. (III. 2.)

bolgárok társaságában a 6. század közepéig. A források névhasználata alapján egyértelműnek tűnik, hogy a 463 körül a steppe keleti felén megtelepedő ogurok és a steppe nyugati felén szereplő bolgárok között nem volt még ekkor területi átfedés és e népek neveit a források külön-külön, egymástól függetlenül használják. A korabeli latin nyelvű források a bolgárokról írván soha nem említik az ogur törzsi neveket. A bolgárok és ogurok közötti azonosság gondolata az e törzsneveknek közel egyidőben történő feltűnésén, e törzs- vagy népneveknek lír-török nyelvi sajátosságain,⁴⁸⁵ és azon alapszik, hogy a későbbi (7. századi) Magna Bulgaria megalakulásakor e törzsszövetségbe tartoztak már részben a kutrigurok és az onogurok egyes csoportjai is. Ugyanakkor e törzsneveknek egyidejű feltűnésére adekvát magyarázatul szolgálhat az, hogy a jelentősebb, több nagy törzset összefogó nomád birodalmak felbomlásakor, az e birodalomhoz tartozó törzsek immár saját nevükön tűnhetnek fel a forrásokban, függetlenül attól, hogy etnikai vagy nyelvi rokonság e törzsek között fennáll-e vagy sem.⁴⁸⁶

Áttekintve az ogur eredetű törzsekről szóló első forrásokat, a következőket állapíthatjuk meg. Priszkosz rétor ír arról, hogy miután a szabiok megtámadták az ogur, onogur és saragur törzseket, ezek 463 körül Európába vonultak és elküldték követeket Konstantinápolyba. A saragurok több ütközet után legyőzték a korábban a hunok uralma alatt álló akatzir népet, majd a kelet-rómaiak felbújtására a Kaukázusba vezettek hadjáratokat a Szaszanida birodalom területei ellen. A kaukázusi hadjáratok ténye igazolja, hogy a saragurok a Dontól keletre laktak. Nevük a későbbiekben már csak az 555 körül keletkezett Zakariás rétor által jegyzett mű kiegészítésében szerepel több más steppei nép felsorolása között.⁴⁸⁷ Az onogurokról tudjuk, hogy Jordanes idején híresek voltak a prémkereskedelemről. Jordanesnek e megjegyzése, kiegészítve azzal, hogy későbbi szállásterületeiket a források az Azov-tenger vidékén jelzik,⁴⁸⁸ továbbá, hogy a 6. század első felében hadjáratot vezettek a Kaukázus nyugati, lazikai területei ellen igazolja,⁴⁸⁹ hogy e nép szintén a Dontól keletre tanyázott és területei felthetően a folyókat követve az Azov-tengertől a Volgáig nyúltak észak felé, ahonnan a prémeket be tudták szerezni. Az onogurok az avarok és türkök megjelenésekor is még e területen voltak, amint tudunk az e népek közötti harcokról,⁴⁹⁰ továbbá az onogurok nevét megőrizte egy 8. századi bizánci egyházi leírás is, amelyben szintén az Azov-tenger

⁴⁸⁵ A hunok lír-török nyelvűségéről: Pritsak 1982., 428–476; Ligeti 1986. 440–441.

⁴⁸⁶ Moravcsik 1930. 4–18, 89–109.; Németh 1991. 25–47.

⁴⁸⁷ Czeglédy 1971. 133–148; Kmoskó 2004. 99.

⁴⁸⁸ Szántó 2020. 101–125;

⁴⁸⁹ Moravcsik 1930. 12–13.

⁴⁹⁰ Szádeczky-Kardoss 1998. 19–21.

körül említik őket.⁴⁹¹ Az utolsó Priszkosz rétor által említett ogur törzscsoport maga az ogur nevet viselte. Ezek a bizánci források látókörén kívül éltek, ugyanis mint történeti események résztvevői nem szerepelnek a forrásokban. Maga az ogur név egyébként általános népnévnek tűnik az onogur vagy saragur nevekkel szemben, amelyeket törzsi, törzsszövetségi névnek tarthatunk.⁴⁹² Az ogur név általánosabb népnév mivoltára utal Szimokattész azon leírása, amely a türk kagán hódításairól szól. A türkök a 6. század második felében, 567-ben hódították meg az európai steppe keleti felét. Ezzel kapcsolatban említi Szimokattész, hogy a Volga mentén élő ogurokat, akiknek legkorábbi vezéreit Var-nak és Chunni-nak hívták, amely vezérekről nevezték az ogurok egyes csoportjait, a türk kagán hódoltatta. Ezek az ogurok nagy számú, harcedzett nép voltak.⁴⁹³ Mind az ogurok, mind az onogurok a türkök birodalmába kerültek egészen annak felbomlásáig, törzsterületeik tehát mindenképpen az európai steppe keleti felén voltak, így nem azonosíthatók az 5. század végén és a 6. század elején a Balkánon szereplő bolgárokkal.

Két további ogur eredetű nép vagy törzs volt a kutrigur és utigur, kiket a források a 6. század második fele körül említenek a Don folyótól keletre és nyugatra. Az eredetmondájuk szerint, amit Prokopiosz munkája tartott fenn,⁴⁹⁴ a két törzs két testvér leszármazottja volt, akik egy hun király fiai voltak. A Meótság keleti oldalán éltek, mígnem egy szarvas átvezette őket a Meótság mocsarain a folyótól nyugatra, ahol legyőzték a gótokat. Ezután az utigurok visszatértek az eredeti szállásterületükre, míg a kutrigurok a Dontól nyugatra telepedtek meg. A legenda eredetiségével kapcsolatban feltételezik, hogy az egy változata annak a hun eredetmondának, amit Priszkosz elveszett művéből vett át Jordanes a Geticában,⁴⁹⁵ azonban a király és a testvérpárként szereplő ősök, valamint a szálláshelyváltás motívumai nyilvánvalóan nem vezethetők vissza a hunok eredetmondájára, ahogyan az Jordanesnél olvasható.⁴⁹⁶ A forrás szerint a gótok elleni hadjáratra akkor került sor, amikor a vandálok már Afrikában, Líbiában, a nyugati gótok pedig az Ibériai-félszigeten tartózkodtak (5. század első fele). A gótok elleni hadjárat kapcsán a szerző azt írja, hogy a kutrigurok és utigurok győzelme után a gótok átkeltek a Dunán és a kelet-rómaiak ellen hadakoztak mígnem Theoderic vezérlete alatt Itáliába nem vonultak (5. század vége). Minthogy Priszkosz rétor leírásában nem szerepelnek, nem lehet tudni, hogy mikor érkeztek meg a pontusi steppére. Prokopiosz tájékoztatása szerint viszont már az 5. század elején Európában szerepeltek és ők

⁴⁹¹ Moravcsik 1930. 14–15.

⁴⁹² Bár a nevük külön szerepel az 555 körüli steppei népfelsorolásban is.

⁴⁹³ Világtörténelem 2012. 245–246 (VII 13–14).

⁴⁹⁴ History of the Wars VIII 5. 2–24.

⁴⁹⁵ Getica XXIV 123–125.

⁴⁹⁶ A testvérpár ősök szerepe igazán a magyar eredethagyománnyal rokonítható.

voltak azok, akik a keleti gótokat a század közepén – tulajdonképpen azután, hogy a hunok Kárpát-medencei uralma összeomlott – nyugati irányú vándorlásra kényszerítették. A forrás alapján feltehető, hogy a kutrigurok és az utigurok éppen azért támadtak rá a korábban hun uralom alatt élő (keleti) gótokra, mert Attila hunjai a Kárpát-medencében vereséget szenvedtek. Ebből viszont az következik, hogy a kutrigurok és utigurok a hunok birodalmának eredeti, etnikailag hunnak tekinthető népessége volt az 5. században, csak nem a hun birodalom nyugati felén éltek a Kárpát-medencében, hanem annak keleti, steppei területein. 551-ben Chinialon vezetésével a kutrigurok a kelet-római birodalom balkáni területei felé vezettek hadjáratot a gepidákkal szövetségben, amit 558-ban újabb támadás követett.⁴⁹⁷ A kelet-római diplomácia egyik célja volt, ami részben sikeresnek is bizonyult, hogy az utigurokat és kutrigurokat egymás ellen fordítsa.⁴⁹⁸ Az avarok európai megjelenésével és Kárpát-medencei honfoglalásával kutrigurok csoportok vonultak nyugatra,⁴⁹⁹ míg az utigurok az avarokat követő türkök birodalmába kerültek.⁵⁰⁰

Hogy Jordanesnek a bolgárokról szóló megjegyzését („akiket a mi vétségeink tettek híressé”), továbbá a három lakhelyről szóló elbeszélését a hunokra vonatkoztathatjuk, igazolja Ennodius bolgárokról szóló jellemzése, amely a Nagy Theoderiknek szóló 507. évi Panegyricusban maradt fenn.⁵⁰¹ Theoderik gót seregei 484-ben és 504-ben is harcoltak a bolgárokkal a Balkánon. „... haec est natio, cuius ante te fuit omne quod voluit, in qua titulos obtinuit qui emit adversariorum sanguine dignitatem, apud quam campus est vulgator natalium – nam cuius plus rubuerunt tela luctamine, ille putatus est sine ambage sublimior –, quam ante dimicationem tuam non contigit agnovisse resistentem, quae prolixis temporibus solo bella consummavit excursu.”⁵⁰² Ennodius szintén jól ismert népként ír a bolgárokról, akik korábban mindent meghódítottak, nem ütköztek ellenállásba, akik hosszú éveken keresztül pusztán seregük felvonultatásával győzedelmeskedtek. Ennodius szerint a bolgárok vezérén aratott győzelmével és hódoltatásával Theoderik annak származását alacsonyította le (amiből következik, hogy származására nézve híres volt). A szöveg angol fordítása szerint, amely rész Németh László fordításából hiányzik, ez a nép korábban úgy hitte, hogy a világ az

⁴⁹⁷ History of the Wars VIII 18. 12–24.

⁴⁹⁸ The History of Menander 1985. 43–44.

⁴⁹⁹ Szádeczky-Kardoss 1998. 20.

⁵⁰⁰ Golden 2001. 282–302.

⁵⁰¹ Ennodius V (19); cf. http://genianet.com/content/ennodius/ennodius_latin.html

⁵⁰² „A bulgárok afféle nemzetség, mely uralkodásod előtt, mindent birtokba vett, amit csak kívánt; közöttük elismerésnek örvendett, aki méltóságát ellensége vérén vásárolta meg, számukra a harcmeső árulja el a születési helyüket, ugyanis kinek fegyvere pirosabb lett a harcban, azt zokszó nélkül előkelőbbnek tartották. Olyan törzs ez, amely előtted nem ütközött ellenállásba, az a fajta, amelyik háborút hosszú évek során pusztán serege felvonultatásával be is fejezte.”

övé.⁵⁰³ Nem hinném, hogy sokat kell bizonygatni: a fentebbi utalások nem vonatkozhatnak az ez idő tájt (6. század eleje) Itáliában ismeretlen onogurokra, akik ekkor és később is a Dontól keletre éltek, hanem csakis a hunokra, akikről Ennodius és kortársai valóban a fentebbiek szerint vélekedhettek. A szintén itáliai Cassiodorus Athalaric király nevében a szenátushoz küldött levelében egy bizonyos Tuluin/Tulum számára a patrícius rangot kívánta megadatni. E levélben Tuluin erényeit és tetteit dicséri, amelyek között felhossa, hogy a Szirmium melletti csatában 504-ben győzedelmeskedett a hunok felett és ölte a bolgárokat, akik az egész világon félelmetesek.⁵⁰⁴ Cassiodorus a hun és bolgár neveket szinonimaként, felváltva használja és a bolgárokat az egész világon félelmetesnek írja le, ami szintén amellet szól, hogy a hunokat nevezték ez időben bolgároknak, vagyis a bolgár törzsek hun eredetűek voltak. E fentebbi két szöveg és Prokopios névhasználata, ti. adott események leírásánál következetesen a hun nevet használja, míg más szerzők bolgárokról írnak ugyanazon eseményekkel kapcsolatban, volt az oka annak, hogy a kutatás már a kezdetektől a hunokat és bolgárokat azonosította,⁵⁰⁵ amely nézet máig érvényes.⁵⁰⁶

Későbbi forrás, de a korszakra vonatkozik Paulus diakónus langorbard története,⁵⁰⁷ amelyben a bolgárok mint a langobardok ellenfelei tűnek fel az ötödik század elején a Kárpát-medencétől északnyugatra.⁵⁰⁸ Hogy a bolgárok alatt itt is hunokat kell értenünk, azt igazolja, hogy a langobardok első két uralkodója – a hagyomány szerint Agelmund és Lamissio – e korszakban és e területen csak a hunokkal mint nomád néppel találkozhattak,⁵⁰⁹ amely érvelést megerősíti, hogy Paulus diakónus szerint a langobardok ekkor az amazonokkal is találkoztak. Az amazonok szkíta törzs volt, az amazonokról szóló hagyomány része az antik szkíta tradíciónak, amelyet e korszakban elsődlegesen a hunokra vontakoztattak. Paulus diakónus e szöveghelye volt az, amire hivatkozva állította Veselin Beševliev – akire Czeglédy Károly hivatkozott –, hogy a Kárpát-medencében 400 körül bolgárok éltek.⁵¹⁰ De ezek a „pannóniai bolgárok”, akikről Beševliev úgy gondolja, hogy a gótokkal harcoltak a Balkánon és Pannóniában, nem szerepeltek korábban a pannóniai területeken a kortárs forrásokban, hanem a gótokkal Pannóniában a hunok harcoltak, akik Dengizik vezetésével hadjáratot

⁵⁰³ Haase 1991. 22. (V. 22.)

⁵⁰⁴ Variae (1894) VIII. 10. (240.) „egit de Hunnis inter alios triumphum et emeritam laudem primis congressibus auspicatus neci dedit Bulgares toto orbe terribiles”

⁵⁰⁵ Zeuss 1837. 710–712; Tomaschek 1897. 1040–1045. (Bulgaroi); Kiessling 1913. 2583–2615. (Hunni); Gombocz 1921. 15–21; Németh 1924. 167–178; Németh 1930. 127–129; Zichy 1923. 41.

⁵⁰⁶ Kim 2013. 137–155.

⁵⁰⁷ Paulus Diakónus 1901. I. 16–17 (88–89.); History of the Langobards I. 16–17. (28–30.)

⁵⁰⁸ Szádeczky-Kardoss 1979–1980. II. 7.

⁵⁰⁹ Menghin 1985. 17–20.

⁵¹⁰ Beševliev 1981. 67–90. Vö. Szádeczky-Kardoss 1979–1980. II. 6. és II. 8.

vezettek a sadagisok védelmében a hun birodalom felbomlását követően.⁵¹¹ Pannóniai bolgár jelenlét igazolására – úgy fogva fel a dolgot, mintha a bolgár egy, a hunoktól különböző népesség lenne –, Paulus diakónus híradása nem elegendő, ugyanakkor a történet idő- és térbeli keretei alapján joggal tehetjük fel, hogy Paulus diakónus a maga korának bolgár népnévét alkalmazta a történetben ténylegesen szereplő hunokra.

Mindenesetre elgondolkodtató, hogy Beševliev nézete szerint a bolgárok a hun birodalom népe volt Pannóniában az 5. század elején, akik még a Kaukázus északi előterében csatlakoztak az Európában megtelepedő hunokhoz a negyedik század végén. Ennek az elképzelésnek az alapja, hogy egy 354-ben készült latin kronológiai összeállításban (*Liber generationis*) szerepel a bolgár népnév,⁵¹² másrészt, hogy egy örmény földrajzi műben olvashatunk a bolgárok Kaukázus vidéki tartózkodásáról.⁵¹³ Ebben a bolgár csoportokat elvileg azon folyónevek után nevezik, amelyek mellett éltek: kup'i, duc'i, olxontor, c'dar.⁵¹⁴ Az előbbi forráshely esetében felmerült, hogy későbbi interpoláció eredményeként került a népnév a szövegbe, így nem vonatkoztatható arra a korra, amikor az eredeti szöveg készült (354).⁵¹⁵ Az utóbbi mű esetén pedig, ahogy jeleztem, bizonytalan mind a mű szerzősége mind a keletkezési időpontja, így tulajdonképpen feltehető, hogy a bolgár népnév első feltűnéséhez képest jóval későbbi időpontban íródott.⁵¹⁶ Azonban még ha eredeti is lenne a bolgárok 354. évi említése, az sem jelentené, hogy ne lehetnének azonosak a hunokkal, ahogyan arról is tudunk, hogy a hun népvét már a második századtól említik Európa keleti határán,⁵¹⁷ sőt egy onogur népnévvel megfeleltethető Honagur személynévről hallunk a Kaukázus térségében a 4. századból,⁵¹⁸ jóllehet az onogurok maguk elvileg csak az 5. században jelennek meg a Don vidékén. A bolgárok lehettek a hunok egyik jelentős törzse anélkül, hogy külön név alatt szerepeltek volna a forrásokban a hunok európai hadjáratai során, majd amikor a hun birodalom felbomlott, önálló politikai alakulatként jelentek meg úgy, hogy közben a hun jelző használata is érvényben maradt. Ugyanígy, a bolgárok kaukázus vidéki szereplése sem zárja ki, hogy a bolgárok az 5. században a Balkánon és a Fekete-tenger nyugati

⁵¹¹ *Getica* LIII 272.

⁵¹² „Ziezi, akitől a Bolgárok (Vulgares) származnak” ld. Szádeczky-Kardoss 1979–1980. II. 6.

⁵¹³ Aminek se a szerzője, se a keletkezési időpontja nincs tisztázva pontosan, mindenesetre a 4. századnál később íródott. ld. Szádeczky-Kardoss 1979–1980. III. 44.

⁵¹⁴ Paulik 2001. 26–68. (26–36, 45)

⁵¹⁵ Szádeczky-Kardoss 1979–1980. II. 6.

⁵¹⁶ Golden 1992. 103–104: “If we ignore the anachronistic notice in the History of Movses Xorenac'i noted above and an obscure reference, s.a. 354, to the Vulgares in a listing of peoples of the East found in a 5th century manuscript, the first clear reference to the Bulgars is dated to 480 when they served as allies of the Byzantine Emperor Zeno (474–491) against the Ostrogoths.” vö. Ziemann 2007. 60–66.

⁵¹⁷ Kiessling 1913. 2583–2615; Németh 1924. 167–178.

⁵¹⁸ Ligeti 1986. 348.

partivékén éltek volna. Amennyiben az örmény forrás későbbi évszázadokban íródott és felhasznált görög nyelvű forrásokat, joggal tehető fel, hogy a bolgár nevet a hun név szinonímájaként használta, ahogyan azt a görög írók is tették. Sőt, azt sem lehet kizárni, hogy a 4–5. században a bolgár törzsek egy része keleten maradt a Kaukázus vidékén, más, jelentősebb részei pedig nyugaton telepedtek meg. E két forrás alapján tehát nem lehet azt állítani – még akkor sem, ha ezek ténylegesen korabeli, eredeti források lennének –, hogy a bolgárok a hunoktól különböző eredetű nép lettek volna, ahogyan azt Beševliev leírásából gondolhatnánk, főleg amennyiben figyelembe vesszük a már korábban említett források tanúságát is.

A 480-as évek harcait követően a források rendszeres időközönként számolnak be a bolgárok balkáni hadjáratairól a 6. század elején, ahogyan arról Marcellinus Comes művéből értesülünk.⁵¹⁹ Görögül íróként Malalas volt az, aki beszámolt a bolgároknak a Vitalianus-felkelésben játszott szerepéről 514/515-ben.⁵²⁰ Egyhelyütt a szerző hunokat és bolgárokat említ, mint akik Vitalianus seregében harcoltak, máskor pedig hunokat, gótokat és szkítákat. Az, hogy a szerző itt hunokat, bolgárokat és gótokat szerepeltett együtt, eszünkbe juttathatja Priskosz rétor leírását Dengizik 469-es sikertelen hadjáratáról.⁵²¹ Ebben említésre kerül, hogy Dengizik seregében jelentős számú gót volt jelen. Hivatkoztam korábban Euagrios azon szöveghelyére, amelyben leírja, hogy 474-ben Zeno császárnak a különféle felkelések mellett a hunok északi betörésével is szembe kellett néznie.⁵²² Ezen adatokra alapozva feltehetjük, hogy a Nedao-menti csatát követően a keleti gótok egy része hátramaradt hun uralom alatt, tehát nem vonult el a gótok főbb részével nyugat felé Pannóniába, majd Itáliába, továbbá, hogy a hunok mind 469-ben, mind 474-ben is még hadjáratokat vezettek a kelet-rómaiak ellen. Ezek a hunok és gótok lehettek azok, amelyek 514-ben részei voltak Vitalianus seregének és a hunokat egyben bolgár névvel is jelölik. A kelet-római császár 480-ban időleges szövetséget köt a bolgárokkal a Balkánon, ami ugyanakkor egyben azt is jelenti, hogy a bolgárok 480 előtt is már a Balkánon voltak. Ebből viszont következik, hogy a hunok 474. évi „utolsó” említése és a bolgárok 480. évi „első” említése valójában ugyanarra a népre vonatkozik, a két népnév szereplése kronológiailag átfedésben van egymással, és semmi nem utal arra, hogy ekkor keletről új nép költözött volna a kelet-római birodalom balkáni területei

⁵¹⁹ *Chronica Minora* II. (ed. Th. Mommsen, 1894) 37–108.

⁵²⁰ *The Chronicle of John Malalas* (1986) 225–227.

⁵²¹ Priskos (FHG IV.) frg. 38, 39.

⁵²² *The Ecclesiastical History of Euagrios* (ed. 1846) III. 2. (120.)

közelébe vagy hogy a hunok maradékai a kelet-római birodalom szolgálatába szegődtek volna.⁵²³

A bolgárok és hunok közötti azonosságot igazolja továbbá Priszkosz rétornak azon *post factum*⁵²⁴ tudósítása,⁵²⁵ amelyben említi azt a jóslatot, miszerint a dinasztia uralmát halála után Irnek fogja fenntartani és ez volt az oka annak, hogy legfiatalabb fia volt számára a legkedvesebb. Priszkosz rétor 472-ig bezárólag írta meg művét: elveszett művének töredékeiben maradt fenn, hogy Irnek visszautasította Dengizik hadbahívását a kelet-rómaiak ellen a 469-es hadjáratot megelőzően. A sikertelen hadjáratot követően, amelyben Dengizik is meghalt, a hunok feletti uralom Irnekre szállt, hiszen a legidősebb testvér, Ellák, a Nedao-menti csatában esett el 455-ben.⁵²⁶ Irnek uralkodásának hagyománya pedig fennmaradt a bolgár fejedelmi lajstromban a 8. századból, amely fejedelmi lajstrom szerint a dinasztia első uralkodója Attila volt, akit maga Irnek követett mint a Dulo, vagyis Gyula-dinasztia tagja, amely dinasztiaiból származott a 7. században uralkodó Kovrat kán is, az onogurok és bolgárok alkotta Magna Bulgaria megalapítója.⁵²⁷ Ez, kiegészítve a fentebb írtakkal, kétségtelenül igazolja a hunok és bolgárok közötti etnikai és politikai folytonosságot az 5. századtól a 8. századig.⁵²⁸ Több etimológiai kísérlet is született a bolgár név magyarázatára az elmúlt évszázadban, de számunkra jelen alfejezet mondanivalója tekintetében a következő megállapításnak van jelentősége: egy több népet és több törzsszövetséget összefogó nomád birodalom felbomlása során az azt alkotó törzsek és törzsszövetségek önálló, korábban a birodalmat magát jelölő etnonim által elfedett nevükön tűnnek fel a forrásokban úgy, hogy a korábbi megnevezés is használatban marad(hat). Így tűnt fel a bolgár – és feltehetően a kutrigur és utigur, valamint az onogur törzsi név is – az 5. század második felétől a hunokra vonatkozóan.

⁵²³ Váczy 1940. 138–142; Manchen-Helfen 1973. 165–168; Bóna 1993. 191–193.

⁵²⁴ Eszerint Priszkosz rétor az Attila udvarában hallott jóslatot azután írta meg visszamenőleg, miután a „jóslatban” foglaltak már bekövetkeztek.

⁵²⁵ Hunok és rómaiak 34.

⁵²⁶ Ezért nincs igaza Schaefernek, amikor a hunok „eltűnését” azzal véli igazolhatónak, hogy azt hangsúlyozza, az őket összefogó központi uralom megszűnt. Vö. Schafer 2001. 25–33.

⁵²⁷ Pritsak 1955. 62–63.

⁵²⁸ Ziemann 2007. 53–56. A szerző egy meglehetősen igazolhatatlan elképzelést fogalmaz meg a hunok és bolgárok kapcsolatát illetően, ami Besevliev fentebb említett véleményére emlékeztet. Eszerint a bolgárok közvetlenül a hunokat követően érkeztek Európába, emiatt nem szerepelnek a forrásokban, továbbá a bolgárok a hun birodalom részeivé válnak és Attila halála után a vezető hun törzsek a bolgárokkal kiegészülnek, így jelennek meg a bolgárok saját nevükön a birodalom felbomlásakor. A bolgárok tehát a hun birodalomba tartoztak, de valamiért mégse kellene őket hunnak tekinteni. Ezen elválasztásra nincsen semmi okunk.

Összefoglalás és további kutatási kérdések

Ahogy az értekezés elején jeleztem, dolgozatom célja nem egy konkrét őstörténeti narratíva bizonyítása volt, hanem a Németh Gyula által 1930-ban kifejtett őstörténeti tétel meg- illetve újraalapozása. Ennek első lépéseként rámutattam arra, hogy a mai kutatásban Türk Attila régészeti eredményeire hivatkozva állítják, hogy a magyarság a 9. századot megelőzően nem tartózkodhatott a steppén. A Türk által jegyzett szövegek ugyanakkor ennek igazolására több ok miatt sem alkalmasak. A szövegekben a régészeti terminológia használata következetlen, egyes régészeti kultúráknak a vélt etnikai meghatározása vagy nincs tételelesen igazolva vagy ellentétes a forrásokból kiolvasható adatokkal. A régészeti anyag történeti értékelése hiányos, tekintve, hogy a szerző bizonyos narratívák lehetőségét figyelmen kívül hagyja, más narratívákat pedig adottnak vesz anélkül, hogy azok ténylegesen igazolva lennének. A szerző az orosz kutatás eredményeinek részletes ismertetését nem teszi meg, kiváltképp ami az ugor terminológia használatát illeti, amivel a régészeti eredmények helyes értékelését megnehezíti, más esetben pedig a maga eredményének kutatási előzményeiről nem tesz említést, az arra vonatkozó szakirodalom ismertetését elmulasztja.

Rámutattam, hogy az újabb régészeti eredmények nem zárják ki a magyarság korai, 5. századi és déli/steppei megtelepedését, sőt a magyarok által gyakorolt lovastemetkezési szokás előzménye kimutatható a pontusi steppén az 5. századtól. A szerző által hivatkozott orosz kutatók egyes megállapításai, amelyek az ugorok/ogurok korai jelenlétére vonatkoznak, ezt visszaigazolják, sőt M. I. Artamonov a magyarság elődeit konkrétan ezen ugor/ogur népekkel azonosította. Már amennyiben M. I. Artamonovnak igaza van abban, hogy a magyarság 9–10. századi régészeti hagyatéka inkább kötődik a Volga-Káma vidékhez mint a déli pontusi, szaltovói területekhez, még ez sem jelentené azt, hogy a magyarság, a magyarság egyes törzsei ne élhettek volna e déli területeken a 8. századot megelőzően – ahogyan azt a magyar nyelv török elemei alapján a nyelvészeti kutatás feltételezi –, hiszen a szaltovói kultúra is csak a 8. század végén alakul ki. A Kazár Kaganátus népei között egy északi irányú vándorlás és megtelepedés tehető fel a 8. század második felében, ami történetileg magyarázatot ad arra, hogy a magyarság miként szerveződhetett meg a Volga középső folyása vidékén a 9. században. Minthogy egy ilyen történeti rekonstrukció mind a régészeti, mind pedig a nyelvészeti adatokkal is összeegyeztethető, joggal merül fel, hogy részleteiben megvizsgáljuk annak a történeti narratívának a kutatástörténetét, amelyet legteljesebb formájában Németh Gyula fejtett ki és amely az orosz kutatás egyes megállapításaival is

összhangban van, ugyanakkor a magyar kutatáson belül az 1970-es évek óta mint meghaladott tételt tartják számon.

A második fejezetben tehát sor került e tétel kutatási előzményeinek bemutatására, majd annak ismertetésére, hogy az 1970-es években mely szerzők milyen érvek alapján állították azt, hogy ez a narratíva érvénytelen lenne. Részletes vizsgálat alapján rámutattam arra, hogy a korszak egyes szerzőinek ezen állítása szakmailag nem kellően megalapozott: valójában a korai, déli megtelepedés tétele nem lett megcáfolva a korszakban. Ezt igazolja, hogy habár módosított formában, de Ligeti Lajos továbbra is fenntartotta ezt a tételét. A magyar turkológiai kutatás Ligeti álláspontját követte a következő évtizedekben, anélkül ugyanakkor, hogy a Ligeti rekonstrukciójában meglévő ellentmondásokra felfigyelt volna és ezeket megpróbálta volna feloldani. Ezen ellentmondások feloldására véleményem szerint csak úgy van lehetőség, ha azt a történeti narratívát vesszük alapul, amely a magyarságnak korai steppei megtelepedésével számol Nyugat-Szibériából kiindulva.

A harmadik fejezetben bővebben ismertetem M. I. Artamonov tételét az európai hunok és ogurok eredetére vonatkozóan, amely szerint e törzscsoportok Nyugat-Szibériában alakultak ki a 4–5. századot megelőzően a helyi ugor népesség és a megtelepedő hiungnu népesség egyesüléséből. Minthogy Artamonov a magyarok orosz nevét visszavezeti az orosz forrásokból ismert Jugria névre, továbbá a Közép-Volga mentén a 6–7. században élő ogurok nevére, feltételezhető, hogy a magyarság eredetére nézve a Nyugat-Szibériából elvándorolt hun eredetű ogurok közé sorolható.

A fejezet további részében ismertettem azon újabb szakirodalmi anyagot, amely M. I. Artamonov és Németh Gyula elképzelését tovább erősíti. Az orosz kutatás eredményei és a klasszikus magyar kutatás eredményei, kiegészülve az újabb adatokkal, megadják az alapját annak, hogy az eredeti Németh-féle őstörténeti narratívát érvényes és jelentős magyarázóerővel bíró tételként fogadjuk el (újra), különösen azért, mert e narratíva alapján a hagyományos turkológiai eredmények és a magyar régészet újabb eredményei többé nem mint egymást kizáró eredmények állnak fent, hanem mint amik kiegészítik egymást. Ha nem is gondoljuk, hogy Némethnek mindenben igaza volt, őstörténeti elképzelése további kutatásoknak ad alapot.

A negyedik fejezetben további honfoglalás előtti magyar történelemmel és európai steppetörténettel kapcsolatos kérdéseket vizsgáltam, amely kérdéseket a korábban megalapozott régi-új őstörténeti narratíva fényében új megvilágításban láthatunk. E részkérdések a magyarok steppei feltűnéséhez és onogur nevéhez, Sarkel építéséhez, a magyarok szavárd-hagyományához és a bolgár törzsek hun eredetéhez kapcsolódnak.

Már amennyiben joggal vetődött fel annak a lehetősége, hogy a magyar és török nyelvi érintkezések kezdete megelőzhette jóval a török nyelvű nomádoknak Európába vándorlását és inkább Nyugat-Szibéria területére lokalizálható az első évezred első felében, hiszen ott volt a magyarság őshazája, felmerül a kérdés: ha a honfoglalás előtti magyarság nyelvére a hatszáz, hétszáz éves török-magyar történeti érintkezések ilyen mértékben hatottak, akkor mi módon lehetséges, hogy az ezt megelőző másfél ezer évből annyira csekély számú magyar-iráni szóegyeztetés mutatható ki a magyar nyelvben? Hiszen a kutatás jelen állása szerint a magyarság kialakulása tekintetében az iráni történeti és nyelvi kapcsolatoknak hasonlóan jelentős szerepe volt, sőt a délnyugat-szibériai területek beletartoztak az egykori andronovói kultúrába (i. e. 2 évezredtől az i. e. első évezred eleje), amelyből aztán kialakultak az időszámításunkat megelőző évezred szkíta és szarmata kultúrái.⁵²⁹ Az egykori andronovói kultúra területén alakult ki az első évezredben a lovasnomád gazdasági és társadalmi életforma, amint ez fentebb már szóba került Veres Péter és Fodor István munkáinak ismertetésekor. E kultúrákat többnyire iráni nyelvű népekhez kötik, jóllehet az andronovói kultúra esetén felmerült, hogy az ugor/ősmagyar nyelvű népek is beletartoztak. Arról van tulajdonképpen szó, hogy az ugor/ősmagyar nyelvű népek feltett nyugat-szibériai területei az időszámításunk előtti második és első évezredben fedésben vannak a nyugat-szibériai andronovói és preszkíta illetve szkíta kultúrákkal, ugyanakkor a magyar nyelvből ebből a korszakból nem túl jelentős számú iráni szóegyeztetés mutatható ki. Kuzmina említette a 2007-es finnugor és indo-iráni nyelvű népek korai érintkezéseiről szóló tanulmánykötetben Kosarev véleményét, amely szerint az andronovói kultúrát nem iráni, hanem finnugor nyelvű népek hozták létre.⁵³⁰

A magyar és török nyelvi érintkezések lehetséges helyszínéként elméletileg még egy harmadik terület is szóba jöhet, az, amelyet a kutatás a török nyelvű népek őshazájának tekint, az Altaj vidéke, illetve az attól némileg keletebbre fekvő pusztaságok. Ha és amennyiben az andronovói kultúra valóban finnugor nyelvű népek hagyatéka lenne, amelyből a szkíta kultúra is kialakult, feltehető, hogy a nyugat-szibériai finnugor nyelvű népesség egy része keleti irányba vándorolt az időszámításunk előtti első évezred elején⁵³¹ és megtelepedett a helyi őstörök és ősmongol népek területén, ahol birodalmat alapított.⁵³² Az ősmagyar és őstörök,

⁵²⁹ Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I/1. 1976. 61–62.

⁵³⁰ Kuzmina 2007. 289–300.

⁵³¹ Míg e népesség egy másik része nyugati, északi-nyugati irányban terjeszkedett az erdővidéken a folyóvölgyeket követve. Ezek alkották volna a mai északi finnugor nyelvű népek őseit. Vö. Fodor 1973b. 4–30. (különösen a 106., 110. és 135. jegyzetek)

⁵³² E tekintetben talán van alapja annak a felvetésnek, hogy a magyar népnév és a mongol népnév között kapcsolat van. Reguly Antal a magyar népvét ma- (föld) és -ger (ember) összetételből magyarázza, mint a 'föld embere', ugyanakkor utal rá, hogy egyes vogul és magyar szavak -n hanggal bővíthetnek „... a vogul szónak megfelelője néha a magyarban is n-nel bővül meg, p. o. 'majt' a magyarban 'mond', de a vogul 'majt' az

illetve az ősmagyar és ősmongol nyelvi és történeti érintkezések (első) helye és ideje így tulajdonképpen Belső-Ázsiában a hiungnuk uralmának idejére esne.⁵³³ A hiungnu birodalom felbomlását követően az időszámításunk körüli századokban az ősmagyarság nyugati irányba vonult volna vissza és időlegesen Nyugat-Szibériában telepedett volna meg, ahonnan aztán a 3–4. században vonult tovább Európába. Egy ilyen elképzelés szerint az időszámításunk szerinti első évezredben finnugor/finnogur nyelvű szkíták és szakák lakták Európa és Ázsia steppei területeit, az első ismert lovasnomádok pedig nem irániak lennének és nem is törökök, hanem finnugorok. A steppe később nyugaton iráni, keleten török népek hatása alá került, az északon megtelepedő szkíták utódai pedig a mai finnugor nyelvű népek.

Jóllehet egy ilyen fajta rekonstrukció a kutatás jelen állása szerint csak mint elgondolás jöhet szóba, mégis érdemesnek tartottam megemlíteni éppen az andronovói kultúra etnikai meghatározása kérdése, valamint az iráni-magyar szóegyeztetések csekély száma miatt.⁵³⁴ Hasonló álláspontot képviselt egykor Nagy Géza is,⁵³⁵ továbbá Csernyetsov a következőket írta az általa ugornak/ogurnak tekintett nyugat-szibériai Uszty Poluj kultúráról 1974-ben: „További párhuzamokat is felsorolhatnánk [az Urál és Észak-Kína közötti régészeti párhuzamokra], de az okok e közös jegyek mögött tisztázatlanok és magyarázatuk a szabir-ogorok ókorának kutatóira vár.”⁵³⁶ Mindeme kérdések további vizsgálatot igényelnek.

osztjában is ’mant’ és ’mont’ ... így lett másutt is ’ugor’-ból ’unger’”. Talán a magyar ’ma-ger/ma-gar’ ’man-gar’ formában is használatos volt, ami a szóvégi r-l váltakozás révén „man-gal”, vagyis ’mon-gol’ formába ment át. Utalnék arra, hogy a mongol népnév a 13. században eléggé elterjedt és több alakban élt tovább, pl. mint ’mogul’ vagy ’monguor’. Persze ha van kapcsolat a magyar és mongol szók között, akkor az nem a 13. századból való, hanem abból az időből, midőn a magyarság a mai Mongólia területén megtelepedett körülbelül i. e. első ezredévben (vagy onnan indult valamikor el?). A magyar név ott úgy látszik használatban maradt, ráadásul igen előkelő helyen, hiszen az i. sz. első ezredévben megszerveződő mongolság közös nevévé vált vagy közös neve maradt. Vö. Reguly 1864. 345–346.

⁵³³ Vö. Róna-Tas 1977. 267–275. „Török eredetű szókincsünk mongol párhuzamai már mennyiségi szempontból is igen jelentősek. Ha elfogadjuk, hogy a honfoglalás kor előtti török jövevényszavaink száma 300 körül mozog, igen jelentősnek tűnik, hogy több mint száznak, vagyis minden harmadiknak van kifogástalan mongol párhuzama”

⁵³⁴ Említettem ezt a problémát egy már korábban megjelent szövegemben: „Másik vonatkozása a témának a finnugor alapnyelvből kiváló ugor nyelv beszélőinek vándorlása és megtelepedése Nyugat-Szibériában, nyelvi, kulturális és etnikai kapcsolataik az irániakkal, valamint az iráni-ugor és a kaukázusi-ugor (vagy –finnugor) nyelvi és történeti érintkezések. Az ugor és ősmagyar nyelvű közösségek kialakulásában és történetében mind Fodor István, mind Veres Péter erős és hosszan tartó iráni hatást feltételezett – kezdetben az andronovói kultúrán belül, később szkíta-szarmata (gyarmat?) etnokulturális környezetben, majd a szargatka kultúra ugorokkal/magyarokkal való azonosítása révén –, jóllehet ha összehasonlítjuk a különböző finnugor nyelvek iráni jövevényszavainak a számát, nem találunk annyi ős- és óiráni jövevényszót a magyarban, mint amennyit az iráni-magyar érintkezések feltételezett mélysége alapján várhatnánk. Ez mindenképpen magyarázatot érdemel, hiszen ha feltesszük, hogy a kialakuló ősmagyar népesség több mint kétezer éven át iráni kulturális, nyelvi és etnikai hatás alatt állt, és az iráni nyelvi hatás – az alánok révén – egészen a honfoglalásig tartott, amennyiben a bronz- és vaskori iráni steppei népesség volt az, amely északi irányba az ugor, majd ősmagyar területek felé a komplex földművelő és állattartó gazdálkodás, a lótarás és a nomadizmus, valamint a fémfeldolgozás kultúráját közvetítette, akkor legalább annyi, ha nem sokkal több iráni eredetű átvételt kellene találnunk a magyar nyelvben, mint amennyi török eredetűt.” Kerényi 2023. 5–20. (19–20.)

⁵³⁵ Nagy 1909. Vö. Molnár 1954. 20–63.

⁵³⁶ Chernetsov–Moszynska 1974. 137.

Irodalomjegyzék

Források:

- Chronica Minora II. Chronica Minora: Saec. IV, V, VI, VII. Ed. Th. Mommsen. Vol. II [MGH Auctores Antiquissimi IX]. Berolini. 1894.
- El-Masúdí 1841. El-Masúdí's Historical Encyclopedia. Entitled „Meadows of Gold and Mines of Gems”. Translated by Aloys Sprenger Vol. 1. London. 1841.
- Ennodius Ennodius: Panegyricus. Fordította Németh László. (http://genianet.com/content/ennodius/ennodius_latin.html)
- Euagrios 1846. The Ecclesiastical History of Euagrios in six Books. Transl. Walford, E. London. 1846.
- Gesta Hungarorum 1932. P. Magister: Gesta Hungarorum. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Edidit Ladislaus Juhász. Szeged. 1932.
- Getica 2004. Iordanes: Getica. A gótok eredete és tettei. Fordította Kiss Magdolna. Budapest. 2004.
- Haase 1991. Ennodius' Panegyric to Theoderic to Great: A translation and commentary. Translated by Haase, Barbara S. Ottawa. 1991.
- History of the Langobards Paul the Deacon: History of the Langobards. Translated by Foulke, William Dudley. Toronto. 1906.
- History of the Wars 1962. Procopius: History of the Wars VIII. With and English translation by H. B. Dewing. 1962
- HKÍF. A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged. 1995.
- Hunok és rómaiak Hunok és rómaiak. Priskos rhétor összes töredéke Fordította P. Kató, Gy. Lindner, S. Szilágyi. Máriabesnyő–Gödöllő. 2017.

- Iordanis 1882. Iordanis: Romana et Getica. Rec. Th. Mommsen [MGH Auctores Antiquissimi V. 1]. Berolini. 1882.
- Kmoskó 1997. Kmoskó Mihály: Mohamedán írok a steppe népeiről. I/1. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10. 1997.
- Kmoskó 2004. Kmoskó Mihály: Szír írok a steppe népeiről. Magyar Őstörténeti Könyvtár 20. Budapest. 2004.
- Menander 1985. The History of Menander the Guardsman. Transl. By R. C. Blockley. Liverpool, 1985.
- Menandrosz 2019. Menandrosz protector töredékei. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta: Fehér Bence. Budapest, 2019.
- Mierow 1915. Mierow, C. C.: The Gothic History of Jordanes. London 1915.
- Paulik 2001. Paulik Ágnes: „A világ bemutatása”. Egy 7. századi örmény Földrajz a steppe népeiről. In. Róna-Tas András (szerk.): Források a korai magyar történelem ismeretéhez Magyar Őstörténeti Könyvtár 16. Budapest 2001. 28–68.
- Paulus Diakónus 1901. Paulus Diakónus: A longobardok története [Paulus Diakonus, Historia Langobardorum]. Transl. (in Hung.) Gomboy F. Albin. Brassó. 1901.
- Priscus (FHG) Priscus: Fragmenta Historicorum Graecorum. Vol. IV. Ed. K. Müller. Paris. 1851.
- Ptolemy 1991. Claudius Ptolemy: The Geography. Translated and edited by Edward Luther Stevenson. New York. 1991.
- Simocatta 1986. The History of Theophylact Simocatta. An English Translation with Introduction and Notes by Michael and Mary Whitby. New York. 1986.

- Szádeczky-Kardoss 1979–1980. Szádeczky-Kardoss Samu: A bolgár történelem forrásai Asparuch előtt. Kézirat. Szeged. 1979–1980.
- Szádeczky-Kardoss 1998. Szádeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Budapest. 1998.
- The Chronicle of John Malalas The Chronicle of John Malalas. A translation by E. Jeffrey, M. Jeffrey and R. Scott. Melbourne. 1986.
- Variae (1894) Cassiodorus Senator, Variae. Rec. Th. Mommsen [MGH Auctores antiquissimi XII]. Berolini. 1894.
- Világtörténelem 2012. Theophülaktosz Szimokattész: Világtörténelem. Fordította Olajos Teréz. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 26.) Budapest, 2012.

Szakirodalom:

- Agyagási 2014. Agyagási Klára: A magyar–török nyelvi kapcsolatok. In: Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. Szerk. Sudár Balázs et al. Budapest, 2014. 199–204.
- Altheim 1969. Franz Altheim. Geschichte der Hunnen. I. Berlin. 1969.
- Artamonov 1962. Mihail I., Artamonov: Istorija Hazar. Leningrád. 1962.
- Balogh 2004. Balogh László: Az Annales Bertiniani 839. évi bejegyzése és a magyarok. In: Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. Magyar Őstörténeti Könyvtár 21. Budapest, 2004. 112–123.
- Bartha 1964. Bartha Antal: M. I. Artamonov: Isztorija hazar=A kazárok története. Leningrád, 1962. Századok 98/4. 1964. 807–810.
- Bálint 1971. Bálint Csanád: A honfoglaláskori lovastemetkezések. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1971/2. 85–108.
- Bálint 1975. Bálint Csanád: A szaltovo-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól. Archeológiai értesítő 102. (1975) 52–63.

- Bárczi 1943. Bárczi Géza: Magyar őstörténet. Magyar Nyelv 39. (1943/4) 281–294.
- Bárczi 1952. Bárczi Géza: Török jövevényszavaink legrégebbi rétegének kérdéséhez. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 2. (1952) 347–371.
- Bárczi 1958. Bárczi Géza: A magyar szókincs eredete. Budapest. 1958.
- Bárczi 1963. Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza. Budapest, 1963.
- Belavin–Danyics–Ivanov 2022. Andrej M. Belavin–Andrej V. Danyics–Vlagyimir A. Ivanov: Korai magyarok az Urál nyugati előterében. In: Hadak útján. A népvándorlaskor kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. MÖK Kiadványok 4.1. Budapest. 2022. 541–576.
- Benkő 1988. Benkő Mihály: Halotti maszk és sírobolus. A honfoglaló magyarok halotti álarcának eredetéről. Antik Tanulmányok 33. (1987–88) 169–200.
- Benkő 1992. Benkő Mihály: A halotti arctakaró történetéhez. Antik Tanulmányok 36 (1992) 106–108.
- Benkő 2003. Benkő Mihály: Aranymaszkos ősmagyar vezérsír. A korobcsinói leletről (a Dnyeper középső folyásánál). Antik Tanulmányok XLVII (2003) 111–125.
- Benkő 2009. Benkő Loránd: A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből. Budapest. 2009.
- Beševliev 1981. Beševliev, Veselin: Die Protobulgarische Periode der Bulgarischen Geschichte. Amsterdam. 1981.
- Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I/1. 1976. Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. I/1. Szerk. Hajdú Péter–Kristó

- Gyula–Róna-Tas András. Szegedi Őstörténeti Munkaközösség. Budapest, 1976.
- Botalov 2007. Szergej G. Botalov: Ázsia nomádjai és az őssugor uráli-szibériai egység. 3–39. In. Régészet–Történelem–Nyelvészet. Őstörténeti Füzetek 6. 2007.
- Botalov 2013. Szergej Botalov: Hunok Ázsiában és Európában. Budapest. 2013.
- Bokij–Pletnyova, 1989. Bokij N. M.–Pletnyova. Sz. A.: Nomád harcos család 10. századi sírjai az Ingul-folyó völgyében. Archeológiai értesítő 116/1-2. (1989) Budapest. 86–98.
- Bóna 1993. Bóna István: A hunok és nagykirályaik. Budapest. 1993.
- Bregel 2003. Bregel, Yuri: An Historical Atlas of Central Asia. Leiden–Boston, 2003.
- Budenz 1871. Budenz József: Jelentés Vámbéry Á. magyar-török szóegyeztéseiről. Nyelvtudományi Közlemények X/1. (1871) 67–134.
- Burns 1984. Burns, Thomas.: A History of the Ostrogoths. Bloomington, 1984.
- B. Szabó–Sudár 2019. B. Szabó János–Sudár Balázs: Kende és Gyula? A magyar kettős fejedelemség teóriájától a forrásokig. Századok 153. (2019) 927–964.
- Chernetsov–Moszynska 1974. Valeriy N., Chernetsov–Wanda, Moszynska: Prehistory of Western Siberia. Montreal–London 1974.
- Czeplédy 1943. Czeplédy Károly: A magyarság Dél-Oroszországban. In. A magyarság őstörténete. Szerk. Ligeti Lajos. Budapest. 1943. 100–122.

- Czeplédy 1952. Czeplédy Károly: Sarkel. Magyar Nyelv 48. (1952) 79–86.
- Czeplédy 1954a. Czeplédy Károly: Heftaliták, hunok, avarok, onogurok. Magyar Nyelv 50. (1954) 142–151.
- Czeplédy 1954b. Czeplédy Károly: A kangarok (besenyők) a VI. századi szír forrásokban. Megjelent: A M. Tud. Akad. Nyelv- és Irodalomtud. Oszt. Közl. 5. (1954) 243–76.
- Czeplédy 1969. Czeplédy Károly: Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 8.) Budapest. 1969.
- Czeplédy 1975. Czeplédy Károly: Árpád és Kurszán (az Árpád-ház megalapításához). Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Zalai Tükör 1975/2. 43–58.
- Czeplédy 1976. Czeplédy Károly: Etimológia és filológia (Bolgár-török jövevényszavaink átvételének történeti háttéréről). In. Az etimológia elmélete és módszere. (Szerk.) Benkő Loránd–K. Sal Éva. Nyelvtudományi Értekezések 89. 1976. Budapest. 82–89.
- Czeplédy 1985. Czeplédy Károly: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. Schütz Ödön. Budapest. 1985.
- Deér 1936. Deér József: A magyar nemzeti öntudat kialakulása. Kecskemét. 1936.
- Deér 1939. Deér József: A magyarság a nomád kultúrközösségben. In: Magyar művelődéstörténet. I. Szerk. Domanovszky Sándor. Budapest, 1939. 23–53.
- Dunlop 1954. D. M. Dunlop: The History of the Jewish Khazars. Princeton, New Jersey. 1954.
- Erdélyi–Kádár–Ojtozi, 1965. Erdélyi István–Kádár Zoltán–Ojtozi Eszter: A kazárok történetének első összefoglalása. Ismertetés: Артамонов М. И., История Хазар. Archeológiai Értesítő. 92/1. (1965) 85–90.

- Erdélyi–Benkő 2005. Erdélyi István–Benkő Mihály: A szárgátkai kultúra és a hunok. *Eleink* 4. (2005/2) 5–18.
- Érdy 1994. Érdy, Miklós: An Overview of the Xiongnu Type Cauldron Finds of Eurasia in Three Media, with Historical Observations. In: *The Archaeology of the Steppes. Methods and Strategies*. Ed. by Bruno Genito. Napoli, 1994. 379–438.
- Érdy 2001. Érdy Miklós: A hun lovastemetkezések magyar vonatkozásokkal. Kaposvár, 2001.
- Fodor 1973a. Fodor István: Honfoglaláskori régészetünk néhány őstörténeti vonatkozásáról. *Folia Archaeologica* 24. (1973) 159–175.
- Fodor 1973b. Fodor István: Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből. Budapest, 1973.
- Fodor 1975. Fodor István: Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás. Budapest. 1975.
- Fodor 1977. Fodor István: Bolgár–török jövevényszavaink és a régészet. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk. Bartha Antal–Czeglédy Károly–Róna-Tas András. Budapest, 1977. 79–115.
- Fodor 1980. Fodor István: A magyar-bolgár–török kapcsolatok történeti háttéréről. In: *Bolgár tanulmányok III*. Szerk. Dankó Imre. A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 37. Debrecen, 9–46.
- Fodor 1994. Fodor István: Leletek Magna Hungáriától Etelközig. In: *A honfoglalásról sok szemmel. I. Honfoglalás és Régészet*. Szerk. Kovács László. Budapest 1994. 47–65.
- Fodor 2009. Fodor István: Őstörténet és honfoglalás. In: *Magyarország története 1*. Szerk. Romsics Ignác–Nagy Mézes Rita–Demeter Zsuzsanna. Budapest. 2009.

- Golb–Pritsak 1982. Golb, Norman–Pritsak, Omeljan: Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century. Ithaca–London 1982.
- Golden 1980. Golden, Peter B.: Khazar Studies: A Historical-philological Inquiry into the Origins of the Khazars. Vol. I. Budapest 1980.
- Golden 1992. Golden, Peter B.: An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. Wiesbaden. 1992.
- Golden 2001. Golden, Peter B.: Nomads of the Western Eurasian steppes: Ogurs, Onogurs and Khazars. In Roemer, H. et al. (eds): *Philologiae Turcicae Fundamenta III*. Berlin. 2001. 282–302.
- Golden 2007. Peter B. Golden: The Conversion of the Khazars to Judeism. In: *The World of the Khazars*. Edited by Peter B. Golden–Haggai Ben-Shammai–András Róna-Tas. *Handbook of Oriental Studies* 17. Leiden–Boston, 2007. 123–162.
- Golden–Ben-Shammai–Róna-Tas 2007. Peter B. Golden–Haggai Ben-Shammai–András Róna-Tas: *The World of the Khazars*. *Handbook of Oriental Studies* 17. Leiden–Boston, 2007.
- Golden 2013. Golden, Peter B.: Some Notes on the Etymology of Sabir. In: Sinitsyn, Alexander A.–Kholod, Maxim M. (ed): *Koinon Agron. Studies and Essays in Honour of Valery P. Nikonorow*. St. Petersburg. 2013. 49–55.
- Gombocz 1912. Gombocz, Zoltán: *Die Bulgarisch-Türkischen Lehnwörter in der Ungarischen Sprache*. Helsinki. 1912.
- Gombocz 1921. Gombocz Zoltán: A bolgár-kérdés és a magyar húnmonda. *Magyar nyelv* 17. Budapest. 1921. 15–21.
- Gombocz 1918/1926. Gombocz Zoltán: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány I–III. *Nyelvtudományi Közlemények* 45 (1918) 129–194; *Nyelvtudományi Közlemények* 46 (1926) 1–33, 168–193.

- Gombocz 1925. Gombocz Zoltán: Életföldrajz és a magyar őshaza. Természettudományi Közlöny. LVII/825. (1925)
- Gulyás 2021. Gulyás Bence: Kelet-Európa a hun kor utáni időszakban (5–7. század). In. Magyar Tudomány 182. (2021) 64–74.
- Györffy 1949. Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Budapest. 1949.
- Györffy 1951. Györffy György: Magyar őstörténet. Egyetemi jegyzet. Budapest. 1951.
- Györffy 1997. Györffy György: Legenda és valóság Árpád személye körül. Kortárs 21. (1997) 103–113.
- Györffy 1993. Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok. Budapest. 1993.
- Hajdú 1953a. Hajdú Péter: Az ugor kor helyének és idejének kérdéséhez. Nyelvtudományi Közlemények 54. (1953) 264–269.
- Hajdú 1953b. Hajdú Péter: A magyarság kialakulásának előzményei. (Nyelvtudományi Értekezések, 2.) Budapest, 1953.
- Hajdú 1964a. Hajdú Péter: Hol volt az uráli őshaza? In: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Szerk. Benkő Loránd. (Nyelvtudományi Értekezések, 40.) Budapest, 1964. 128–132.
- Hajdú 1964b. Hajdú, Péter: Über die alten Siedlungsräume der uralischen Sprachfamilie. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 14 (1964) 47–83.
- Hajdú-Domokos 1978. Hajdú Péter–Domokos Péter: Urali nyelvrokonaink. Budapest 1978.

- Halasi-Kun 1943. Halasi-Kun Tibor: A magyarság kaukázusi története. In: A magyarság őstörténete. Szerk. Ligeti Lajos. Budapest, 1943. 71–99.
- Halikova 1976. E. A. Halikova: Ósmagyar temető a Káma mentén. *Magna Hungaria* kérdéséhez. *Archeológiai Értesítő* 103. (1976/1) 53–78.
- Harmatta 1977. Harmatta János: Irániak és finnugorok, irániak és magyarok. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk. Bartha Antal–Czeglédy Károly–Róna-Tas András. Budapest, 1977. 167–182.
- Harmatta 1986. Harmatta János: Előszó az 1986. évi kiadáshoz. In: *Attila és hunjai*. Szerk. Németh Gyula. Budapest, 1940 (reprint 1986), III–XI.
- Harmatta 1989. Harmatta János: Bakath, az unnugurok városa. *Antik Tanulmányok* 34 (1989/2) 163–165.
- Holopainen 2023. Sampsa Holopainen: On some problems of Ugric etymology: loans and substrate words. *Suomalais-Ugrilainen Seuran Aikakauskirja/Journal de la Société Finno-Ougrienne* 99. 2023. 124–141.
- Honti 1997. Honti László: Az ugor alapnyelv kérdéséhez. *Budapesti Finnugor Füzetek* 7. Budapest, 1997.
- Hóman 1935. Hóman Bálint: Óstörténet, törzsszervezet, keresztény királyság. In: *Magyar történet. I.* Szerk. Hóman Bálint–Szekfű Gyula. Budapest, 1935. 1–74.
- Juhász 2020. Juhász Péter: A steppe tengeréről a Kárpátok szigetére. Lehetett-e szerepe a steppei török törzsszövetségeknek a magyar népalakulásban? Doktori értekezés (SZTE BTK). Budapest, 2020.
- Kapitánffy 2007. Kapitánffy István: *Hungarobyzantina*. Budapest. 2007.

- Kerényi 2019. Kerényi Bálint: Egy argumentáció cáfolata – A korai magyar történelem kezdetei. In.: Eötvözet 8. Az Eötvös József Collegium és az Eötvös Loránd Kollégium 8. közös konferenciáján elhangzott előadások. Szeged, 2019. 48–59.
- Kerényi 2019b. Kerényi Bálint: A szavárd magyarok eredetéről. In. *Magister Historiae III.* Szerk. Borbás Benjámin, Kozák-Kígyóssy Szabolcs László. Budapest, 2019. 77–98.
- Kerényi 2019c. Kerényi Bálint: Sabartoi-Szabir azonosítás (A szavárd magyarok eredetéről II.) In.: Szakkolégiumi Füzetek 6. A Móra Ferenc Szakkolégium Évkönyve. Szerk. Bíró Gyöngyvér. Szeged, 2019. 20–35.
- Kerényi 2019d. Kerényi Bálint: Hunok, korai bolgárok. In. "Sapere aude". A Szegedi Történészhallgatók Egyesületének Első Konferenciája tanulmánykötete. Szerk.: Dávid Benjámin, Kiss Gábor Ferenc, Lengyel Ádám. Szeged, 2019. 53–63.
- Kerényi 2021. Bálint, Kerényi: Huns and Bulgars. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 61. (2021/3) 295–306.
- Kerényi 2023. Kerényi Bálint: Nyugat-Szibéria mint magyar őshaza. In. *Keletkutatás. 2023 (ősz)* Budapest. 5–20.
- Kerényi 2024. Bálint, Kerényi: The Use of the Russian term „Ugor” in Russian Archeology. *Marisia* 6. (2024) 137–148.
- Kiessling 1913. Kiessling, Max: Hunni. *Pauly–Wissowa's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. VII. Stuttgart. 1913. 2583–2615.
- Kim 2013. Kim, H. J.: *The Huns, Rome and the Birth of Europe*. Cambridge. 2013.

- Klima 2021. Klima László: A magyar őstörténet hajnalán, Nyugat-Szibériában. In. Párhuzamos történetek. Szerk. Klima László–Türk Attila. Budapest, 213–227.
- Kiss 2017. Kiss Jenő: A magyar nyelvtörténet korszakolásának kérdésköréhez. Magyar Nyelv 113. (2017/2) 129–145.
- Kohn 1884. Kohn Sámuel: A zsidók története Magyarországon. Budapest, 1884.
- Komar, 2018. Olekszij Komar: A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei. Budapest. 2018.
- Koryakova–Epimakhov 2007. Ludmila Koryakova–Andrej V. Epimakhov: The Urals and Western Siberia in the Bronze and Iron Ages. Cambridge, 2007.
- K. Palló 1982. K. Palló Margit: Régi török eredetű igéink. Studia Uralo-Altaica, Suppl. 1. Szeged, 1982.
- Kristó 1980. Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980. 14–19.
- Kristó 1996. Kristó Gyula: Hungarian History in the 9th Century. Szeged. 1996.
- Kuun 1892. Kuun Géza: Relationum Hungarorum cum oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima. Scripsit. I. Claudiopoli. 1892.
- Kuzmina 2007. E. E., Kuzmina: Contacts between Finno-Ugric and Indo-Iranian Speakers. In. Early contacts between Uralic and Indo-European. Linguistic and Archeological Considerations. Edited by Christian Carpelan–Asko Parpela–Petteri Koskikallio. Helsinki, 2007. 289–300.
- László–Róna-Tas 1988. László Gyula–Róna-Tas András: Fodor István, A honfoglaló magyarság kultúrájának keleti gyökerei című kandidátusi

- értekezésének bírálata. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve 21–23. – 1978–1980. Nyíregyháza, 1988. 110–144.
- Lezsák 2022. Lezsák M. Gabriella: Onogurok és szabirok a Meótság mellékén. In. Magyar őstörténeti műhelybeszélgetés II. Szerk. Neparáczki Endre. Budapest. 2022. 135–159. 135–159.
- Menghin 1985. Menghin, Wilfried: Die Langobard. Archaeologie und Geschichte. Stuttgart. 1985.
- Ligeti 1937. Ligeti Lajos: Török jövevényszavaink rétegei. Akadémiai székfoglaló értekezés. Budapest, 1937.
- Ligeti 1943. Ligeti Lajos: Az uráli magyar őshaza. In. A magyarság őstörténete. Szerk. Ligeti Lajos, Budapest. 1943. 36–70.
- Ligeti 1963. Gyarmat és Jenő. In: Benkő Loránd (szerk.): Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. (Nyelvtudományi Értekezések XL.) Budapest. 1963. 230-239.
- Ligeti 1986. Ligeti Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest. 1986.
- Maenchen-Helfen 1973. Maenchen-Helfen, Otto J.: The World of the Huns. Studies in their History and Culture. Berkeley. 1973.
- Magyar történet I. Magyar történet I. Szerk. Hóman Bálint–Szekfű Gyula. Budapest. 1935.
- Magyar őstörténet 1. Magyar őstörténet 1. A honfoglalók viselete. Szerk. Sudár Balázs–Petkes Zsolt. MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport. Budapest. 2014.
- Magyar Őstörténet 2. Magyar őstörténet 2. Magyarok a honfoglalás korában. Szerk. Sudár Balázs. MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport. 2015.

- Makkay 2005. Makkay, János: The Secondary Homeland of the Proto-Hungarians in Western Siberia. In: Research on the Prehistory of the Hungarians: A Review. Ed. by Balázs Mende–Csanád Bálint. (Varia Archaeologica Hungarica, 18.) Budapest, 2005. 369–391.
- Marczali 1895. Marczali Henrik: A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: A magyar nemzet története. I. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1895. 7–15.
- Marquart 1903. Marquart, Joseph: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840-940) Leipzig. 1903.
- Matvejeva–Zelenkov–Gyóni 2022. Natalja P. Matvejeva–Alekszandr Sz. Zelenkov–Gyóni Gábor: A magyar etnogenezis kutatásának problémái (A kora középkori uráli-szibériai anyag alapján). In: Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. MÖK kiadványok 4.1. 2022. 523–540.
- Melich 1942. Melich János: Über den Ursprung des Namens Ungar. Archiv für slawische Philologie 38. 244–250.
- Molnár 1954. Molnár Erik: A magyar nép őstörténete. 2. kiadás. Budapest, 1954.
- Moór 1943. Moór Elemér: A magyar őstörténet főproblémái. Szeged, 1943.
- Moravcsik 1930. Moravcsik Gyula: Az onogurok történetéhez. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai. 27. Budapest. 1930.
- Moravcsik 1934. Moravcsik Gyula: A magyar történet bizánci forrásai. Budapest. 1934.

- Munkácsi 1894. Munkácsi Bernát: Az ugorok legrégibb történeti emlékezete. *Ethnographia* 5. Budapest. 1894. 160–180.
- Munkácsi 1895. Munkácsi Bernát: Az „ugor” népnevezet eredete. *Ethnographia* 6. (1895) 349–387.
- Munkácsi 1901. Munkácsi Bernát: Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. Budapest, 1901.
- Munkácsi 1905. Munkácsi Bernát: A magyar őshaza kérdése. *Ethnographia* 16 (1905) 65–87.
- Nagy 1909. Nagy Géza: A skythák. Akadémiai székfoglaló. Budapest, 1909.
- Nemeskéri-Éry-Kralovánszky 1960. Nemeskéri János–Éry Kinga–Kralovánszky Alán: A magyarországi jelképes trepanáció. *Anthropologiai Közlemények* 4 (1960) 3–32.
- Németh 1924. Németh Gyula: Húnok, bolgárok, magyarok. *Budapesti Szemle* CXCIV (1924.) 167–178.
- Németh 1930. Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest. 1930.
- Németh 1966. Németh Gyula: Baskír törzsnevek a magyaroknál. *Nyelvtudományi Közlemények* 68 (1966) 35–50.
- Németh 1991. Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. 2. kiadás. Budapest. 1991.
- Olajos 2013. Olajos Terézia: A Kárpát-medencei onogurok történetéhez. *Acta Universitatis Szegediensis: acta juridica et politica* 75 (2013) 521–532.
- Pauler 1900. Pauler Gyula: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest. 1900.

- Polgár 2001. Polgár Szabolcs: Sarkel. In. A Kárpát-medence és a steppe. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. Budapest, 2001. 106–126.
- Polgár 2024. Polgár Szabolcs: Fekete Bulgária és a fekete bulgárok. In. Etelköztől Mezőkeresztesig. Ünnepi tanulmányok Tóth Sándor László 70. születésnapjára. Szerk. Kordé Zoltán–Tóth Hajnalka. Szeged, 2024. 189–204.
- Pritsak 1955. Pritsak, Omeljan: Die bulgarischen Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden. 1955.
- Pritsak 1982. Pritsak, Omeljan.: The Hunnic Language of the Attila Clan. Harvard Ukrainian Studies Vol. VI/4. Cambridge. Mass. 1982. 428–476.
- Reguly 1864. Reguly Antal hagyományai. I. A’ vogul föld és nép. Reguly Antal hagyományaiból kidolgozta Hunfalvy Pál. Pest, 1864.
- Romsics 2014. Romsics Ignác: A magyarok eredete. Bizonyosságok, hipotézisek, hiedelmek. Magyar Tudomány 174. (2014) 514–561.
- Róna-Tas 1979. Róna-Tas András: A magyarság őstörténete. Kézirat. Budapest. 1979.
- Róna-Tas 1988. Róna-Tas, András: Turkic Influence on the Uralic Languages. In: The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. Ed. by Denis Sinor. Leiden, 1988. 742–780.
- Róna-Tas 1993. Róna-Tas András: A honfoglalás kori magyarság. Akadémiai székfoglaló 1991. június 10. Értekezések, Emlékezések, Budapest. 1993.
- Róna-Tas 1995. Róna-Tas András: A keleti magyarok egy kairói genizalevéiben. In: Róna-Tas András: A magyarság korai története (Tanulmányok). Őstörténeti Könyvtár 9. Szeged. 1995. 103–107.

- Róna-Tas András 1996a. Róna-Tas András: A néppé válás az újabb kutatások tükrében. Magyar Tudomány 1996/4. 408–415.
- Róna-Tas 1996b. Róna-Tas András: A honfoglaló magyar nép. Budapest 1996.
- Róna-Tas 1996c. Róna-Tas András: A magyar őstörténet háttérének keleti török (türk) forrásai. In: Kovács László, Veszprémy László (Szerk.): A honfoglaláskor írott forrásai. Budapest. 1996. 11–22.
- Róna-Tas 1996d. Ugor, ogur or ugur? Remarks **on the** name „Finno-Ugrian”. In: Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére. Szeged. 1996. 265–269.
- Róna-Tas 1997. Róna-Tas András: Török nyelvi hatások az ősmagyar nyelvre. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. Kovács László–Veszprémy László. Budapest, 1997. 49–60.
- Róna-Tas 1999. Róna-Tas András: Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History. Budapest–New York 1999.
- Róna-Tas 2001. Róna-Tas András: Hol volt Kuvrat Bulgáriája? In: Felföldi Sz., Sinkovics B. (szerk.): Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Magyar Őstörténeti Könyvtár 15. Budapest. 2001. 67–87.
- Róna-Tas–Berta 2011. Róna-Tas András–Berta Árpád: West Old Turkic. Wiesbaden. 2011.
- Sándor 2021. Sándor Klára: A török–magyar nyelvi kapcsolatok újraértelmezésének lehetőségei In. Párhuzamos történetek. Interdiszplináris őstörténeti konferencia, Budapest. 2019. november 11–13. Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok. Vol 2. Szerk. Klima László–Türk Attila. Budapest. 2021. 77–100.

- Schaefer 2001. Schaefer Tibor: A hun birodalom felbomlása. In. Felföldi Szabolcs–Sinkovits Balázs (Szerk.): Nomád népvándorlások, Magyar honfoglalás. Magyar Őstörténeti Könyvtár 13. Budapest. 25–35.
- Sinor 1958. Denis, Sinor: The Outlines of Hungarian Prehistory. *Journal of World History* 4 (1958/3) 513–540.
- Spitzer–Komoróczy 2003. Spitzer, Shlomo J.–Komoróczy Géza: Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig. Budapest. 2003.
- Szabados 2014. Szabados György: Identitásformák és hagyományok. In. Magyar Őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. MTA. Budapest. 2014. 289–305.
- Szántó 2020. Szántó Richárd: Ravennai Anonymus Cosmographiája és a korai magyar történet. *Acta Historica* CXLV. 2020. 101–125.
- Szűcs 1971. Szűcs Jenő: „Gentilizmus”: A barbár etnikai tudat kérdése. Tézisek és vita. *Történelmi Szemle* 14. 1-2. (1971) 188–211.
- Szűcs 1992. Szűcs Jenő: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Osiris, Budapest. 1997.
- Szűcs 1997. Szűcs Jenő: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Magyar Őstörténeti Könyvtár 3. S. a. r. Zimonyi István 2. kiadás. Bp. 1997.
- Sz. Kispál 1951. Sz. Kispál Magdolna: Ugor-török érintkezés. *Nyelvtudományi Közlemények* 53. 1952. 49–64.
- Thúry 1896. Thúry József: A magyarok eredete, őshazája és vándorlása. *Századok* 30. Budapest. 1896. 677–692, 778–803, 880–917.

- Tomaschek 1897. Tomaschek, Wilhelm: Bulgaroi. Pauly–Wissowa's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. V. Stuttgart. 1897. 1040–1045.
- Tóth 2010. Tóth Valéria: Széljegyzetek a Szovárd-kérdéshez. „Magyar Nyelvjárások” – A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Évkönyve 48 (2010) 5–22.
- Tóth 2015. Tóth Sándor László: A magyar törzsszövetség politikai életrajza. Szeged, 2015.
- Türk 2010. Türk Attila: A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása.. In: G, Tóth Péter; Szabó, Pál (szerk.) Középkortörténeti tanulmányok: a VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4-5.) előadásai. Szegedi Középkorász Műhely Szeged. 2010. 261–306.
- Türk 2011. Türk Attila: A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör. Doktori értekezés. Szeged. 2011.
- Türk 2014. Türk Attila: A korai magyar történelem régészeti kutatása napjainkban (Perspektívák és teendők). In: Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. Szerk. Sudár Balázs, Szentpéteri József, Petkes Zsolt, Lezsák Gabriella, Zsidai Zsuzsanna. (MTA BTK) Budapest. 2014. 19–29.
- Türk 2020. Türk Attila: A korai magyar történelem régészeti kutatásainak aktuális eredményei és azok lehetséges nyelvészeti vonatkozásai. In: Первый Молдо–Венгеский археологический круглый стол, посвященный вопросам раннего средневековья Восточной Европы. Кишинёв, 10–11 июня 2015.(Pervyj Moldo-Vengerskij arheologičeskij kruglyj stol, posvâšennyj volposam rannego srednevekov'â Vostočnoj Evropy. PPKE; Martin Opitz Kiadó; Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoport. Budapest. 2020. 55–107.

- Türk 2021. Türk Attila: A korai magyar történelem régészeti kutatásainak aktuális eredményei és azok lehetséges nyelvészeti vonatkozásai. In: Párhuzamos történetek. Szerk. Klima László-Türk Attila. Budapest. 2021. 163–212.
- Türk Attila 2023. Türk Attila: Régészeti eredmények a magyar őstörténet kutatásában, lehetséges nyelvészeti vonatkozásokkal. Magyar Nyelv 119/4. (2023 tél) 385–402.
- Türk 2023b. Türk Attila: Az Uráltól a Kárpátokig. Régészet és korai magyar történelem. Budapest-Szeged, 2023.
- Váczy 1940. Váczy Péter: A hunok Európában In Németh Gyula (szerk): Attila és hunjai. Budapest 1940. 138–142.
- Vásáry 1982. István Vásáry: The „Yugria” problem. In. Chuvas Studies. ed. András Róna-Tas. Budapest. 1982. 247–257.
- Vásáry 1993. Vásáry István: A régi Belső-Ázsia története. Szeged. 1993.
- Vásáry 2008. Vásáry István: A Jugria-kérdés: „Ceterum censeo Iugriam esse delendam” In. Magyar őshazák és magyar őstörténészek–Magyar Őstörténeti Könyvtár 24. Budapest. 2008.
- Vásáry 2014. Vásáry István: A „megalkotott hagyomány”: szittyák és hunok. Magyar Tudomány 174. (2014) 566–571.
- Veres 1971. Veres Péter: Újabb adatok a finnugor és magyar őstörténethez. Néprajzi Értesítő 53. 1971. 33–55.
- Veres 1972. Veres Péter: A magyar nép etnikai történetének vázlata. Valóság 5 (1972) 1–12.
- Veres 1981. Veres Péter: A magyar őstörténet a néprajztudomány szemszögéből. Ethnographia 92 (1981) 120–141.

- Wiklund 1925. Wiklund, K. B.: Finno-Ugrier. In. Reallexikon der Vorgeschichte. III. ed. Ebert, Max. Berlin. 1925. 354–382.
- Zaseckaja–Bokovenko 1994. Irina P. Zaseckaja–Nikolaj A. Bokovenko: The Origin of Hunnish Cauldrons in East-Europe. In. The Archeology of the Steppes. Methods and Strategies Ed. by Bruno Genito. Napoli. 1994. 701–724.
- Zeuss 1837. Zeuss, Kaspar: Die Deutschen und die Nachbarstämme. München. 1837.
- Zichy 1923. Zichy István: A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. Budapest. 1923.
- Zichy 1939. Zichy István: Magyar őstörténet. Budapest. 1939.
- Ziemann 2007. Ziemann, Daniel: Vom Wandervolk zur Großmacht. Die Entstehung Bulgariens im frühen Mittelalter (7–9. Jahrhundert). Köln. 2007.
- Zimonyi 1988. Zimonyi István: Ligeti Lajos magyar őstörténet-koncepciója. Századok 122 1–2. (1988) 216–211.
- Zimonyi 1990. Zimonyi, István: The Origins of the Volga Bulgars. (Studia Uralo-Altaica, 32.) Szeged, 1990.
- Zimonyi 1996a. Zimonyi István: A 9. századi magyarokra vonatkozó arab források. A Dzsaháni-hagyomány. In. A honfoglaláskor írott forrásai. A honfoglalásról sok szemmel 2. Szerk. Kovács László–Veszprémy László. Budapest, 1996. 49–59.
- Zimonyi 1996b. Zimonyi István: A kazárok szerepe Kelet-Európában. Magyar Tudomány 1996. 8. 952–957.
- Zimonyi 2005. Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Gayhani-hagyomány magyar fejezete. Magyar Őstörténeti Könyvtár 22. Budapest. 2005.

- Zimonyi 2014 Zimonyi István: A magyarság korai történetének sarokpontjai. Szeged. 2014.
- Zimonyi 2024. Zimonyi István: Fodor István magyar őstörténeti kutatásai. In: "...Általad nyert szép hazát...". Tanulmányok Fodor István emlékére. Szerk. P. Barna Judit–Szalontai Csaba. 2024.Budapest. 115–131.
- Zsirai 1930. Zsirai Miklós: Jugria. Budapest. 1930.